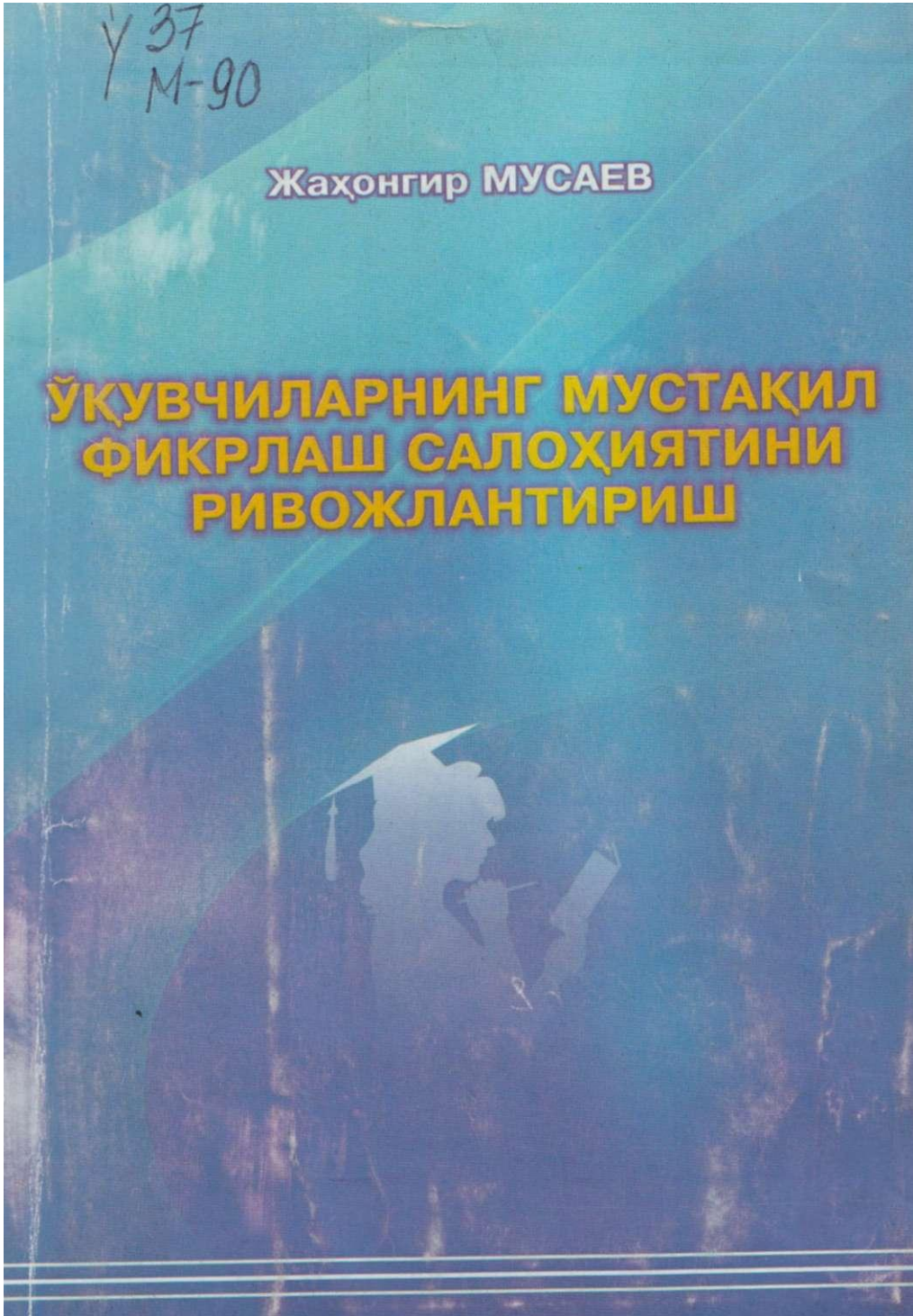


У 37  
М-90

**Жаҳонгир МУСАЕВ**

**ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ  
ФИКРЛАШ САЛОҲИЯТИНИ  
РИВОЖЛАНТИРИШ**



Жахонгар МУСАЕВ

**ЎҚУВЧИЛАРНИНГ  
МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ  
САЛОҲИЯТИНИ  
РИВ ОЖЛАНТИРИШ**

(Монография)

ТОШКЕНТ  
«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА  
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ  
БОШ ТАҲРИРИЯТИ

2010

74.200  
М90

Ўзбекистон мустақил давлат мақомига эга бўлгач, дастлабки йилларданок уни кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига айлантириш шиори ўртага ташланди. Натижада таълим муассасаларида фикрий тарбия ҳар қачонгидан ҳам муҳим ва долзарб вазифага айланди. Ушбу монографияда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳиятини оygариш йўл-йўриқлари ёритилган. Фикрий тарбияга тарихий ёндошилиб, унинг мазмун-моҳияти макон ва замонлараро таҳлил қилинган, тажриба-синов натижалари асосида тавсиялар берилган.

Монография умумтаълим мактаблари ўқитувчилари, раҳбар \ ходимлари, тадқиқотчилар ва педагогика назарияси муаммолари билан шуғулланувчи мутахассислар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: **Рохат Сафарова** — педагогика фанлари  
доктори, профессор

Такризчилар: **Эргаш Ғозиев** — психология фанлари доктори,  
профессор;  
**Эшбой Турдиқулов** — педагогика фанлари  
доктори, профессор

**Мусаев Жаҳонгир**

vT^";

Б Б К 74.200

ISBN 978-9943-00-564-8

© Мусаев Жаҳонгир 2010  
© «SHARO» НМАТК  
V «МАК Бош таҳририяти 2010

## МУҚДАДИМА

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши миллий иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини, шу жумладан, таълим тизимини ҳам тубдан янгилашга зарурият ҳамда имконият туғдирди. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»га Қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш жараёнида мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга, ўқув-тарбия жараёни сифатини оширишга эътиборни кучайтириш кун тартибидаги энг муҳим ва жиддий масалага айланди. Шу мақсадда Миллий дастурнинг узвий ва мантикий давоми бўлган «2004—2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантиришнинг Давлат умуммиллий дастури» қабул қилинди. Бу ҳужжатлар ўсиб келаётган ёш авлодни муайян касб эгаси бўлиш, ижтимоий фаолиятда ўз ўрнини топишини таъминлашга хизмат қилади. Ёш авлоднинг ўсиб-улғайиши учун яратилган шарт-шароитлар, уларнинг ўз иқгидорларини намоён этишлари учун берилган имкониятлардан самарали фойдаланишни ташкил этиш таълим тизими олдидаги муҳим масалалардан ҳисобланади. Бироқ, бу жараёндаги ўқувчиларнинг фаоллиги, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш сари бўлган ҳаракати етарли эмаслиги соҳадаги ислохотларнинг дастлабки босқичларидаёқ кўзга ташланди. Бу вазиятнинг пайдо бўлишига асосий сабаб ўтган йиллар давомида мактаб таълимида ўқувчига шунчаки билимларни қабул қишувчи субъект сифатида қаралганлигида эди. Ўқитувчи томонидан берилган билимларнинг ҳеч қандай таҳлилсиз қабул

қилиниши лозимлиги, унинг сўзи ўқувчи учун якуний Карој эканлиги таъкидланганлиги боис, ўқувчиларда мустакил фикрлаш, ижод қилиш, янгиликлар яратишга бўлган хара кат ўз-ўзидан суст бўлган. Собик тузум давридаги маорис) тизимида ўқув жараёнида ўқувчининг мустакил ва эрқш фикрлашига кам имконият берилар эди.

Умумтаълим мактаблари битирувчиларининг билим да? ражасига қараб эмас, балки уларнинг собик совет тизимй ва мафкуравий ғояларига садоқатини ҳисобга олган ҳолда баҳолаш ва катта ҳаётга йўллаш тамойили асосий ўринда турарди.

Дарҳақиқат, собик Иттафок даврида асосий эътибор ўқув^ чиларда билимдонликни ривожлантиришга қаратилди. Ўша вақтларда «энг муҳими ўқувчиларда чуқур ва пухта билимларни ҳосил қилиш», деган иборатез-тез эслатиб туриларди. Таълимда билимларни таркиб топтиришга ортикча баҳо беришнинг салбий оқибатлари тез орада ўзини намоён қилди. Жамиятнинг аксарият қисмини ўзининг мустакил фикрини тўлиқ баён эта олмайдиган, ўша даврдаги раҳномаларнинг даъватига сўзсиз эргашиб кетаверадиган, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ўзгаришларга нисбатан лоқайд инсонлар ташкил этди. Бу ҳолат таълим-тарбия жараёнида ҳам ўз аксини топгани рост.

Таълимга сиёсатнинг бу қадар чуқур кириб бориши оқибатида ўқувчилар мустакил ҳаётда ўз ўринлари, йўлларида учраган муаммоларнинг ечимларини топишларида кийналаётганликлари тезда намоён бўлар эди.

Ўқувчиларда мустакил фикрлаш кўникмасининг ривожланмаганлиги боис ўқув материалларининг талаб даражасида ўзлаштирилмаслиги, оқибатда давлат буюртмасининг тўлақонли бажарилмаслиги, салоҳиятли мутахассисларни тайёрлаш даражаси эҳтиёжга нисбатан бирмунча камайишига олиб келди.

Юзага келган бу ҳолатни бартараф этиш, миллат ўзлигини сақлаш, давлатнинг тараққиёти учун замин ҳозирлаш

Ҳукумат даражасидаги сиёсий масалага айланди. Шу боис ҳам, Ўзбекистан Республикаси Президентга И.А.Каримов Олий Мажлиснинг IX сессиясида сўзлаган нутқида: «болалар қайси синфдан бошлаб мустакил фикр юрита бошлайди? Умуман, мактабларда болалар мустакил фикр юритишга ўргатиладими? Аминманки, ўргатилмайди.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмасалар, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак, аммо билим ўз йўлига. Мустакил фикрлаш ҳам катта бойликдир», — деган эди (3,32). Бу фикрлардан шундай хулосага келиш мумкинки, ўқувчиларнинг етук мутахассис бўлишлари, ижтимоий ҳаётда ўз ўринларини топа билишлари, аждодларимиздан мерос бўлиб қолган анъаналарни давом эттиришлари учун уларда мустакил фикрлаш салоҳиятини таркиб топтириш ва ривожлантириш долзарб масала ҳисобланади. Зеро, ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини яратиш, бу асосда ўқитувчиларни зарурий ўқув-меъёрий ҳужжатлар, қўшимча адабиётлар, ўқитишнинг замонавий услублари, самарали педагогик технологиялар билан таъминлаш бугунги кун тадқиқотчилари олдида қўйилган муҳим вазифалардан биридир.

Дарҳақиқат, ҳозирги пайтда ўз мустакил фикрига эга бўлмасдан туриб ўқувчининг нафақат ўқув материалларини ўзлаштиришга, балки мутахассис сифатида жамиятда ўз ўрнини топишга ҳам қийналиши табиийдир.

Мустакил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган фуқаролари билан ҳар қандай давлат тараққиётга эришади ва жаҳон ҳам-жамиятида муносиб ўрин эгаллайди.

Бугунги кунда узлуксиз таълимнинг бош мақсади баркамол шахсни шакллантиришдан иборат экан, бу борада ижтимоий-гуманитар таълимнинг ўрни ўзига хосдир. Хусусан, бу туркумдаги ўқув фанлар ўқувчиларни жамиятдан таъсирланувчи ва жамиятга таъсир ўтказа оладиган шахс қилиб тарбиялашда устувор аҳамият касб этади.

Ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаларининг улар мактабга келгунга қадар қисман бўлса-да мавжудлиги, ҳаётий тажрибаларнинг кам бўлса-да борлиги дарс жараёнларида улардаги мавжуд фикрларни аниқлаш ва ривожлантириш учун имконият беради. Зеро, мустақил фикрлаш инсонгагина хос бўлиб, у етуклик сари интилишнинг белгисидир.

Инсоний муаммоларнинг кўпчилигини унинг тафаккури, фикрлаш тарзини тўғри ривожлантириш орқалигина ҳал этиш мумкин. «Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилиниб келган, муаллифларнинг диққатларига суялган муқаддас бир вазифадур», деган эди буюк алломаларимиздан бири Абдулла Авлоний. Дарҳақиқат, инсоннинг комиллиги, ўзлигини англаши унинг мустақил фикрлашидан бошланади.

Маълумки, мактабгача ва бошланғич таълим жараёнларида ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаси ҳосил қилинади, болада атроф-муҳитда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар юзасидан илк тушунчалар пайдо бўлади. Шунингдек, бу жараёнда ўқувчиларда ўз фикрларини баён қила олиш кўникмалари шакллантирилади. Юқори, 5—9-синф ўқувчиларида барча йўналишлар юзасидан маълум бир фикрлар шаклланган бўлиб, ўқув жараёнларида уларни тўлиқ ривожлантириш эҳтиёжи вужудга келади. Хусусан, психолог Г.Нойнернинг «Ижод — омад захираси» («Резерв успеха — творчество») (1989 йил) деб номланган монографиясида келтирилган: «Ўқувчининг ўз қарашлари мавжуд бўлади, атроф-муҳитдан, шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда, унда қайсидир жиҳати, даражаси билан мавжуд фикрлаш шаклланган бўлади, ўқув-тарбия жараёнининг раҳбарлари томонидан эса у ривожлантирилади», деган фикрларда ҳам ўқув жараёнларида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳияти ривожлантирилиши қайд этилган.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни — бу ўқувчини ҳаётий воқеа-ҳодисалар, тартиб-қоидалар, унинг фаолия-

тини белгилаб берувчи омиллар, ҳаётий тажрибалари, тушунчаларини ривожлантиришга асосланган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий воқеликни тўлиқтарзда ўзида акс эттирган жараёндр.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги фанлар туркумига кирувчи адабиёт, тарих, ҳуқуқшунослик, география, иқтисод, миллий истиклол ғояси ва маънавият асослари фанлари, бир бутунликца, ўқувчининг уни ўраб турган атроф-муҳит, жамият ҳақидаги мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда айнан ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг имкониятлари кенгрок ҳисобланади. Шу боис, бу фанлардан ўқувчшгар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнидаги аҳамиятини ҳис этган ҳолда, ўқув жараёнларига ижодий ёндошиш ўзининг самарали натижаларини беради.

**БИРИНЧИ КЎЛИМ**  
**ЎҚУВЧИЛАРДА МУСТАКИЛ ФИКРЛАШ**  
**САЛОХИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ**  
**НАЗАРИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИ**

Таълим-тарбия — бу ўқувчини умуминсоний ва миллим кадриятлар асосида ҳар томонлама шаклланган шахсни камолга етказишга йўналтирувчи жараён дир. Ҳар бир ўқувчи камолоти фикр аниқ-тиникдиги, яхлитлиги, кенг камровлилиги, долзарблиги, ўзгалар томонидан тингланиши ва тан олиниси билан белгиланади. Фикр — атроф-муҳитга, воқеликдаги ҳодисаларга, жараёнларга, нарса ва шахсларга нисбатан билдирилади. Ҳар бир ўқувчида бирор нарсага баҳо бериш учун ўзининг фикрлаш ҳолати, оддий фикрлаш йўли мавжуд. Ва бу ҳолат нафақат алоҳида инсонлар учун тааллуқди, балки бутун бошли халқлар, давлатлар, тамаддунларга ҳам хос дир. Бошқаларга нисбатан ўзгача фикрловчи, борлиққа бошқача назар билан қаровчи шахслар ҳар бир даврда мавжуд. Одатда, бундай инсонлардан жамият тараққиёти учун хизмат киладиган шахслар етишиб чиқади. Уларга жамиятда алоҳида нуфузга эга бўлган шахслар сифатида қаралади. Ваҳоланки, бу каби инсонларнинг ўзгача фикрлаш тарзи барча кашфиётлар, илмий янгиликларни очиш, тадқиқотларнинг юзага келиши учун асос бўлиб хизмат килган. Улар барча замонларда инсониятни тараққиётга бошловчи ғояларнинг туғилишига сабаб бўлган.

Ўқувчи ўзининг мустакил фикрлаш салоҳияти даражасида дарсда тақдим этилган маълумотларни таҳдил этади, хулоса чиқаради, қарорлар қабул килади. Зеро, фикр — ўқувчи мустакил равишда амалга оширган акдий фаолиятининг

натижасидир. Бу натижанинг жамият тараққиётига таъсири ҳам ўзига хос. Таҷрибалар шуни кўрсатадики, ҳар бир ўқувчи ўзича фикрлайди.

Аксарият ўқувчилар масала ечимини макон ва замонга, яшаб турган муҳитига ҳамоҳанг ечишни лозим курса, санокли ўқувчиларгина ноанъанавий фикрларни илгари суради.

Бу тоифадаги ўқувчилар ҳар қандай маълумотнинг асосланиши, таҳдил этилиши, уларга ўз муносабатини билдиришни истади. Зеро, бундай ўқувчиларни қаноатлантирадиган таълим мазмуни бирмунча мураккаб дир. Сир эмаски, бундай ҳолатни ўқитувчилар кўп ҳам хуш кўравермайди. Бу тоифа ўқитувчилар фаолиятида анчайин кусурлар кўзга ташланади. Чунончи,

- бутун дарс давомида ўқитувчи фаолияти устувор бўлиб, мавзуларга бир томонлама ёндошиш;
- ўқув дастури, дарслик ва қўшимча материаллардаги маълумотлар мукамал, зотан, уларни ўзлаштириш шарт деган қарашга оғишмай амал қилиш;
- дарс жараёнида ўқувчилар фикрлари хулосаларига эътиборсизлик, ўқитувчи ўз фикрини мутлақ ҳақиқат билиб, ўз айтгани айтган деб хисоблаш;
- ўқувчининг қизиқиши, имконияти ва салоҳиятига қараб алоҳида-алоҳида ёндоша билмаслик;
- ўрганилганлар юзасидан умумлашган хулоса чиқаришга даъват қилмаслик, ўқувчиларнинг муҳокама ва мунозарасини рағбатлантирмаслик ҳоллари тез-тез учрайди.

Шу ўринда фикр мустақиллиги нима, деган ҳақди савол туғилади.

Фикр мустақиллиги — бу ўқувчининг муайян нарса, воқеа-ҳодиса, жараён, далил, маълумотларга нисбатан шахсий муносабати, қараш ва шу муносабат ёки қараш бўйича тегишли муаммони ҳеч кимнинг кўмаги ва кўрсатмасисиз, заковати, салоҳиятига таянган ҳолда, тегишли усул, воқеа-

талар ёрдамида мустақил равишда ҳал қилишидир. Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда ўз олдига яққол мақсад, янги вазифалар қўя билиш, уларни амалий ва назарий жиҳатдан таҳдил эта олиш мустақил фикр юритиш аломати-ДОф.

Ўқувчининг фикрлаш қобилияти унинг фаҳм-фаросати, ақл-заковати, зехни, шунингдек, ўраб турган атроф-муҳит, мавжуд шарт-шароитига боғлиқ. Худди шунинг учун ҳам фикрлаш ўзгарувчан акдий сифат бўлиб, ривожланиши давомида икки босқичдан иборат бўлади. Фикрлаш жараёнининг дастлабки босқичи англаш ва туш^ишдир. Англаш ва тушуниш фикрлаш қобилиятининг асосини ташкил этади. Қачонки, ўқувчи англаса, тушуна олсагина у мантиқий фикрлай олади. Умуман анланмаган ҳолат ҳақида ҳеч қандай фикр юрита олмайди. Фикрлаш жараёнининг кейинги босқичи таҳлил этиш ва хулоса чиқариш, қарор қабул қилишдир. Англаш, тушуниш кўпроқ хис-туйғуларга асосланса, таҳдил этиш, хулоса чиқариш ва қарор қабул қилиш кўпроқ билимга, асосли маълумотлар ва мавжуд тажрибага таянади.

Ўқувчининг фикрлаш қобилияти унинг билимдонлиги, интеллектуал салоҳияти билан боғлиқдир. Фикрлаш — доимо ҳаракатда бўлган жараён бўлса, ақл ва билим унинг воситаси, айни вақтда ҳосиласидир. Ақл ёрдамида инсон ҳамisha энг оғир вазиятдан чиқиш учун ўзига тўғри йўл ахтаради ва топади. Энг кийин муаммоларни бартараф этади. Фикр-мулоҳазасиз ўқувчилар арзимас қийинчиликларни ҳам енгиб ўта олмасликлари мумкин. Чунки уларда фикрлаш жараёни суст бўлиб, натижада улар ўз тажрибаси, билимига таянишдан чўчийдилар.

Ўқувчи заковатининг маҳсулдорлиги унинг нафақат билимдонлигига, балки ўша билимларининг аниқ мақсадга қаратилганлигига, йўналтирилганлигига ҳам боғлиқ. Ақлли киши фақат кўп билимга эга эканлиги, шунингдек, ўша билимларини эзгулик, яхшилик учун сафарбар қилиши би-

лан ҳам ажралиб туради. Чунончи, мустақил фикрлаш даражасига таяниб, ўзгалар муаммоларини еча билиш кўникмасига эга ўқувчилар ҳам бўлади. Ўқувчи мустақил фикрлашида маълум бир омилларни таркиб топтириш орқали ўқувтарбия жараёнининг сифатини оширишга эришиш мумкин.

Ўқувчи мустақил фикрлашини таъминловчи омилларга қуйидагилар киради:

- ўқувчиларда назарий билимларнинг мавжудлиги;
- мавжуд муаммоларни таҳдил эта олиш кўникмаларининг шаклланганлиги;
- ўзгалар фикрини тинглай олиш кўникмасига эғалиги;
- ўз фаолиятини мақсадли ташкил эта олиши;
- орттирилган тажрибаларга таяна олиши;
- атроф-муҳит билан ишчан мул окот ўрната олиши.

Шундай омилларни ўзида мужассам қилган ўқувчилар ҳар қандай вазиятда тўғри йўл топа олишга, ўқув материалларининг тўлақонли ўзлаштирилишига эришадилар.

Мустақил фикрлаш орқали ўқувчиларда билимларнинг мустаҳкамланиши, тажрибанинг орттирилиши билан бирга маънавий етукликка ҳам эришилади. Ахлокий жиҳатдан ҳар қандай муҳитда ўзига муносиб ўрин топа олиш имкониятига эга бўлган ўқувчи ўзгаларни ҳурмат қилиш, уларнинг кадр-қимматини ўз ўрнига қўйиш, фаолияти давомида барча иштирокчилар манфаатларини яхлит химоя қила олишга журъат этади.

Инсоннинг фикрлаш жараёнини маълум бир қолипга солиб бўлмайди. Унинг кенг камровлилиги, чегара билмаслиги айни ҳақиқат. Шундай экан, унга эркинлик руҳини бермоқлик ўринли. Эркин фикрловчи ўқувчи муаммолар ечими учун тайёр формула ёки бир хил қолип кидирмайди. Ўзи ўйлаб топган ечимини бошқаларга эркин баён қила олади.

Фикрлаш тарзининг чегараланганлиги эса таҳдил этиш, муносабат билдириш жараёни учун тўсиқ бўлади. Ҳосил Қилинган ҳукмларни эълон қилиш, хулосаларни ўзгарти-

ришдан ҳадиксираш кабилар боис жараёнлардаги аниқдик йўқолади. Бу тарздаги ҳолат натижасида ўзлаштириш ва фикр самарадорлигининг сифати пасайиб боради.

Фикрлаш жараёнидаги эркинлик эса, ўқувчиларнинг мустакил ижодий фаолияти учун муҳим бир омил бўлиб хизмат қилади. Бунда ижодий фикрлаш тарзи кундалик турмушда вужудга келган муаммолар ечимини излашга ундайди. Бироқ муаммолар ечимининг ахборотлар билан инсон амалий фаолияти, яъни ижодкорнинг хатти-ҳаракати орасидаги фаркни ажратиш керак.

Ўқувчининг фикрлаш тарзи унинг туғма қобилияти, болаликда олган таълим-тарбияси, меҳнат ва ижтимоий фаолиятининг характери, миллий ва умуминсоний маданият меъёрларини ўзлаштириш даражаси каби макро-омилларга боғлиқ. Ушбу омилларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминловчи механизм мураккаблигидан қатъи назар мустакил фикрловчи ўқувчи ҳамиша эркинлик ва ўзини-ўзи бошқаришга эҳтиёж сезади. Ўқувчи майда-чуйда назоратлардан, чеклашлардан қанчалик холи бўлса, унинг мустакил фикрлаш салоҳияти мустакил ишлаш ва мустакил яшаш жараёнида шунчалик ривожланиб, мустаҳкамланиб бораверади. Аммо ўқувчи камолотининг куйи босқичида (16 ёшга қадар) муайян йўналтирувчи омилга эҳтиёж сезади.

Ўқувчи фикрлаш тарзида ўзи ва бошқаларнинг хатти-ҳаракати, ҳулқ-атвориға баҳо бериш, атроф-муҳитда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларға ўз муносабатини билдириш майллари доимо мавжуд бўлади. Лекин бундай майллар ижобий ва салбий жиҳатларға эға. Ҳар бир киши у ёки бу воқеа ҳамда шахсға, ўзининг интеллектуал имкониятларидан келиб чиқиб, шахсий манфаатини кўзлаб баҳо беришини унутмаслик лозим. Худди шунинг учун ҳам ўқувчининг атрофида содир бўлган у ёки бу воқеаға берган баҳоси, муносабати нисбий бўлади. Шунингдек, ўқувчининг табиатида бошқаларға бирёклама, юзаки баҳо бериш, узук-юлуқ маълумот-

ларға асосланиб холисона баҳоламаслик, ўзининг амалий фаолиятида содир бўлган камчиликларнинг сабабини ҳамиша бошқалардан излаш майллари ҳам мавжуд.

Ўқувчининг фикрлаш тарзида юкорида санаб ўтилган майлларнинг устунлик қилиши кундалик фаолиятида қатъиятсизликка олиб келади. Эътибор қилинса, бундай қатъиятсизлик кўринишлари «Вазият шуни тақозо этди», «Менга тазйиқ ўтказишди», «Мен хабарсиз қолибман», «Шундай бўлиб қолибди» кабилидаги мулоҳазаларда яққол намоён бўлади. Ўзининг қатъий фикриға эға бўлмаган ўқувчи вазиятдан келиб чиқан ҳолда фаолият кўрсатади, турли таъсирларға тез берилади. Шундай қилиб, ўқувчида бири иккинчисига зид бўлган беқарор, ўзгарувчан фикрлар мавжуд бўлади. У беқарор фикрлар таъсирида баъзан билиб, баъзан билмасдан ўз хатти-ҳаракатидаги нуқсонларни камайтиришга, бошқаларникини эса бўрттириб кўрсатишға уринади. Оқибатда бундай ўқувчиларда ўз шахсий масъулиятини камайтириш ва иззатталаблик кайфияти устун келади. Бундай ҳолатларда ўқитувчилар ўқувчиларни тўғри йўналтиришлари, ўз фикрларини баҳолаши учун шарт-шароит, вазиятни вужудга келтиришлари лозим.

Одатда, ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш жараёнларида турли ҳолатлар, вазиятлар вужудга келиши мумкин. Хусусан, ноўрин билдирилган фикр ўзгаларнинг асосланган фикрлари олдида маълум бир мантиқсизликка олиб келиши натижасида ўқувчи ўзини айбдордай ҳис этиши мумкин. Бундай жараён учта гуруҳданади: 1. Ўқувчилар ўзларини оқлаб, бировларни айблайдилар. 2. Ўқувчилар ўзларини айбдор деб ҳисоблайдилар. 3. Ўқувчилар нотўғри фикрлари вужудга келишини жамиятнинг объектив шарт-шароит ва субъектив омилларидан излайдилар.

Ана шундай фикрлаш тарзи ўқувчининг мустакил шаҳе Даражасида шаклланишиға йўл бермайди. Кўриниб турибдики, ўқувчининг фикрлаш тарзида бири иккинчисига зид



бўладиган кутблар, қарашлар мавжуд бўлади. Бу вазиятларда муаммоларни ечиш йўлларини излашни ўқувчи, ота-она, ўқитувчи ҳамкорлигида амалга ошириш қулайдир. Хусусан, таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун катта имкониятлар мавжуд. Улардан самарали фойдаланиш мақсадида амалга ошириладиган ишларни тизимли, узвий алоқадорликда олиб бориш керак. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир ўқувчининг фикрлаш тарзидаги ўзига хосликларни ажрата билиш зарур.

Кимнинг фикрлашида манманлик, худбинлик тарзи ҳаддан ортиқ устунлик қилса, улар ўз атрофидагиларга шубҳа билан қарайдилар. Фақат ўз манфаати ҳақида ўйлаш, яъни эгоцентризм уларга бошқаларнинг қувончларини ташвишларига шерик бўлишга йўл бермайди. Мазкур ўқувчилар фикрлаш тарзида бундай ҳолатларга шахсий манфаат нуктаи назаридан ёндошиш одат тусига кириб қолади. Агар бундай фикрлашга «Ким биз билан бўлмаса, у бизга қарши», деган ақида билан бошқаларга ёндошилгани кўшилса, ушбу ўқувчиларнинг фикрлашига қарама-қарши чиқувчиларнинг сонини аниқдаш қийин бўлиб қолади.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш жараёнининг асосий мазмуни ва ўзига хос хусусиятларини қуйидагиларда кўрамиз: ишни бажариш жараёнида ўқувчи ўқитувчининг ёрдамидан ҳалос бўлади, олдига қўйилган, лекин енгиб ўтиши қийин бўлган қийинчиликлар билан яккама-якка қолади. Шундай ҳолатда ўқувчи ўз билим, кўникма ва малакаларига, кузатувчанлигига, фикрлашига таянган ҳолда билимини синаб кўриши, олдидagi муаммоларни ечиш йўлларини излаши ва ниҳоясига етказиши керак. Топширик ўқувчининг тайёргарлик даражасига мувофиқ келмай қолсагина, ўқитувчи ўқувчига қўмаклашиши, топширикни бажаришда бевосита ёрдам бериши мумкин.

Дарҳақиқат, ўқувчининг мустақил фикрлаш жараёни кент қамровлидир. Уни тўғри йўналтира олиш, ўқувчи шахси-

нинг ривожланишидаги аҳамиятини кўрсатиш учун мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш йўналишидаги ишларда, умуман, педагогика соҳасида қатор муаммолар мавжуд. Уларнинг ечими топилган тақдирдагина ўқувчи мустақил фикрлаши учун шарт-шароит яратиладп, имконият берилади. Кайд этиш лозимки, таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини таъминлаш ҳам айнан юқоридаги келтирилган ҳолатларни тўғри баҳолай олиш, соҳадаги мавжуд муаммоларни аниқ кўра билиш билан бошланади. Юқорида қайд этилган меъёр ва талабларнинг амалиётдаги ҳолатини ўрганиш олдимизда қатор муаммолар мавжудлигини кўрсатади. Жумладан, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришдаги асосий муаммолар қуйидагилардан иборат:

- ўқувчилар мустақил фикрлаш жараёнининг педагогик-психологик йўналишлари тизими шаклланмаганлиги;
- ижтимоий-гуманитар таълим мазмунида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган дидактик восита ва усуллар етарли эмаслиги;
- ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳияти динамикасини аниқдаш мезонлари ҳамда меъёрлари ишлаб чиқилмаганлиги;
- ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира оладиган педагогик маҳорат соҳиблари — тажрибали ўқитувчиларнинг етишмаслиги;
- ўқитишнинг самарали методлари, усуллари, шакллари ва воситалари суст равишда оммалаштирилаётганлиги;
- ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитувчиларининг фаолиятларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтирувчи воситалар ва методларнинг уйғунлаштирилмаганлиги кабилар.

Дарҳақиқат, мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган ўқувчилар келгусида ўз фаолиятлари билан давлат ва жамият тараққиётига сезиларли таъсир кўрсата олади. Ўқувчида

дастлабки пайдо бўлган фикрларни илғай олиш, уни ривожлантириш ва ғоя шаклига келтириш жараёнини бошқариш, назорат қилиш ҳамда якунига етказиш ўқитувчи фаолиятининг асосий йўналишини ташкил қилиши керак.

Одатда, ўқувчининг фаолияти иккига бўлинади. Була интеллектуал ва амалий фаолиятлардир. Интеллектуал ва амалий фаолиятнинг ўзаро алоқадорлиги ўқувчининг фикрлаш тарзида яққол намоён бўлади. Ўқувчининг фикрлаш тарзи: очиқ (ўз фикр-мулоҳазаларини рўйирост, ошқора баён қилиш), тадбиркорлик (ўз нуктаи назарини бирдан баён қилмаслик, бошқаларнинг фикр-мулоҳазаларини кутиб туриш), хушёр (ҳар қандай вазиятда ҳам ўз фикрини яхши-ёмон томонларини зийраклик билан таҳдил қила билиш, етти ўлчаб бир кесиш), ижодий (ўз қарашларини баён қилишда ноанъанавий, ностандарт мулоҳазаларга асосланиш), догматив (бир қолипда, бир хил андозада фикр юритиш, мушоҳада қилаётган муаммосининг бир томонини бўрттириб кўрсатиш), авторитар (обрў-эътиборга, ўқитувчининг кош-қовоғига қараб фикрлаш) каби кўринишларда намоён бўлади.

Фикр юритиш (тафаккур) — инсон ақлий фаолияти, ақлзаковати, муомала жараёни, онгли хатти-ҳаракатларининг юксак шакли ҳисобланади. Мустакил фикрлаш теварак-атроф, ижтимоий муҳит ҳамда воқеликни билиш қуроли, шунингдек, инсоннинг кенг қўламли фаолиятини оқилона, омилкорлик билан амалга оширишнинг асосий шартидир. Мустакил фикр юритиш жараёнида инсонда фикр, мулоҳаза, ғоя, фараз, мақсад кабилар вужудга келади ва улар шахс онгида тушунчалар, ҳукмлар, ҳулосалар шаклида ифодланади. Мустакил фикр юритиш тил ва нутқ билан чамбарчас боғлиқ равишда намоён бўлади ҳамда улар узлуксиз тарзда бир-бирини тақозо этади. Худди шу боис инсон ўзининг мустакил фикрлаши (мулоқоти), нутқи ҳамда онгли ҳулқатвори туфайли борлиқцаги мавжудотлардан тубдан ажра-

либ туради. Аммо, афсуски, дарс, ўқув-тарбия жараёнларида мазкур ҳолатлардан эътиборни соқит қилиб, ўқув дастуридаги, дарсликдаги материалларни тезроқ ўқувчига етказиш билан ўз вазибаларини бажарган деб ҳисоблаш ўқитувчилар орасида анъанага айланиб қолган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бугунги педагогикада ўқувчи шахсининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг кўпгина параметрлари ўз ечимини топмаган. Зеро, ҳозирги кунда ўқувчининг изланиши, янгиликлар яратиши учун юқори даражадаги имкониятлар, шартшароитлар мавжуд. Улардан унумли фойдаланиш йўлларини ўқувчиларнинг англамасликлари, тушуниб етмасликлари, ўз мустакил фикрларини юзага чиқаришга ҳаракат қилмасликлари ачинарли ҳолдир.

Ўқувчи мустакил фикр юритиш фаолиятида ўзи акс эттирган, сезган, идрок қилган, тасаввур этган, хотирлаб қолган нарса ва ходисаларнинг тўғрилиги, аниқдиги, ҳаққонийлиги ёки уларнинг воқеликка мое (мутаносиб) равишда тушунилишини аниқдайди. Борлиқни билиш жараёнида ҳосил қилинган ҳукмлар, тушунчалар, ҳулосалар, фаразлар (тахминлар), чиқарилган қарорларнинг нечоғлиқ аниқлигини белгилаб олади. Инсон мустакил фикрлаши орқали воқеликни умумлаштириб, уни бевосита ва билвосита акс эттиради, нарса ва ходисалар ўртасидаги ички, мураккаб боғланишлар, муносабатлар, хусусиятлар ҳамда механизмларни англаб етади. Бинобарин, инсон муайян қонун, қонуният ва Қоидаларга асосланган ҳолда табиий, ижтимоий ходиса ва воқеаларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожлаштириш ҳамда оқибатини олдиндан кўриш имкониятига эга. Ҳрзирги замон ўқувчисининг билиш ва амалий фаолиятини оқилона, одилона, омилкорлик билан ташкил қилишда мустакил фикр юритишнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқца. Хусусан, ўқувчининг назария билан амалиётнинг бир-бирига мувофиқлигини англаши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Юқорида таъкидланган ҳолатларда ўқувчилар мустафикрлаши жараёнида ўзлари бошдан ўтказадиган руҳи ҳолатлар баён этилди. Ваҳоланки, таълим муассасаларида ухјфанларини ўқитиш жараёнида вужудга келадиган вазиятларда тўғри, самарали йўлни танлаш зарур. Хусусан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар орасида фикрлашга қийналувчи, ўзидаги мавжуд билимларни баён этишнинг уддасидан чикмайдиган ўқувчилар бор.

Биз ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда куйидаги камчиликлар мавжудлигини аниқладик:

- ўқувчиларнинг ўқув фанларига қизиқиши етарли эмаслиги;
- турли даврлар орасидаги боғлиқликларни ўқувчилар етарлича англаб етмаслиги;
- воқеа-ҳодисалар, умуман, ўқувчиларнинг мавзуга оид мустақил қарашлари ибтидоий даражада эканлиги;
- ўқувчидаги фикрлар, ижодий қобилиятларни ривожлантириш чора-тадбирларининг етарли эмаслиги;
- ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган мукамал педагогик тизим ишлаб чиқилмаганлиги ва мактабда қўлланилмаслиги кабилар шулар жумласидандир.

Бу камчиликлар бартараф этилганда ўқувчи шахси фикр юритиш кўникмасининг малакага айланиши кафолатланади. Одатда, фикр юритиш воқеликни умумлаштириш даражасига, муаммони ечиш воситасининг хусусиятига, объектининг субъект учун янгилиги, ўқувчининг фаоллик кўрсаткичига кўра бир неча турларга ажратиб тадқиқ қилинади. Мустақил фикрлаш акдий фаолият сифатида олиб қаралганда, инсон томонидан масалалар, топшириқлар ечиш назарда тутилади, уларнинг шартлари, моҳияти, тузилиши, шакллари ва ўқувчининг фикр англаш имкониятлари кузатилади. Масала, муаммо, топшириқ ечиш (ҳал қилиш, ба-

жариш) шахсининг эҳтиёжи, қизиқиши, майли, ҳаракаттар-зи, қобилияти, истеъдоди, салоҳияти билан боғлиқ равишда олиб қаралади, уларнинг талабларини қабул қилиш, муайян қарорга келиш, воситалар қидириш мустақил фикр юритишнинг мустаҳкам негизини ташкил қилади. Мустақил фикр юритиш фаолиятида муаммо ечимини қидиришни бошқариш, борлиқни идрок қилишда инсоннинг ҳистуйғулари, кечинмалари, фавқулодда вазиятлар, объектив ва субъектив шароитлар алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий фаолият жараёнида ўқувчиларнинг ўзаро (объектив, субъектив) муносабатлари, алоқалари, ҳамкорликдаги аклий ва жисмоний меҳнат маҳсули, муомала мароми мустақил фикрлаш жамлиги тариқасида намоён бўлади. Жамоода танқид, ўз-ўзини танқид этиш, баҳолаш, ўз фаолиятини баҳолаш, текшириш, назорат қилиш, бошқариш, ўз-ўзини ривожлантириш, намоён этиш, ўзига-ўзи буйруқ бериш, гуруҳли мулоҳаза, мушоҳададан иборат мустақил фикр юритиш сифатлари шаклланади. Бироқ бужихатлар ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда асосий омил сифатида хизмат қилиши ҳар доим ҳам педагогик муаммоларнинг диққат марказига қўйилмайди.

Ўқувчининг ўқувчи томонидан идрок қилиниши, яъни нотаниш ўқувчининг руҳий ҳолатини аниқдаш, тахмин қилиш, энг зарур аломат ва белгиларни тўплаш ҳам мустақил фикрлаш маҳсулидир. Мазкур мураккаб босқичли билиш жараёни ўқувчидан иродавий куч, акдий жиддийлик, онгли муносабатга киришишни, барқарор вазият, қулай шарт-шароитларга мослашишни талаб қилади, натижада маълум қарор қабул қилинади, муайян ҳулосага келинади.

Ижодий ишлар, кашфиётлар, ихтиролар, ихтирочилик таклифлари мустақил фикрлашнинг маҳсули бўлиб, амалий ва назарий аҳамиятга молик илмий фаразлар, ғоялар, улуг-ор мақсадлар, юксак эзгу ниятлар эса унинг вазифасига киради.

Куйида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ри вожлантириш ҳақида фикр юритамиз.

Ўқувчининг мустақил фикрлаши — бу мавжуд билимлар орттирилган тажрибага асосланган ҳолда ўз фикрини бил дириши демакдир. Чунки ўқувчи бошқалар нуқтаи назариг таянган ҳолда фикрлаши натижасида ўз билимининг саёз лиги, ноаниқдигини намоён қилади. Фикрлашнинг бу йўл~ вақг ўтиб шахснинг шаклланишида ўз кифасини, ўз дара жасини кўрсатади. Натижада амалга оширилган ишларнинг самарадорлиги пасайиб боради.

Шу сабабли мустақил фикрлашни таъминлаш учун ўқув- чиларга қуйидагилар зарурлигини унутмаслик лозим:

- билим;
- қўшимча маълумотлар;
- тажриба;
- ҳаётий кўникмалар.

Бунда фикрлаш шартли равишда уч даражага ажратилади:

**Биринчи даражадаги фикрлаш:** ўқувчи нарса, воқеа, ходи- са ва жараёнларга уларнинг ташқи ҳолатидан келиб чиққан ҳолда ўз фикрини билдиради.

**Иккинчи даражадаги фикрлаш:** ўқувчи нарса, воқеа, ходи- са ва жараёнларни ўрганиб, асосини изохдай олган ҳолда фикрлайди.

**Учинчи даражадаги фикрлаш:** ўқувчи нарса, воқеа, ходиса ва жараёнларни ҳар томонлама ўрганган ҳолда, унинг ис- тикболини кўра биладиган даражада муносабат билдиради.

Фикрлашнинг юқоридаги уч даражаси изохданганда, ўқувчи нарса, воқеа, ходиса ва жараёнлар ҳақида уларнинг ташқи ҳолатидан келиб чиққан ҳолда ўз фикрини билдири- ши нарсаларни ўраб турган шароитларни тушунишга урин- май ёки чуқур ўрганмай, фақатгина ташқи белги (кўриниш) ларига қараб, юзаки тарзда ҳукм чиқариши демакдир.

Ўқувчи нарса, воқеа, ходиса ва жараёнларга уларнинг ташқи ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, асослар билан изох-

лаб фикрлашда нарсаларни ташқи белги (кўриниш)сига на- зар солиш билангина кифояланмай, уларнинг моҳиятига етган ҳолда тушунади. Бундай фикрловчи ўқувчилар тафак- кур объекти ҳақида баҳс юрита оладилар. Лекин нарсалар- нинг фазовий ҳақиқатини билиш, унинг шарт-шароитла- рини ёки уни бошқа нарсаларга боғлаб турган омилларини тушуниб етишга мухтож бўлганлари учун бу даражадаги фикрлаш уларга ҳақиқатга яқин ҳукм чиқариш имконини бермайди. Шу сабабли бундай фикрлаш асосида абстракция- лаш имкониятлари чекланган.

Ўқувчининг, нарса, воқеа, ходиса ва жараёнларни ҳар томонлама ўрганган ҳолда, унинг истикболини кўра била- диган даражада фикрлаши асосий муаммога тўғри ечим то- пишини кафолатлайди. Чунки у биринчи ва иккинчи дара- жадаги фикрлашдан фаркли ўларок, текширилаётган наrsa- ни ўраб турган шароитларни ҳам, улар орасидаги фазовий алоқаларни ҳам ва уларнинг истикболини ҳам ўрганади. Сўнг катъий ҳукм чиқаради.

Фикрлашнинг бу даражаларида йўл қўйилаётган хато ва камчиликлар, жумладан, ўқувчиларнинг дастлабки муста- қил фикри билан ҳисоблашмасликдек оддий педагогик хато ўқувчини нарса, воқеа, ходиса ва жараёнларни ташқи ҳолати- га қараб фикрлаш билан чеклаб қўймоқда. Бу эса, ўз навба- тида, ўқувчиларда билишга, бўлган қизиқишни уйғотишда салбий таъсир кўрсатади.

Ўқувчиларнинг фикрлаш даражалари орасидаги фаркла- рини аниқлаб олиш учун қуйида мисолларни келтирамыз. Масалан, тарих фанидан 9-синф ўқувчиларининг дарс жа- раёнидаги иштирокини кўриб чиқайлик. Ўқувчилар фикр- лаш даражаси бўйича уч гуруҳга ажратилади. Бунда, бирин- чи гуруҳ ўқувчилар ўқитувчи томонидан ўтилаётган дарс мавзусини янги мавзу билан боғлаб, мантиқан мазмундаги Ўхшашликларни топиб, уйга вазифани тайёрлашга ҳаракат қилади. Иккинчи гуруҳдаги ўқувчилар эса берилган мавзу

мазмунининг тарих фани билан бир бутунликда — 5, 6, 8-синфларда олган билимларини мустахкамлашади. Учинч гуруҳ ўқувчилари дарсга мавзу юзасидан тайёрланар эка бутун бир тарих курси ва унинг бошқа ўқув предметлар билан алоқадорлиги, шунингдек, ўқитувчининг бунга бе радиган баҳоси, синфдошларининг тахдили, муносабатига ча тўлақонли, мукаммал тасаввур этган ҳолда ёндошади Шунингдек, ўқувчилар мавзуни ўз ҳаётига таъсири, кела жақдаги нафини ҳам кўра олади.

Бу мисолда ўқувчилар фикрлашининг учала даражаси ой динлашган дейиш мумкин. Биринчисида тор доирадаги ало қадорлик бўйича юзаки, бир томонлама ҳукм чиқарилади Бундай фикрлаш тарзи аксарият ўқувчиларга хос бўлиб, сез аъзолари (биринчи сигнал системаси) ёрдамида воқеликн хис қилиб, унга оид маълумотлар мияга узатилади ва мия- даги аввалги маълумотлар билан боғланади. Бундай даренин самарадорлиги паст даражада бўлади. Ушбу ҳолат кўпчилик: саёз фикрловчи ва лоқайд кишиларнинг фикрлашида куза тилади. Бу тарздаги фикрлаш жамият тараққиётини таъмин лай олмайди ва инсон фаровонлигига тўғаноқ бўлади. Ун- дан, аввало, саёз фикрловчи кишиларнинг ўзлари, қола- верса, жамият, халқ манфаатига путур етади.

Иккинчи даражадаги фикрлаш моҳияти даре мавзуини режалаштираётганда ўқувчилар ҳолатини чуқурроқ, теран- роқ билишга уринишда, фақат хис қилиш орқалигина ўрга- ниш билан чекланмаслик ва, ҳатто, олдинги маълумотлар билан кифояланмасликца намоён бўлади. Ўқитувчи дарсни — ўқитилаётган бўлимни аввалги бўлимда ўтилган мавзуларга боғлаб, бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорлигини ҳисобга олган ҳолда ўтишни лозим топади. Бунда у мавзуни изоҳ- лайди, ҳар бир жараён асосли тарзда, мустақил фикрлаган ҳолда ўрганилади.

Аммо фикрлашнинг юқори чўққиси — бу истикболни кўра билган ҳолдаги фикрлашдир. У устувор ғояга асосланганда

муаммоларнинг тўғри ечимларини кафолатлайди. Масалан, инсониятнинг Қуёш системасига оид сўнги тушунчалари таркиб топишида фикрлашнинг юқоридаги уч даражасини босиб ўтганлиги алоҳида аҳамиятга эга.

Фикрлашнинг бу даражалари натижасида педагогик муаммолар вужудга келади. Зеро, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини ўқитувчи томонидан чегаралаш, мустақил фикрлашга имкониятларни яратмаслик, унинг фикрини ҳисобга олмаслик ўқувчини нарса ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан фақатгина ташки ҳолатига қараб фикр билдиришига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир кўрсатади.

Шу ўринда ижтимоий-сиёсий ҳаётда онгли равишда ва фаол иштирок этишга қодир шахсни шакллантириш Кадр- лар тайёрлаш миллий дастурининг асосий устувор йўнали- ши эканлигини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Узбе- кистан Республикаси Президенти И.А.Каримов мустақил фикрлаш ҳақида сўз юритар экан: «Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларига, ҳаёт ҳақиқати- га суянган ҳолда ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва инти- лишларни фош қилишга қодир бўлади», — (6,506) деган фикрни билдиради. Мустақилликнинг дастлабки йиллари- данок мазкур фикрлар асосида бу йўналишдаги ишларга ало- ХВда эътибор қаратилди.

Мустақил фикр юритиш жараёни муаммоли вазият ву- жудга келишидан бошланади, лекин мазкур вазият туғили- ши, ечими бу билан тугамайди. Ўқувчида билишга нисбатан интилиш, ихтиёрсиз ҳатти-ҳаракат муаммоли вазиятгача аниқ-тиниқ бўлмаган, ноаниқ ҳолда юзага келади, сўнгра туб маънода ечимга муҳтож бўлган муаммоли вазият яра- тилади ва, ниҳоят, унинг ечими топилади, лекин билиш-

нинг муаммодан кейинги босқичи фикрнинг ўз йуналиш да ихтиёрсиз давом этаверади (муаммогача — муаммоли муаммодан кейинги вазият).

Маълумки, ўқув фаолиятида фикр юритишнинг ўза мустақкам боғланган берк занжири вужудга келади. У\* чининг мустакил фикр юритиш жараёни куйидаги боскичлардан таркиб топиши мумкин:

1. Мустакил фикр юритиш фаолиятида энг аввал ҳал килиниши зарур бўлган масала (топширик) ўқувчи томонида аниқлаб олиниши керак. Агар ўқувчи олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирилмаган бўлса, у бирон бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмайди, демакки, уни қаршисида ҳеч қандай муаммо пайдо бўлмайди. Мабод ўқувчи ҳал қилиши шарт бўлган масала юзасидан қанчал аниқ ва тўлароқ маълумотга эга бўлса, уни оқилона ечиш йўли ва воситаларини ҳам шунчалик осон топади. Бунинг; муаммони ечиши лозим бўлган ўқувчи қўйилган масала мазмунини яхши тушуниб олиши, унинг шартини текшириб кўриши, нима маълум ва нималар номаълум эканлигини аниқлаши зарур. Фақат ана шундагина ўқувчи сира шониб қолмайди ва ҳеч иккиланмасдан масала (топшири шартини ўйлаб топади, тўғри ечимга эришади.

2. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун энг зарур бўлган барча билимларни (қоидалар, омиллар, қонуниятлар, ҳоссалар, хусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқаларни) татбиқ қилишга интилади. Буни учун эса шахсий тажрибасида учраган ҳолат усуллари унумли фойдаланиб, амалиётга жорий этишга ҳаракат қилади

3. Қўйилган масала ёки муаммога тааллуқли фараз (тахмин) илгари сурилади, боскичлар таҳлил қилинади, ечим тўғрисида мулоҳазалар билдирилади, турли вариантлар ҳақиқат вариациялар, инвариантлар ҳақида фикр юритилади, улар ўзаро қиёсланиб, энг самарали аломатлари, белгилари ажратилади ва ҳоказо.

4. Муаммо олдида қўйилган фаразни муайян мезонлар

ёрдими билан текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун ўзаро ўхшаш ҳолатлар мазмун, шакл ва таркиб жиҳатдан таққрсланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл, тасаввур имкониятидан унумли фойдаланилади, яъни ижодий режа тузиш, умумлашма образлар яратиш, мақсад натижаларини кўз ўнгига келтириш, тахминий муносабатларни идрок қилиш амалга оширилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ақлий хатти-ҳаракат тизими татбиқ этилади ва айрим ўзгаришлар киритиш мўлжалланади. Фараз мантикий усуллар ёрдамида фикран таҳлил қилинади, унинг муҳим аломатлари ажратилади, тўғрилиги, ҳаққонийлигига оид тезкор ҳукм ва ҳулосалар чиқарилади.

5. Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган фаразнинг тўғрилиги ёки нотўғрилиги аниқланса, у фикр юритиш жараёнидан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар ўйлаб топилади. Янги амалий фараз фикран бир неча марта текширилади ва ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия этилади.

•6 Муаммо ва масалани ҳал қилиш, ечимини топиш, олинган натижаларнинг тўғрилигига ишонч, қаноат ҳосил қилиш учун ўқувчи уни текшириш билан мустакил фикр юритиш хатти-ҳаракатларини яқунлайди. Ана шу фикрий операциялар, мулоҳазалаш шаклларида сўнг масала (топширик) батамом ҳал қилинади деб топилади ва у тўғрида ўйлаш нисбий жиҳатдан амалга оширилади.

Бу тарздаги мустакил фикр юритиш жараёни ўз маҳсулини беришидан олдин мавжуд ҳолатнинг тўлақонли англанишини тақозо этади. Бунда мустакил фикр юритиш ҳаракати Қўйидаги босқичлардан ташкил топган бўлиши мумкин:

1- Муаммонинг вужудга келиши.

2. Масала, муаммо, топширик моҳиятини англаш.

3. Уларга ўхшаш маълумотлар ёки образларнинг вужудга келиши.

4. Тасаввур ва хотира материалларининг камайиши, тахминлар (фаразлар)нинг туғилиши.

5. Тахминларни текшириш ёки уларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш.

6. Янги тахмин (фараз)ларнинг юзага келиши.

7. Фаразларни иккиламчи текшириш (иккинчи марта тадикдаш).

8. Масала, топширик, муаммо ечимини топиш (ҳ қилиш).

9. Ихтиёрсиз акдий хатти-ҳаракатларнинг давом этиши (фикрлашнинг нисбий давомийлиги) ва ҳоказо.

Мустакил фикрлашга йўналтирилган фаолиятнинг ша ва таркибий жиҳатларига ҳамоҳанг ҳолда диққатни қуйида гиларга йўналтириш мақсадга мувофиқ:

а) аниқ ифодаланмаган муаммолар, масалалар, топширикдар улар орасидаги алоқадорлик, муносабатларни ўқув тахдил қилгандан кейин бериладиган саволлардан бири қа ичида кўрсатилади;

б) берилган муаммолар, масалалар, топширикдарни ечи (бажариш, ҳал қилиш) учун етишмайдиган маълумотла қавс ичида кўрсатилади;

в) қўшимча маълумотларга, тафсилотга эга бўлган муаммо, масала, тогаирикдар *курсив* билан берилади;

г) бир неча йўл, усул, босқичларда ечиладиган топширикдар, бу ўринда, турли йўллар, усуллар, воситалар била ечилиши (ҳал қилиниши) мумкин бўлган масалалар (муаммолар, топшириклар) берилади, бунда ечимнинг энг қулай, оддий, энг тежамли, омилкор йўли иложи борич яширилган ҳолда ҳавола қилинади, муаммолар фикрлашнинг бир усулидан иккинчисига, бир ҳукмдан бошқасига, бир ҳулосадан унинг алоҳида кўринишлари, шаклларига ўтиш ўқувчининг аклий қобилятини шакллантиришга қаратилган бўлади;

д) мазмун-моҳиятига кўра ўзгарувчан топшириклар, мустаҳкамланган бир акдий хатти-ҳаракатлардан бошқасига ўтишдан иборат акдий қобилятни таркиб топтиришга

йўналтирилади, яъни кўчиш жараёнида фойдаланишга ўргатилади;

е) исботлаш, кашф қилиш, янгилик очишга мўлжалланган топширикдар ёрдами билан мантиқий фикрлаш, ички муносабатларни далиллаш, қонуниятларни англаш сингари акдий қобилят такомиллаиғгирилади;

ё) мустакил фикрлаш, мантиқий мулоҳа юритишга оид топширикдарни ечиш (ҳал қилиш) учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрсатилиб, ҳаёлотга, тасаввурга мурожаат этиб, мантиқий мулоҳаза юрита олиш имконияти тақозо қилинади, уларнинг баъзилари математик хусусиятли, бошқалари эса фақат мантиқий бошқотирма шаклида бўлиши мумкин. Бу билан ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришдаги муаммолар маълум бир тизимга солинади.

Шуни таъкидлаш керакки, берилган билимларни ўқувчи томонидан ўзлаштириш жараёнида унинг ҳар бир жиҳатга мустакил фикрлаш билан ёндошишига эришиш мақсадга мувофиқдир. Чунки улкан билим манбаи ҳам, агар у мустакил фикрлашга асосланмаган бўлса, ўз мавқеини йўқотиб боради. Ўзлаштирилган билимларни жамлаш, барча ҳақиқатларни ўзаро таққослаш ва ҳар қайсисини алоҳида ўзлаштириш орқалигина билимдонликка эришилади. Бу эса бугунги куннинг асосий муаммоларидан бири ҳисобланади- Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўзаро таққослаш орқали баён қилинган фикр ўзининг асосланганлик даражаси билан муҳим аҳамият касб этади.

Бир пайтда фақат маълум нарса ҳақида ўйлаш мумкин, чунки ниманидир ўқиш, ўрганиш лозим, лекин ўйлаган нарсангизни яхши биласиз. Ўзини ўқиш ва ўрганишга ихтаёрий мажбурлаш мумкин, фикрлашга мажбурлаб бўлмайди- Ўқувчининг қизиқишлари объектив ва субъектив характерга эга бўлади. Субъектив қизиқиш фақат шахсий фаолиятда

ва ҳолатларда мавжуд. Бироқ объектив қизиқишга эга бўл ўқувчилар табиатан мустакил фикрлашга мойил бўлади в ҳатто, бунга заруриятни ҳис этади. Фикрлаш жараёнига тўл қонли жалб этиш учун ўқувчилар орасида учрайдиган қу даги муаммолар ечимини топиш мақсадга мувофиқдир:

1. Фикрлар ранг-баранг ва чексиз бўлиши зарурлигин ўқувчилар онгига сингдириш.
2. Фикрнинг тўғри ёки нотўғрилигини ажратишдан ол дин унинг мавжудлиги, муҳимлигини англайтиш.
3. Ўз фикрини баён этиш кўникмасини шакллантириш.
4. Берилган фикрлар асосида ғояларни ривожлантириш.
5. Қарор қабул қилиш малакаларини ҳосил қилиш.

Мустакил фикрлаш ва ўқишга таъсир кўрсатиш ўртаси даги фарқ жуда катта, шунинг учун ўқувчилар орасида англаш жараёнининг биринчи фарқи фикр кимга йўналти рилганлигига қараб ортиб боради. Ўқиш жараёнида айни чоғ даги қайфият ва йўналишга мое бўлган фикр туғилади. Ўқувчи ҳар доим муайян нарса, ҳодиса ва жараёнлар ҳақид ўйлашга эҳтиёж сезади.

Мустакил фикрлаш жараёни барча ҳолатларни ягона ти зимга солади. Баъзан ўқувчиларда ўз ёшига нисбатан ортти рилган тажриба, эгалланган билим, шаклланган кўникма лар асосида бир бутун, яхлит фикрлаш юзага келиши мум кин. Бу уқликнинг ўзаро мувофиқдашмаганлиги барча давр даги таълим-тарбия жараёнларининг асосий муаммосидир. Қачонки юқоридаги сифатлар ўқувчи шахе ид а шаклланти рилиб, мунтазам равишда ривожлантирилиб борилгандаги на мавжуд муаммолар ўз ечимини топади. Зеро, ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш орқали ижтимоий муҳитдаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан уларнинг мослашувига эришилади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнига дойр барча би лимлар юзасидан ўқувчилар қўшимча адабиётлар ўқиш орқали қисман бўлса-да маълумотларга эга бўлишлари мумкин.

Бу эса кўплаб маълумотларга аниқлик киритиши мумкин, лекин улар аниқфикрларга эга бўлиши зарур. Мазкур фикр лар умумий бўлиб, бунда асосли билимларни эгаллаш эҳти ёжи чеклангандир. Иккинчи талқинда эса ҳар бир мавзуга нисбатан мустакил фикрини бера олган, ижодий ёндошган ўқувчилар ҳар бир ихтирода, воқеа-ҳодисада иштирок этган каби мавзуларни тўлақонли англайди ва гап нима ҳақида лигини тушунади, ҳолатни ўзлари билан умумбоғлиқдикда ҳис этади.

Кўрсатиб ўтилган мулоҳазаларнинг барчаси ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг бир бутун омиллари ҳисобланади. Бугунги кунда педагогик му аммо сифатида кўрилган ҳар бир таълим-тарбия жараёни ма саласини ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини тўғри ва тўлақонли йўналтириш орқали ечиш мумкин.

Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш жараёнини ривож лантириш қатор йиллардан буён ўрганилиб, таҳлил этиб келинаётган бўлса-да, мазкур тадқиқот натижасида ечили ши қутилаётган педагогик муаммолар қуйидагиларни таш кил этади:

1. Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятларини ривож лантиришга оид назария ва амалиётнинг боғлиқлиги.
2. Мустакил фикрлашнинг ўқувчи шахси учун муҳимлик даражаси.
3. Ўқувчини мустакил фикрлашга йўналтириш тизими.
4. Ўқитувчиларнинг ўқувчиларни мустакил фикрлашга йўналтиришга оид касбий маҳоратини шакллантириш.
5. Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривож лантиришга оид ишлари сифатини таҳлил этиш.

Юқоридагилардан англаш мумкинки, бугунги кунда таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш педагогик муаммо сифатида Қаралганда Ҳар бир ўқувчининг оддий фикри ҳам вақти келиб буюк кашфиётларга асос бўлиши мумкинлигини кўрсатади.



Зеро, ўқув-тарбия жараёнидаги узвийлик, узлуксизли асосланган мазмунни ид рок этиш, англаш ва ўзиники кил қабул қилишда ўқув материалларига ҳам маълум дарг ўқувчини мустақил ишлашга йўналтиришни сингдири бугунги кун педагогикасининг асосий муаммоларида биридир. Бундай мустақил фикрлаш жараёнини тар\* топтириш, ривожлантириш омилларидан самарал фойдаланиш муҳим саналади. Ижтимоий-гуманитар таълг жараёнида ўқувчининг фикр юритиш даражаси қайд этил ҳолатлар билан чуқур таҳдил қилинмоғи лозим.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бугунги давр ўқувчис мустақиллик шарофати билан берилган имкониятларда ўринли фойдаланиши учун у мустақил фикрлай билиши ҳар бир жараёнга мантиқан ёндоша олиш кўникмасига э бўлиши зарур.

Педагогика фанлари доктори Р.Сафарова: «Замонавий ди дактиканинг асосий йўналишларидан бири конструктивизи яъни ихчам, содда таълим мазмуни воситасида ўқувчш ривожлантириш ҳақидаги қарашлар тизимидир. Бу йўнал! Пиаже, Ж.Брунер, Л.С.Виготскийларнинг интеллектни ри вожлантириш ҳақидаги ғоясига таянади», — дея таъкидлай ди (97, 8). Бу жараёнда таълимнинг барча меъёрий ҳужжат лари ўқувчи шахсига содда, қулай йўллар билан хизмат кили ши лозимлиги кўзда тутилади. Зеро, ўқувчилар ўзлари зарур бўлган маълумотларни ўқув жараёнларида олишга ҳара кат қилишлари учун уларда интеллектнинг ривожлани муҳим саналади.

Дарҳақиқат, болаларбоп, ихчам, содда таълим мазмунида асосий ўринни ўқувчиларда мулоқот маданиятини ривожлантириш, шахе ва жамият орасидаги ижтимоий-маданий муносабатлар ифодасининг баёни эгаллаши лозим. Чунки мулоқот маданияти одамлар қалби, рухий олами, хотираси, диққати, фикрини ўзгартириш кудратига эга. Таълим-тарбия жараёнида шунга алоҳида эътибор бериш

керакки, айрим ўқувчиларда фалсафий мушоҳада кучли, бошқаларида эса чекланган бўлади. Ўқитишнинг турли хил самарали усуллари амалиётта татбиқ этишда ўқитувчи буни ўз диққат марказида тутиши лозим. Бундай даре жараёнида ўқувчилар синфдошларига, ўқитувчисига тинмай саволлар бера бошлайди. Афсуски, аксарият ҳолларда ўқитувчилар ўз ўқувчиларининг бундай қизиқувчанлигини ҳар доим ҳам қўллаб-қувватламайди. Таъбир жоиз бўлса, ўқувчининг бу ҳолатини маҳмадоналикка йўяди. Баъзилар эса, ўзларининг бундай педагогик ношудликларини ўқувчининг хатти-харакати миллий менталитетимизга хос эмас, дея изоҳдашга интилади. Одатда юқори синфларда ўқийдиган ўқувчилар нимага, нима учун, қандай қилиб деган саволларни беравермайдилар. Чунки бу саволларнинг жавобини топиш мавҳумлигидан, камситилишларидан қўрқадилар. Амалиётда, хусусан ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтирилган методлардан фойдаланишда қуйидагилар монелик қилади:

- ўқитувчиларнинг тафаккурни пешлаш методларини ўқув-билув жараёнида қўллашга тайёр эмасликлари;
- ўқув-методик мажмуаларда тафаккурни пешлашга йўғрилган элементлар система шаклида эмаслиги;
- ўқувчиларда баҳс-мунозара ва мулоқот кўникмаларини шакллантиришга етарлича эътибор берилмаслиги.

Бир сўз билан айтганда, ўқувчиларнинг мустақил фикр-лаш, ижодкорлик кўникмаларини шакллантиришга йўнал-тирилган таълим жараёнини назарий асослаш ҳамда амалий жиҳатдан таъминлаш бугунги куннинг устувор муаммола-ридан биридир. Назарий таҳдиллар, амалий кузатишлар да-вомида педагогик ғояларнинг у ёки бу жиҳатини эътибор-Дан четда қолдириб бўлмайди. Ўқувчи шахсига йўналтирил-ган ўқув-билув жараёнига комплекс жиҳатдан ёндашган Ҳолда унинг назарий жиҳатларини таҳдил қилиш лозим. Чун-ки бундай таҳдил ва кузатишлар айни ҳақиқат бўлиб, наза-рий ҳулосалар амалиётни кузатиш асосида ҳосил қилинади.

Бугунги кунга қадар таълимнинг барча босқичлари, ладан, умумий ўрта таълимда қуйидагилар назардан четл қолмоқда:

а) истикболга йўналтирилган таълим мазмунида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш қаратилган ўқув материалларини сингдириш;

б) ўқув-билув жараёнида муайян ўқувчилар гураниқ-тиник фикрлаши билан намуна, таянч бўладиган; чиларни шакллантириш.

Таълимнинг турли кирраларига турлича ёндашувлар орасида ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтиришни рамавжуд эмаслиги кузатишлар ва таҳдиллар жараёнида аё бўлди. Бунинг натижасида таълим жараёнининг ривожлаши учун зарур бўлган мувозанат бузилиши рўй бермоқ. Ўқитишнинг жамоавий шаклидан хусусийликка, катлик, яққа ҳокимликдан мустақилликка ҳамда ўқув-б\* жараёнининг режали бошқарув тизимига ўтилишига эҳтиё сезилмоқда. Мустақил фикрлаш асосида ўқувчиларда кураганлик, эзуликка интилиш, демократик нуқтаи назар муваффақиятларга интилиш каби шахсий сифатлар кўпроқ шакллантирилиши лозим. Бу эҳтиёж, биринчи навбат мустақиллик омили туфайли рўй бераётган бўлса, бош» жихатдан, ташқи дунё билан кенгроқ алоқа ўрнатилж натижасида вужудга келмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, таълим-тарбия жараёнида мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган ўқувчиларни камол тоғтириш бугунги кундаги асосий вазифадир. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ҳақ бир дарс жараёнининг, ҳар бир машғулотнинг асосий аммоси бўлиб қолмоғи лозимки, у орқали таълим сифат\* ошириш, мазмунини бойитишнинг мезони яратилади. билан рамавжуд педагогик муаммолар силсиласида ечим! топиши лозим бўлган жуда кўплаб саволларнинг жавоби' пил ад и. Натижада, қайд этилган рамавжуд педагогик муамм

ларнинг тан олиниши билан бир қаторда, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш жараёнларини ташкил этиш учун тизимли ишлар амалга оширилади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш педагогик муаммо сифатида қўйилар экан, қуйидаги хулосаларга келиш имконини берди:

1. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун зарур бўлган педагогик шарт-шароитлар туданиқданмаган ва илмий жихатдан асосланмаган.

2. Ўқитувчиларда мазкур йўналишдаги фаолиятини ташкил этиши учун илмий асосланган хулосаларга таянадиган ёндошув рамавжуд эмас. ^

3. Таълим-тарбия жараёнига татбиқ этилаётган ўқув материалларининг ўқувчилар мустақил фикрлаш эҳтиёжларини кондиришга хизмат қилиш имкониятлари очиб берилмаган.

4. Мустақил фикрлашнинг психологик жихатдан асосланган тамойилларини амалиётга татбиқ этиш йўналишлари кўрсатилмаган.

5. Ўқувчилар ўзлаштиришлари лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг мустақил фикрлашга хизмат қилиши педагогик жихатдан асосланмаган.

Кўриниб турибдики, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асослари ўзининг илмий жихатдан асосланиши, амалиётдаги ҳар бир жараённинг таснифланиши йўналтирувчи мезон сифатида хизмат қилади. Шунингдек, таълим, хусусан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш билан боғлиқ кўплаб муаммоларнинг тизимли равишда ечилишини тадқиқ қилиш лозим.

Инсон пайдо бўлибдики, ўз фикрига асосланиб, турли иншоот ва обидалар ҳамда афсона, ривоятлар яратиб қелади. Зардуштийлар муқаддас китоби «Авесто»ни тадқиқ этган ^О.Маковельскийнинг таъкидлашича, «Авесто»да инсон

фикри, сўзлари ва ишларига икки қарама-қарши куч «Во Мана» («Эзгу фикр») ва «Ако Мана» («Ёвуз фикр») таъс кўрсатади дейилган. Барча фикрлар, сўзлар ва ишлар ич аслида эзгулик ва ёвузлик ётади. «Эзгу фикр» деганда ило конун руҳидаги якин кишисига меҳрибон бўлиш, мухтоларга кўмаклашиш, ёвузликка қариги курашишга доимо ёр туриш, кишиларнинг бахт-саодати учун ҳаракат қил ахиллик ва дўстлик, тотувликда яшашга интилиш руҳида ниятлар ва фикрлар мусаффолиги тушунилган (63, 18).

Зардуштийликдан кейин миллионлар қалбини қамра олиб, улар эътиқодига айланган ислом динида ҳам киши ларнинг мустақил, эркин фикрлашига алоҳида урғу бер келинган. Башариятнинг илоҳий китоби Куръони каримд илми ишончли далиллар билан асослаш, таклид қилишг йўл қўймаслик масалалари талқин этилади. Унда ҳар би фикрни кўр-кўрона, моҳиятига етмасдан асослаш қорала нади. Барча нарсаларни ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, тўғри сини ажрата билишга даъват этилади: «Менинг бандаларим га — сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотг элтувчи рост сўзга) эргашадиган зотларга хушхабар беринг Ана ўшалар Аллоҳ хдоят қилган зотлардир. Ва ана ўша ларгина ақд эгаларидир» («Зумар» сураси, 18-оят). Ҳар би фикрни уйлаб, тушуниб, кейин унга риоя этганлар Алло хидоят этган кишилар, ҳақиқий ақд эгалари сифатида таъ-рифланган. Албатта, илм тафаккур оркали амалга ошади. Та-факкур эса шахсий фикрлаш маҳсулидир.

Бу борада Шарқ алломаларининг фаолиятига бир назар ташласак, Баҳовуддин Нақшбанд тариқати сўфийлик (та-саввуф) таълимотининг алоҳида ажралмас оқимларидан бири бўлиб, унда инсоннинг комилликка эришуви — ҳам руҳан, ҳам жисмонан покланиши лозимлиги ғояси илгари сурила-ди. Зеро, поклик заминида туғилган фикрлар ўзида эзгу-ликни намоеън этади. Руҳий кечинмалар, ўй ва фикрларнинг

тўғрилиги инсон хатти-ҳаракатларининг жамиятда қабул қилинган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар доирасида ташкил эталишини таъминлайди. Нақшбандия тариқатининг яна бир муҳим ижтимоий аҳамияти — унда ҳалол меҳнат билан кун кечириш ғоясининг тарғиб қилинганлигидир. «Дилинг Ал-лоҳца, кўлинг меҳнатда бўлсин» («Дил ба ёру, даст ба кор») шиори кишиларни ҳалол меҳнат билан кун кечириш асоси-да оилавий фаровонлик, жамият тараққиётини таъминлаш-га ундаб келган.

Айнан мана шу даъват Узбекистан Республикасида бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланаётган бир шароитда жа-мият аъзолари учун ҳам ҳаётий дастур бўлиб хизмат қилади. Кишининг ҳалол меҳнат билан кун кечириши ижтимоий аҳамият касб этиши баробарида шахе ва унинг индивидуал хусусиятларини ҳам ифода этади. Яъни ҳалол меҳнат, хусу-сан, жисмоний фаолият ёш авлодни маънан ҳамда жисмо-нан камолга етишига пойдевор яратади. Ёш авлоднинг та-саввури, идроки, тафаккури, шунингдек, дунёқарашини бойитади, иродасини чиниқтиради ва характерини мустаҳ-камлайди. Инсонда мустақил фикр эгаси бўлишдек сифатни шакллантиради, муайян фаолиятга нисбатан ижодий ёндо-шувни қарор топтиради. Бу эса, ўз навбатида, жамиятда мус-тақил фикрловчи ижодкор, баркамол ёш авлодни тарбия-лашда ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Бу ғоялар Нақшбандия таълимотининг йўналишларидан саналиб, Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривож-лантириш айнан унинг руҳий кечинмалари билан боғлиқ эканлигини ифодалайди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIV—XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фатсафа фанлари бўйича йи-Рик олимлар етишиб чикди. Бу фанларнинг ривож, асосан, икки йирик мутафаккир Саадин бин Умар Тафтазоний ва Мир Саййид Журжоний номлари билан боғлиқ. Журжо-ний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда Мавлоно

Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунш Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Ахмад, Мавлоно Ниғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Хо ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиёт, тасавв шەърияти, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина болади (61,18). Уларда инсоннинг онгли равишдаги фаол учун фикрлашнинг муҳимлиги талкин этилади.

XVI—XVIII асрларда ижтимоий-фалсафий фикр, фан нослик соҳасида ҳам янгиликлар вужудга келди, ўз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди. Ўз юрти Эрон ташлаб кетишга мажбур бўлган ва Бухорода хоннинг эъборини қозонган Мирзажон Шерозийнинг асосий илми маърифий фаолияти Мовароуннахрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантик, фикхилмларидан маърузалар ўқиб билан бирга Ибн Сино, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний каби улў алломларнинг турли рисолатарига шарҳ ва хошиялар езди. Мирзажон Жалолиддин Давонийнинг бевосита шогирди буди ўзининг асосий илмий қизиқишларини фалсафий муаммаларни ҳал этишга қаратди. Унинг хошиялари билан бир «Фи таърифил илм» («Илмлар таърифи»), «Антузаджул фунун» («Санъатлар намуналари»), «Фи аксил мустафа» («Эттириш ҳақида») каби қатор рисолалари бизгача ҳам е келган.

Эзгуликка интилиш инсон фаолияти ва ҳаётини куч бўлган жон моҳиятини ташкил этади, дея таъкидлайди Аб Али ибн Сино. Жон фаний оламдан боқий оламга ўтар эка ўзининг асл маконига қайтади ва унда комилликка эришган жон башарий ақл, руҳ ва жонга қўшилади. Бунда эс фикрлаш мезон вазифасини ўтайди. Уларнинг қўшилиш натижасида эса, инсон жони нурга айланади ва малак даражасига қўтарилади. Шундай қилиб, Ибн Сино фаол ақл юқори босқичдаги жоннинг фаолияти деб ҳисоблайди. Иб

Синонинг бу қарашлари Шарқ фалсафасига хос бўлган қарашлардир. Масалан, ҳиндларда ҳам ақд бир неча шаклларга бўлинади. Энг пастки шакли «тамас». Бу, хайвоний онгдир. Иккинчи босқичи — «манас». Бу, тана эҳтиёжларини бошқарадиган ақдир. Энг олий шаклдагиси эса «раджас». Бу жоннинг фаол, олий фаолиятидир. Унинг самарадорлиги мустақил фикрлаш билан белгиланади. Ибн Сино таълимотидаги фаол ақд — айнан раджас ақд га тўғри келади. Ҳинд фалсафасида «раджас» донишмандлик деб ҳам ҳисобланади ва у қалбдаги уч япроқди нилуфар гулининг донолик япроғини ташкил этади. Қолган иккита япроғи эса, бу илохий муҳаббат ва иродадир. Ҳинд фалсафасида ҳақиқатни билиш — бу қалб овозини эшитишдир. Қалб эса руҳий юракдир ва жон қомилликка эришгач, энг юқори босқичда руҳий юрак билан бирлашади. Демак, Ибн Сино таълимоти бўйича ҳам ҳақиқатни билиш қалб овозини эшитишдир. Лекин бунинг учун инсон руҳий хотиржамликка эришиши ва фикрлар оқимини бошқара олиши керак. Ақс ҳолда инсон қалб овозини эшита олмайди, бу овозни бошқа ақд оқимидаги фикрлар овози адаштиради ва хато фикрларга олиб келади.

Мирзажоннинг шогирди бўлмиш асли озарбайжонлик Юсуф Қорабоғий ҳам XVII асрда Мовароуннахрнинг энг йирик файласуф ва мантиқшунос олимларидан бўлиб танилди. Бухоро хони Имонқулихон эътиборида бўлди. У Самарқанд, Бухоро мадрасаларида мударрислик қилди, фалсафа, араб грамматикаси, фикх, мантиқ соҳасида қагор асарлар ёзиб қолдирди. Қорабоғий фалсафа, араб тили бўйича шогирдлар етиштириб берди (61,25). Ва уз асарларида фикрнинг моҳиятига алоҳида эътибор қаратди.

Барча даврларда иқтидорли шахслар: шоирлар, олимлар, мутафаккирлар инсон учун мустақил фикрлаш уни қомилликка елтувчи омил эканлигини алоҳида таъкидлаганлар. Шунинг учун ҳам ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳия-

тини таркиб топтириш масаласи барча даврларда долз бўлиб келган.

Фикрларнинг характерли белгиси мулоҳазалар ва хуларнинг мустакилликдир. У ўқувчиларнинг ижоди, мукил фикрлашлари натижаси сифатида улар томонидан бэтилган барча материалларда намоён бўлиши керак.

Аждодларимиз қадимдан ҳар бир шахснинг муста: фикрлашига алоҳида эътибор қаратганликлари тарихий т рибалар тахлилидан яққол намоён бўлмоқда. Эндиликда ] сон қанчалик эрта, кичиклигидан эркин, мустакил фи лашга ўргатилса, шунчалик кўп самара бериши аён. Шу бо мактабларда, ҳатгоки мактабгача таълим муассасаларида х- бу масалага эътибор қаратилмоқда.

Мутафаккирларнинг шахе фикрлаш салоҳиятини риво лантиришга бўлган ёндошувлари бугунги баркамол инсо ни тарбиялаш йўлида муҳим омил ҳисобланади. Шу жиҳа дан қараганда, узбек маърифий тафаккури намояндалари дан бири Шайх Хованди Тахурнинг маънавий мероси и", ратли. Зеро, алломаларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятиг ривожлантириш йўналишидаги ғояларини ўқувчи-ёшл онгига етказиш, уларнинг бой маърифий меросларига за монавий нуктаи назардан ёндошиш муҳимдир.

Шайх Хованди Тахур покиза имон ва эътикод учун ку рашган, халк хурмати ва эҳтиромига сазовор бўлган, ё авлодни илмли, мустакил фикрли бўлишга даъват этган ватан муҳаббати ва садоқатини кўнглига жо қилган бую инсон эди. Отаси Шайх Умар Боғистоний ўз даврининг йи- рик олими бўлган. Унинг маънавий мероси ёшларнинг мус' такил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган:

Психологияга оид тадқиқотлардан маълумки, шахе ўспи^ ринлик, ўсмирлик даврида мустакил фикрини баён қилиш- га шошилади, унинг тўғри ёки нотўғрилигидан кўра, айти- лиши, баён қилиниши муҳим деб ҳисоблайди. Бироқ ўз дав-; рида буюк мутафаккирларимиз томонидан жамият, инсон- лар ўртасида ва оилада ўзгалар фикрини хурмат билан қабул

қилган ҳолда ўзининг мустакил фикрини баён қилиш ёки бўлмаса, суҳбатдошининг фикрини ривожлантириш муҳим маънавий сифат ҳисобланган.

Шахснинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожланти- риш борасида буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий катта маънавий педагогик мерос қоддирган. Навоий ўзининг «Ма- жолис ун-нафоис», «Вақфия», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Ҳайрат ул-аброр», «Фарход ва Ширин», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавоид ул-кибар», «Хам- сат ул-мутаҳаййирин», «Мезон ул-авзон» ва бошқа асарла- рида ҳам инсоннинг фикрлаш қобилиятига кўп бора муро- жаат этиб, унинг муҳимлигини аниқ мисоллар ёрдамида очиб беради. Жумладан, у «Муҳокамат ул-луғатайн» асари- да: *«Чун «Лисон ут-тайр» алҳони била тараннум тузупмен, цуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен»*, дея қушлар мисолида инсонлар киёфасини, фикрлаш даражаларини талкин этганини таъкидлайди.

*Айлабон идрок тўксон минг калом,  
Лек асносида юз минг эҳтиром*

дея, инсон идрок қилиб сўзлаганида, унинг атрофдагилари унинг фикрларини бажонидил эшитишларини изохдаб кел- тиради.

*Турфа каломингга доғи комил ул,  
Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул*

Дея эса инсоннинг бошқалар тўғрисидаги билдирган фикри улар учун доимо муҳим бўлишлигини таъкидлайди.

Навоий «Фарход ва Ширин» достонида ф ж р хақида тўхта- либ, шундай ёзади:

*Манга чун фикрати хуршед соя,  
Бу олий торам узра берди поя.*

Бу сўзларда ҳар қандай фикрнинг бир кун келиб, самара- ли натижа бермоғи муқаррарлиги талкин этилган. Навоий мустакил фикрлаш салоҳиятининг дунё бойликлари олдида- ги мавқеини ифодалайди. Зеро, у ўз фикри, ўз қараши билан <sup>Иж</sup>АЦ этган алломаларнинг умри бокийлигини талкин этади.

Дунё деган бу қадим тилсимотнинг туганмас сиру с атларидан воқиф бўлмоқнинг бемисл ва бетакрор имко ти сифатида одам боласига тафаккурдек буюк бир неъ ато этилганлигини таъкидлайди. Зотан, улуғ аллома а.\* хақиқатни гўзал бир шаклда мана бундай ифода этганла

*Ки ҳар пени билмиш одамизод,  
Тафаккур бирла қилмиш одамизод.*

Яна бир эски ҳақиқат шуки, инсоннинг ўзи ҳам ана кўхна дунёнинг азалий ва абадий, нодир ва беназир ун ридир. Ана шу ҳазрати Инсон, неча минг йиллардики, факкур қудрати билан дунёни ҳам, ўзини ҳам англаб ке ди, дунёни ҳам, ўзини ҳам камолга элтиш умиди бил яшашдан чарчамайди. Тафаккурнинг тадрижий такомюп мутлақо мувофиқтарзда дунё ҳам, одам ҳам таракқиёт п лапояларидан юқорилаб бораверади.

Ҳар бир тарихий даврнинг дунёқараши ўзига хос бў. мавжуд тарихий даврда у ёки бу таълимотнинг нима ҳукмрон бўлганлигини билиш учун олдинги давр дунё рашининг тарихини ўрганмоқ зарур. Демак, жамиятда гича тафаккур юритмоқ учун албатта ўтмишни билиш да кор, чунки янгича тафаккур ажодлар маънавий меросид' озикданиш ва уни мукаммаллаштириш асосида вужудга к лади.

Энг қадимги кишиларнинг дастлабки оддий истаклар орзу-умидлари, хислатлари қадимги эпосларда, улардаги &<sup>1</sup> сонавий образлар қиёфасида ўз ифодасини топган. Рухга си ғиниш — онимизм, ажодлар руҳига сиғиниш — тотемизм сеҳргарлик каби диний эътиқод ва маросимлар акс этга" афсоналар, ривоятларда энг қадимги ажодларимизнинг та факкур тарзи акс этган.

Ғарб цивилизациясида янги ғоя ва фикрларни ғайри од дий тарзда «гений» лар ёки «илҳом парилари» келтиради де ган фикр бўлган. Масалан, қадимда илҳом парией Терпси

хора шоирларга келади, олимларга Ураниянинг қўққисдан фикрга келиши билимни беради. Сукротнинг у билан фал- сафий суҳбатларини яққол намуна сифатида кўрсатиш мум- кин. Маълумки, Ньютоннинг бошига олма тушиши физика фанида янги бир ихтиро, яъни бутун олам тортишиш кону- нининг юзага келишига асос бўлган.

Шу ўринда бир қадимий воқеани эслаш ўринли. Океанда кетаётган кеманинг олдида жуда катта тўфон келаётганлиги қайд этилади. Шунда кема командири бутун командасини тўплаб: «Нима қилсак, кемани тўфондан сакдаш мумкин?» — деган савол билан мурожаат қилади. Шунда ҳамма ўз фик- рини айтади. Бир ёш матросга сўз навбати келади, у ҳамма бараварига елканга қараб пуфлаши керак дейди. Бутун ко- манда ёш матроснинг устидан кулади. Кейинчалик бошқа имконият йўқдиги сабабли команда бир қатор бўлиб пуфла- ши оқибатида тўфондан омон-эсон қутулишади. Шундан сўнг кемалардаги ҳаво пуфлагичлар ихтиро қилинган экан. Бунда кичик бир воқеа орқали фикрнинг буюк бир ғояга, ихтирога айланганлигини кўриш мумкин.

Аристотель илк бор бутунлай бошқача нуқтаи назарни тавсия қилди. У мустақил фикрлаш ва унинг қонунларини биринчи ўринга чиқариб, бу билан бутун Ғарбдаги фикр- лаш анъаналарини бошлаб берди. Силлогизмни Аристотелча мантиқ ва тартиб билан ташкил этиш ўтган икки минг йил- ликда фикрлаш қонуниятлари ва янги ғоялар туғилишига асос бўлиб келмоқда. Бироқ интеллектуал муҳит доимо ўзга- рибборади.

Уқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтириш масала- сида, хусусан собиқ Иттифок даврида худди шу ҳолатга, яъни ижодкорнинг ижодий фикрлаш тарзи билан унинг хат- ти-ҳаракати орасидаги номутаносиблик тўғри баҳоланмади, бундай номутаносибликнинг ривожланиб кетиши таълим му- ассасаларининг фаолияти билан боғлиқ эканлиги ҳеч кимга °ир эмас. Даставвал, ота-оналар, сўнгра эса ўқитувчилар-

нинг бир қолипдаги кўрсатмалари болаларнинг эркин, такил фикр юритишларига ҳалал берарди. Тайёр билимла ўқувчига етказишга ва уни ўзлаштиришга мўлжаллан догматив (котиб қолган) таълим услуби фақат битта жавга, битта ечимнинг тўғрилигига асосланди. Масалан, «У кунлар»даги Отабек, Кумуш ва Зайнаб қисматларига ба ўқувчилар бир хил жавоб бериши лозим эди. Бунда Кум; ижобий, Зайнаб салбий қахрамон сифатида талкин этилади. Қолган ечимлар, бошқа жавоблар нотўғри, деб ҳисоб нарди. Худди шу аснода ўқувчиларда одам ва одам тўғриси бир қолидаги тасаввурлар ҳосил қилинди. Бундай бирё малик муқобил фикрлашга шарт-шароит яратмади. На да шўро таълим тизимида таҳсил олган ўқувчи дарсликда, ўқув қўлланмаларида баён қилинган маълумотлард бўлак хабарлардан бебаҳра қолди. Ўзгача фикр юритг ўқувчи ёки талаба, ўқитувчи ёки домла турли сиёсий бўё лар ёрдамида қораланди. Уларга сиёсий ёрликдар ошш Юкоридан берилган дарслик ва қўлланмаларда битилг кўргазмалар, тавсиялар асосида фикр юритган минглаб ёшл «ёмон» ёки «яхши», ижобий ёки салбий деб фикрлашга одат ланиб қодишди. Бундай фикрлаш тарзига асосланиб фаол ят юритган ўқувчи, шубҳасиз, қалондимоғлик қилди, бош! қаларнинг фикрини эшитмади ва буни хоҳдамади ҳам.

Қайд этиш керакки, ушбу даврдаги таълим-тарбия жара ёнида ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривож лантиришга нисбатан тўсиқлар қўйилди. Бу тўсиқлар нати жасида маълум бир даврда таълим-тарбия жараёнидаги қол оқибатида минглаб иқтидорли ёшларнинг салоҳиятларй сўниб кетди. Даре жараёнларида асосий эътибор ўқув дас турларида берилган материалларни ўзлаштиришга қарати либ, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашлари учун асос бўла диган йўналтирувчи қўшимча материаллар билан ишлаиғ йўлга қўйилмади. Оқибатда ўқувчи мустақил фикрлаш сало хиятини ривожлантиришга бўлган бу каби тарихий ёндо-

шув йиллар мобайнида Ўзбекистонда дунё тараққиётига ўз хиссасини кўшиши мумкин бўлган минглаб истеъдод, қоби лият, иқтидор эгаларининг сўнишига олиб келди.

Шунингдек, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳияти ни ривожлантиришга бўлган тарихий ёндошувларни ўрга ниш жараёнида уларни муайян турларга ажратиш мумкин:

Биринчидан, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳияти ни ривожлантиришга ижобий таъсир этувчи ёндошувлар. Бунда жамиятда яратилган шарт-шароитлар тўлақонлили гича шахс манфаатлари учун хизмат қилади. Олиб борилган ишларнинг натижаси ўларок ўқувчида пайдо бўлган ўзли гини англаш, ўз фикрини изоҳдаш, исботлаш, ҳар бир жа раён юзасидан фикр билдира олиш, таҳлил этиш кўникма лари шакллантирилиб, маълум даражада малакаларга айлан тирила бошлайди.

Иккинчидан, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳия ти ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатадиган ёндо шувлар. Бу каби ёндошувлар жараёнида ўқувчиларда лоқайд лик, бепарволик, эътиборсизлик иллатлари вужудга келиб, чуқур илдиз ота бошлайди.

Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлан тиришга бўлган ёндошувнинг ижобий ва салбий моҳиятига Ҳамоҳанг равишда муайян даврда илм-фан тараққий этган бўлса, бошқа ҳолда эса турғунлик ҳукмрон бўлган. Адабиёт, санъат соҳасида буюк алломалар шаклланиб, улар томони дан яратилган асарлар давлат, жамият тараққиёти учун му Ҳим аҳамият қасб этган. Бу эса шахснинг мустақил фикр лаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган тарихий ёндо Шув нафақат ўз даврига, балки йиллар оша келажак асрлар га, бўлғуси авлодларга хизмат қиладиган ихтиролар, санъат ДУРДоналарининг яратилишига имконият беради. Кейинги авлодларнинг фикрлаш салоҳияти эса ўз-ўзидан бу бой ман балар орқали шаклланиб, ривожланиб боради.

Қайд этиш керакки, шахснинг мустақил фикрлаш сало-

хиятини ривожлантириш — мамлакат нуфузининг ошип тараққиёт сари юз тутиши, халқаро номутаносибликни олдини олишга хизмат қилади. Йиллар мобайнида жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида ўқувчилар мустақ фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан бой таъриба тўпланди. Улар мазмун-моҳият, шакл, тизим, максэ ва вазифалари, имкониятлари, шарт-шароити негизида ҳа бир мамлакатда ўзига хос талқин этилса-да, умумий ҳолат да бир-бири билан муштарак ҳисобланади. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳияти ни ривожлантириш масаласи мазкур йўналишдаги ишларнинг марказида туради.

Жумладан, «Танқидий фикрлашни ривожлантириш уч ўқиш ва ёзиш» дастурининг фаол кўнгиллиларидан бир Донна Огл 1992 йилда шундай деб ёзган эди: «Бизнинг таълим тизимимизнинг вазифаларидан бири — жамоатчиши учун энг муҳим масалаларни ечишда онгли ҳиссасини қўш оладиган танқидий фикрловчи ва маҳаллий, давлат ва халқаро даражадаги турли муаммоларни ечишга ёрдам берувчи фуқароларни тарбиялашдир». Демак, мактабнинг ушбу мақсадини амалга ошириш учун биз шундай бир муҳит яратишимиз керакки, токи у фикрлаш жараёнига ёрдам бериб, онгли баҳсларни, нуқтаи назарларни, ғоялар алмашинуви ва фалсафий тушунналарни рағбатлантирсин. Бошқача айтганда, мактаблар тафаккурни ўстириш, фикрлаш ва билиш марказлари бўлиши керак, бу ерда ахборот (ўқитишнинг мазмуний қисми) унинг охириги натижаси эмас, балки фикрлашнинг тезлатгичи бўлсин. Қайд этилган фикрлардан кўриниб турибдики, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида инсон тафаккури имкониятлари чексиз ҳисобланиб, мустақил фикрлаш борасидаги ишларнинг самарадорлигига, аввало, мактаб таълими орқали эришиш мумкинлигига урғу берилади. Шу маънода айтиш мумкинки, ўқувчи тафаккурини ривожлантириш орқали мамлакат тараққиётига асос солиш мумкин.

Башарият тажрибасидан яна шу нарса ҳам маълумки, ўқувчилар қатъият ва ишонч билан айтилган ҳар бир нарсага ҳақиқат ва тўғри деб қабул қилишади. Боланинг ўн ёшигача унинг шахсияти асослари шаклланади, шунинг учун ҳам ота-она болага айнан шу давр ичида унинг келгуси ҳаёти учун аҳамиятга эга бўлган ва таъсир кўрсата оладиган таъмоийилларга амал қилишни ўргатишлари лозимлиги жаҳоннинг илғор мамлакатларида устувор гоё сифатида илгари сурилади.

Ўқувчини ҳаёт синов ва қийинчиликларига кўркмай, диллик ва ўз кучига ишонган ҳолда қарашга ўргатиш керак. Ўқувчининг вақтинчалик омадсизлиги унинг ўзига ва келажакка бўлган ишончини йўқотмаслиги зарур. Ўқувчини ҳар бир яхши ёки ёмон вазиятдан ўзи учун фойдали ва қулай томонларни топишга, ҳар қандай вазиятдан чиқа билиш кўникмасини шакллантиришга эътиборни қаратиш зарур. Уни турли ҳолатларга тушганда эсанкирамай, бор имкониятлардан фойдаланиш, ижобий тарафдан ўзига йўналиш бера олишга ўргатиш муҳим ҳисобланади.

Тушқун одам ҳар бир қулай вазиятда қийинчилик ва муаммони кўради, жўшқин инсон эса ҳар бир қийин вазиятда ижобий имкониятни кўра олади. Бу талқинда жуда катта мазмун-моҳият мавжуд. Дарҳақиқат, ҳар қандай вазиятда ўзини йўқотиб қўймаслик, муаммоларнинг ечимини топиш, энг оғир ҳолатларда ҳам тўғри йўналишни белгилай олиш жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида алоҳида эътибор қаратиладиган масаладир. Бундай қарашлар уларнинг деярли барча ўқув материалларида ўз аксини топган.

Таълим жараёнида ўқувчилар дунёқарашининг бойиши учун муҳим бўлган фундаментал билимлар тақдим этилади. Мазкур билимлар ёрдамида ўқувчилар шахсияти ва хатти-ҳаракати таркиб топади, аниқланади ва уларнинг маънавий борлиги белгиланади. Бундай тушунчалар ҳаётга ўзига хос Қараш призмасини яратади ва ҳар бир инсон ўзи яратган



призмаси орқали ҳаётта, атрофидаги ҳодиса ва нарсалар қарайди. Шунинг учун ҳам ўқувчиларга ижобий тушунч<sup>\*</sup>ларни сингдириш лозимки, болага ҳаётдаги ҳар бир еч<sup>^</sup>йўқ бўлиб кўринаётган муаммолар унинг ички кечинмал<sup>^</sup>ри орқали соғлигига салбий таъсир кўрсатмасин. Болалар катталар сингари муаммо йўқдигига, фақатгина имкога борлигига тўлақонли ишонгандагина катта ютуқларга эрша оладилар. Болаларнинг ўзлари учратган ҳар бир муам ва масаланинг ечими борлигини англаши улар руҳияти кўтаради ва янги чўққиларни забт этишига туртки бўл<sup>^</sup>Ундан ташқари, агар ўқувчи масалага ижодий ёндашса, мазкур муаммонинг бир қанча муқобил ечимлари борлига ишонади ва турли фикрлаш операцияларини бажара олади. Шу боис ўқувчиларга масала ечимини топишда муқоб<sup>^</sup>фикрлашни ўргатишимиз лозим. Ўз болаларимиз кучи, м; хорати, ташаббускорлиги ва ақлига ишониб, уларга масал ечимларини мустақил равишда топиш имкониятини берса<sup>^</sup>ўзимиз томонимиздан энг қимматли нарсани берган бўла<sup>^</sup>миз. Бу ғоялар жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари то<sup>^</sup>монидан доимо илгари сурилиб келинган.

Ривожланган мамлакатларда ўқувчиларда ўз-ўзига ишонч<sup>^</sup>ни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилиб, уларнш<sup>^</sup>омадли эканликлари таъкидлаб борилади. Зеро, ўқувчиг<sup>^</sup>мустақил фикрлаши учун унинг руҳияти бунга монанд бўли<sup>^</sup>ши лозимлиги таъкидланади. Бунда «омад» деган тушунча алоҳида эътибор қаратилади.

Хусусан, омадли ва омадсиз инсонлар орасидаги фар<sup>^</sup>уларнинг масала ва муаммоларни ечиш усули ва, умуман<sup>^</sup>ушбу муаммоларга нисбатан муносабатида эканлиги ҳақид<sup>^</sup>" Джон Максвелл «Лиха беда — начало» китобида: «Омадсиз<sup>^</sup>ликни келажакдаги омадлар учун зинапоя бўладиган вақ<sup>^</sup>тинчалик ҳодиса деб қабул қилиш лозим», деб ёзади. Омад<sup>^</sup>сизликни бартараф этиш жараёнида ўқувчиларга доимо улар<sup>^</sup>нинг ютуқдари ва кучли томонлари ҳақида эслатиб туриш

ҳамда шунга ухшаш муваффақиятсизликлар кўпгина маш<sup>^</sup>хур олимларга ўзлари яратган кашфиётларига эришишга<sup>^</sup>ёрдам берганлигини айтиб, руҳлантириб туриши лозим. Ма<sup>^</sup>салан, Томас Эдисон лампочкани кашф этишидан олдин<sup>^</sup>ўн мингдан ортиқ муваффақиятсиз вариантларни кўриб чиқ<sup>^</sup>қан. Лекин у ҳеч қачон ўзини омадсиз ва кучсиз деб ҳисоб<sup>^</sup>ламаган. Қайтанга Эдисон уни тинчлантирмоқчи ва кўнглини<sup>^</sup>кўгармоқчи бўлиб турган ўртоғига: «Мен омадсиз инсон эмас<sup>^</sup>ман, мен ушбу муваффақиятсиз вариантларим билан яхши<sup>^</sup>ишлаб чиқилмаган яна ўн мингта усулни ўзимга кашф этдим,<sup>^</sup>холос», — деган. Бу каби кашфиётлар орқали эса жаҳон мам<sup>^</sup>лакатларида кўплаб ихтиролар, улар билан эса тараққиёт<sup>^</sup>вужудга келиб, давлатлар ривожлана борган. Шу боис бўлса<sup>^</sup>керак, жаҳондаги ривожланган мамлакатлар ўқувчиларига<sup>^</sup>бу мактаб давридан бошлаб англатилади.

Ота-оналар уз болаларининг муваффақиятларини мактаб,<sup>^</sup>уларни рағбатлантира олади, лекин болаларнинг муваффа<sup>^</sup>қиятсиз бўлган ишларини ҳам мактаб, рағбатлантириб ту<sup>^</sup>риш лозим. Чунки бу ҳолат муваффақиятсизликлар ечимини<sup>^</sup>топишга бўлган интилишни вужудга келтиради. Ўқувчининг<sup>^</sup>ҳар бир жараёнга нисбатан ўз мустақил фикрини бил<sup>^</sup>дириши билан ундаги ривожланиш жараёни такомиллаша<sup>^</sup>ди. Ўқувчи ўз хатосини тушуниб, уни бартараф этишга ҳара<sup>^</sup>кат қилади. Бунинг натижасида ўқувчи мустақил фикрга эга<sup>^</sup>бўлади. Муаммо ечимини топишга нисбатан бўлган ҳаракат<sup>^</sup>Уқувчининг муҳим ютуқдаридан биридир. Чунки мактаб дав<sup>^</sup>ридаёқ муаммоларни ечишга ўрганган ўқувчи эртанги кун<sup>^</sup>муаммоларини ҳам қийналмай ҳал эта олади. Мактабда мус<sup>^</sup>тақил фикрини билдира олган ўқувчи ҳар қандай вазиятда<sup>^</sup>ўз мустақил фикри орқали эртанги муаммолар ечимига ки<sup>^</sup>риша олади. Бу ечимни топишда вақгинчалик содир бўлади<sup>^</sup>ган ҳеч қандай муваффақиятсизликлар ўқувчини ижодкор<sup>^</sup>ликдан тўхтатиб қололмайди, чунки ҳар бир инсоннинг<sup>^</sup>ИЖодкорлик фаолияти, асосан, муаммолар ечимини кидир<sup>^</sup>гандагина юзага чиқади.

Хар бир муваффақиятсиз вазиятда ўзи учун фойд яхши жиҳатини топа билиш ўқувчи учун одатга айлан лозим. Ўқувчининг ўз кучи ва маҳоратига бўлган ишо унинг хар бир муаммо ечимини топа олишига замин бў. хизмат қилади. Ота-оналар болага шундай ишончнинг п до бўлишига ўз вақтида ёрдам бериши керакки, бу мойилга жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида а қилинади.

Шунингдек, салбий фикрлаш жараёни ҳам турли ваз ларда юзага келиши мумкин. Ҳатто ижодий фикрлаш масига эга бўлган ўқувчи ҳам бирор-бир ҳаракатни ам оширишидан олдин ёки кейин хавотирга тушиб коли мумкин. Энди, доимо хавотирда юрадиган, ўзидан кўн тўлмайдиган, хар бир вазиятдан ўзига ижобий ҳолатла" топа олмайдиган ўқувчининг қийин вазиятга тушиб қ ганда ўзини қандай ҳис этиши, унинг ички кечинмала ни тасаввур қилиб кўриш қийин эмас. Бундай шаро~ ўқувчи ўз фикрини эркин айта олмайди, ўз қарорини ас лашга интирмайди.

Хавотир — инсон келажакда содир бўлиши мумкин бў салбий вазият ёки ҳолатни, унинг нохуш ва оғир асорат рини тасаввур қилганида пайдо бўлади. Ваҳоланки, вазият ёки ҳолат умуман бўлмаслиги ҳам мумкин. Ўқув ўз-ўзига «*ҳаммаси яхши бўлади, вазият мен ўйлагандай ё. эмас*» деган фикрни сингдириб ва унга ишонгунига хавотирда юриш ҳолати давом этаверади. Бу эса ўқувчи тақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан а лиётга жорий этилган йўналишлар таҳлилида яққрл нам бўлади.

Ўқувчиларнинг бундай салбий фикрга эга бўлиш кўпинча қачонлардир дуч келган муваффақиятсизлик ё салбий ҳолатлари асос бўлади. Бундай ҳолатни бартараф: да ота-онанинг ўрни муҳимдир. Чунки бола тасаввурида она энг яқин, меҳрибон, доимо ҳақиқатни гапирадиган,

йўлидан адашмайдиган, идеал образга эга бўлади. Агарда ота- она фарзандига доимо «*Сен отанга (онанга) ўхшагансан, сен менга фақатгина ташвиш олиб келасан, сендан яхшилик кутмаслик керак*», деган мазмундаги гаплар билан мурожа- ат қилса, бола шу нарсага ишониб қолади ва у ўзи ҳақида тушкун фикрга эга бўлади ва шундай руҳият унга сингади. Салбий тасаввур инсон ҳаёти учун зарур бўлган қувват за- хираларини кун сайин емиради.

Кўпинча салбий тасаввур тез ва аниқ, ҳеч қандай хато ва камчиликларсиз амалга ошадиган ҳодисадир. Чунки ҳаётда биз кўрққан ва хоҳдамаган нарсаларимиз ҳам юз бериб ту- ради. Салбий тасаввур юзага келишининг ачинарли томони ҳам айнан унинг амалга ошишида мужассамлашгандир. Шунинг учун нафақат ўқувчилар, балки катталар ҳам ўзида мавжуд бўлган бундай тасаввурни йўқотишга ҳаракат қили- ши керак.

Жаҳоннинг ривожланган давлатларидан бири бўлган Буюк Британияда бундай ҳолатларда ўқувчи билан кўпроқ суҳбатлашиш, фикр алмашиш, ундан шу тасаввурлардан Қутулиш йўллари, усулларини сўраб, уни тўғри йўлга йўнал- тиришга ҳаракат қилиш зарур деб ҳисобланади. Яъни ўқув- чидан доимо салбий фикрлашнинг яхши ва ёмон томонла- рини сўраб, ундан жавоб олиш керак. «*Катта ёшдаги киши- ни қайта тарбиялагандан кўра, соғлом ва бахтли болани ўсти- риш осонроқ ва мақсадга мувофиқдир*», - деган эди Кристи- на Бублик.

Мазкур масаланинг хар иккала томон учун ҳам қулай ва мақбул ечимини топиб, ундан сўнг ўқувчини тўғри фикр- лашга ўргатиш педагогик жараённи анча осонлаштиради. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, ўқувчилар ижобий Фикрлашни хоҳайди, фақат уни шу нарсани ўргатиш ке- Рак, бунинг учун эса ота-она ўз мисолида шуни кўрсата билиши лозим. Ўқувчиларга ўз фикрлаши ва тасаввурлари Фикрний деган ҳақиқатни сингдириш лозим. Бу жиҳат унинг

ўз олдига қўйган ҳар қандай мақсадга эришишига қўмаклаша олади.

Шу мақсадда ўқувчилар билан тез-тез эмоционал тренинглар ўтказиб туриш керак. Чунки улар ҳаётга, катталардан фарқли тарзда, бошқача нуқтаи назар билан қарашад\* уларнинг борлиқни хис этиш қўлами ниҳоятда кенг. Масалан, бир-икки ёшдаги болалар қаттиқ йиғлаб ёки инжиклик қилиб турганда улар бирпасда қулиб ўтиришлари **ё** ҳеч нима бўлмаганидек ухлаб қолишлари мумкин. Хатто ўн ёшли ўқувчилар ҳам кўпинча катталар учун аҳамият! бўлиб кўринган ҳолатларни жуда оғар кечирилади ва бу баъзан уларни тушкунликка олиб келиши мумкин. Мисол: «Кулардан бирида мен уч яшар кизимни болалар боғчасида уйга олиб келдим ва, уйга келгач, овқат пишириш билан шуғулландим. Кизим менга духовканинг эшигини ёпаётганимда, эшикни мен ёпақолай деган таклифни берди. Мен шобиб турганлигим учун унга кейинги сафар сен ёпаса деб жавоб бердим. Қизим йиғлаб юборди. У йиғлаган **хрт**, менга боғчада уни энг яхши ёрдамчи қилиб танламаган-ликларини ва бу ҳолат менинг айбим билан бўлганлигини айтди. Чунки мен унга доимо кейинги сафар қиласан, бишни сен қила олмайсан деб айтганман».

Ўқувчиларда кечинма ва фикрлар доимо бирга, **хамнафас**; бўлади. Болаларимиз бахтли бўлишлари ва ижобий фикрлашлари учун уларда кечаётган хис-туйғуларни\* ажратишга ўргатиш керак.

Ўқувчилар хис-туйғулари денгиз тўлкинларига ўхшайди| Улар доимо кўтарилиб, тушиб туради. Баъзан бўрон, баъзан сокинлик бўлади. Уларда кечинмалар тўлқини жуда ўзгача рувчан кечади. Шунинг учун ҳам биз бу тўлқинлар устида^ спортдаги каби, серфинг устаси сингари туришимиз керак,] Биз доимо ичимизда содир бўлаётган кучли бўрондан Кеф тинчлик ва сокинлик келишини унутмаслигимиз лозим.

Ҳар бир ота-она ўзини эмоционал тренер сифатида кўра олиши шарт. Эмоционал тренинг — бу ўқувчига унда ҳозир

ёки келажакда содир бўладиган хис-туйғуларнинг қандай пайдо бўлганлиги, улар содир бўлиб ўтгандан кейин қандай ҳолат юзага келиши, жажл, қўрқув, ғамгинлик маъноларини тушунтириши, бундай хис-туйғулар билан қандай курашиши кераклигини ўргатишдир. Чунки бу хис-туйғулар ўқувчи онги, қалби ва ҳаётида жуда катта роль ўйнайди ва кейинги турмушда сезиларли из қолдиради. Булар ўқувчи билан суҳбатлашиш ва фикр алмашиш, биргаликда масалани ечимини топишда ёрдам беради. Шунда ўқувчи аста-секинлик билан ўз хис-туйғулари келиб чиқиш сабабларини тушунади ҳамда хис-туйғу, фикр ва ҳаракатлари орасида бўлган фарқни англай бошлайди. Бу жараёнда ота-она томонидан сабр ва қатъият талаб этилади, чунки битта мавзунини бир неча бор ўқитишга тўғри келади. Чунки хис-туйғулар нафақат болалар, балки биз, катталарга ҳам ўйлаб бир қарорга келишимизга ҳалакит бериши мумкин. Буни унутмаган ҳолда хис-туйғулар ҳақида болалар билан, асосан, улар ухлашларидан олдин гаплашиш мақсадга мувофиқ. Чунки аксарият болалар айнан шу пайтда маъқул кўрадилар. Бу пайтда улар кун давомида йиғилиб келган хис-туйғу, фикрлар ва улар сабабларини бемалол айтишлари мумкин. Болани суҳбатга таклиф қилиб, сиз ҳайратланарли натижани кўришингиз мумкин. Агар бола гапни нимадан бошлашни билмай турса, сиз бу бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилманг.

Ўқувчиларга салбий фикр ва ҳаёллардан қугулиш йўллариини ўргатиш жараёнида уларнинг онг, тасаввур ва фикрлари ранг-баранглигини уқтириш лозим. Ўқувчилар бу жараёнида жуда яхши тушунади ва уз фикрлаш фаолиятларини кенгайтириш учун ҳаракат қилади.

Ўқувчиларни салбий фикр ва ҳаёллардан ҳолис бўлишга ўргатишда уларни авваламбор салбий ва ижобий фикрларни аниқ фарқдай олишга ўргатиш лозим. Бунинг энг осон йўли Ўқувчининг «Мен нимани хис этяпман?» деган саволга жавоб беришидир. Ижобий фикр ва ҳаёллар ўқувчига куч-қув-

ват бағишлайди. Салбий фикрлар эса уларнинг ўзлар бўлган ишончларини йўқотади, натижада улар тушкунл\* ка тушади. Шунинг учун ҳам ижобий ёки салбий фикрл\* ганда ўқувчилар, нимани хис этганлигини англаганли жуда катта ахамиятта эга. Чунки хис-туйғулар ёрдамида улг да ўзига хос бўлган кечинмалар табиатини англаш мум\*

Тахдилларимиз натижаси шуни кўрсатмокдаги, АҚШ, Ка нада сингари мамлакатларда ўқитувчилар томонидан чига доимо ўз рухияти ва хис-туйғулари қандайлиги, иж: бий ёки салбий фикрлаётганлигини фаркдай олишга ўрга; тиш, фикрларини ўзгартира олишини сингдириш керакли. ги таъкидланади. Мазкур мамлакатлардаги педагогик шарй шароитлар ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салохияти! ривожлантириш борасидаги ўзига хос бой тажрибанинг в: жудга келишига асос бўлди.

Ўқувчига ўзидаги ижобий хислатларни кура билиш, шахсига нисбатан ҳурмат билан қараш кўникмалари шакллантиришда мазкур мамлакатлар таълим тизимида ка\* эътибор берилади. Ўқувчиларда о ила ва мактабда ўз ҳуқукда рини англаш кўникмаси шакллантирилади. Мазкур таъш тизимларида ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салохияти ни ривожлантириш қуйидаги йўналишларда амалга ошири. лади:

1. Ўқувчиларни жамиятдаги шахслараро муносабатларг тайёрлаш.
2. Ўқувчилар тафаккури ва нутқини ривожлантиришга алс хида эътибор қаратиш.
3. Мактабларда ўқувчилар хулқ-атворида учрайдиган нук- сонларга амал килиш.
4. Ўқувчиларнинг турли фаолиятларини уйғунлаштириш.
5. Ўқувчилардаги фикрлар уйғунлиги ва турли-туманли ? гини қўллаб-қувватлаш ва ҳоказо.

Ўқувчининг мустакил фикрлаши салохият сифатида эъти- роф этилар экан, унинг мазмуни ярокдилик, ваколат, ҳукм

дорлик, тўлиқ ҳокимият, қобилият, иктидор эканлиги би- лан ахамиятли. .Салоҳиятта, қобилиятга эга бўлган, икти- дорли ўқувчиларга алоҳида эътибор бериш мустакил фикр- лашига таянган ҳолда ривожлантирилишига эришиш мум- кин бўлади. Салоҳиятли кадрларнинг маҳоратини ошириб бориш тўғрисида ўқув-тарбия жараёнидан бошлаб алоҳида ғамхўрлик кўрсатиш лозим.

Шунингдек, АҚШда истеъдодли, қобилиятли ўқувчиларга алоҳида эътибор қаратилиб, бу ўқув жараёнида турли тест- лар ёрдамида аниқланади. Америкалик психолог Э.Торренс- нинг фикрича, истеъдодли одамлар қуйидагм хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Ўқувчиларда ўз-ўзини англашнинг ёркин намоён бўлиши.
2. Ўқувчиларнинг ташки таъсирларга берилувчанлиги.
3. Ўқувчиларнинг ижодкорликка мойиллиги.
4. Ўқувчилардаги хиссиётларнинг барқарорлиги.
5. Ўқувчиларнинг яратувчанликка интилиши ва ҳоказо.

Салбий фикрлардан холис бўлишнинг яна бир усули - бу ўқувчига унинг миясида хис-туйғуларни бошқара олади- ган механизм борлигига ишонтиришдир. Яъни ўқувчи кийин вазиятга тушиб қолганида хавотирланиши, кўркиши, ру- Хан чўкиши табиий хол экан, бундай ҳолатларда ўқувчига унинг миясида яхши кайфиятдан ёмонга, ёмон кайфият- Дан яхшига ўтказадиган кўринмас бир механизм борлиги сингдирилади. Агарда ўқувчи ёмон кайфиятда бўлса, унга Ушбу механизм ҳақида эслатиб, уни зудлик билан ишга со- лишга ундаш лозимлиги таъкидланади. Бу жараёнлар Э.Ғо- зиевнинг «Психология муаммолари» китобида батафсил талқин этилган.

Ўқувчи ёмон кайфиятда бўлганда, бирор-бир салбий Қарорга келишидан олдин, уни ўз хиссий ҳолатини бошқа- Риш ва ўзгартира олишга ўргатилади. Бу, салбий фикрлар- нинг ижобий фикрлар ва энергияга трансформациялаш бир

ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш техникаси дея қайд этилади. Бунда вазият ўзгармайди, муаммо муаммолигича қолаверади, лекин ўқувчининг ушбу муаммога бўлган муносабати, таъсирчанлиги ва фикрлари ўзгартирилади.

Ҳолатни ўзгартирувчи механизмнинг конструктив фаолиятини юритиш анча қийин масаладир. Шунинг учун ҳаота-оналардан сабр-тоқат талаб қилинади. Чунки аксари, ҳолларда ижобий ҳаёллар ўз-ўзидан ва, биз ўйлагандек осовужудга келмайди. Бундай вазиятларда ўқувчига яхши фикрлар албатта туғилишини, фақатгина уни сабр билан кутишни, ушбу ижобий фикрлар эса унинг ўзи томонидан топилиши кутилаётганлиги тушунтирилади.

Одатда, бундай ҳолатларга АҚШ оилаларида алоҳида эътибор билан қаралади. Ҳар бир жараён юзасидан олиб борилган ишлар психолог маслаҳатчилар билан ҳамкорликда қўриқилади. АҚШ психологи Д.Векслер томонидан 1949 йилда яратилган ўқувчилар интеллектини ўлчашнинг янги мезони мустақил фикрлашнинг ривожланиши борасида қўллаб қирраларни аниқлашга ёрдам беради.

Ўқувчи ўз ижобий фикрларини кутаётган бир пайтда ота-оналар ўйинчоқларини йиғиб қўйиш ёки отасига машинани ювишга ёрдам беришни таклиф қилади. Ўқувчи катталар билан биргаликда иш қилганда, уларга ёрдам бергандёки, унинг тасавури бўйича, улар билан тенг ишлаётгандмиёси мавжуд бўлган муаммодан узоқлашади ва онгид ижобийлик пайдо бўла бошлайди. Бу жараён салбий ҳиссиқувватни конструктив жисмоний меҳнатга айлантиради. Чунки ўқувчи фойдали, амалий иш қилганда унда ижобий ҳис туйғулар вужудга келади.

Ижобий фикрларни доимий равишда ўзича таъкидлаюриш ҳам салбий фикр ва ҳаёлларни ижобий томонга трансформациялашнинг жуда самарали йўлидир. Масалан, ўқувчмен пианинони чалишни ўргана оламан ёки мен математиқадан энг қийин масалани ҳам еча оламан деган фикрлар

ўз-ўзига таъкидлаб, сингдириб юрса, у албатта шу ишни бажара олади- Шу тариқа таъкидлаш ва сингдиришлар натижаси ўларок, ўқувчи барча салбий фикрларга қарши чиқади ва уларни енга олади. Ўқувчига салбий фикрларни йўқотишнинг ушбу усулини ўргатаётганда ижобий фикрлар улардан устунлигини айтиш керак, шунда у ижобий фикр салбийдан кўра кучлироқ ва самаралироқ эканини ҳис қилади.

Ўқувчининг фикрлаш борасида маълум бир натижага эришиши ундан сабр-тоқат талаб қилшини, биринчи уринишданок у ўз олдига қўйган мақсадига доимо эриша олмаслиги, бундай ҳолатларда тупқунлик ва хавотирга тушиши тўғри эмаслиги уларга тушунтирилади. Чунки тушқунлик ва хавотир салбий фикрларни кўзғатувчи восита бўлиб, ўқувчи ўз олдига қўйган мақсадига эришишига тўсқинлик қилади. Ижобий фикрлар эса ўқувчиларда ўз келажакларига ишончлини вужудга келтиради.

Ўқувчиларни ижобий фикрлаш ва ўз-ўзини бошқаришга ўргатиш жуда муҳим масалалардан биридир. Чунки салбий фикр ва тасаввур ўқувчининг нафақат руҳиятига, балки унинг ҳаётдаги ютуқларига (масалан, ўқишига) ҳам катта таъсир қўрсатади. АҚШда амалга оширилган қўпгина илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, хавотирга мойиллиги бўлган ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириши паст бўлади. Хавотирланиш жараёнида ўқувчиларнинг акдий имкониятлари мактабда берилаётган маълумот устида ишлаш учун эмас, балки салбий фикрлар устида ўйлашга қаратилади. Чунки кучли хавотир остида бўлган ўқувчи ўқув жараёнига самарали иштирок эта олмайди. Шунинг учун ижобий фикрлаш Кўникмасига эга бўлган ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражаси анча юқори бўлади.

Ўқитувчи ўқувчини сунъий равишда хавотирланмасликка ундаслиги лозим. Улардаги хавотирни бартараф этиш учун амалий чоралар қўриш, яъни ўқувчиларнинг мустақил Фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш талаб этилади.

Бунинг учун эса ўқувчиларни эзгу ипглар ҳақида ўйлаш ундаш лозим. Чунки ўқувчининг руҳияти, ўзига ва яхшиликка бўлган ишончи ўқиш, спорт, дуст топиш ва, умуман, шахсий ҳаётида ўз ўрнини топиши учун зарур бўлган э муҳим омил ҳисобланади.

Ўқувчиларда тасаввур жуда кучли ривожланган бўлади: улар ўз тасаввурларидан фойдаланишни жуда хоҳлаша шунинг учун ҳам визуал фикрлаш гоёсини осон ва бажонийдил қабул қилишади. Ўқувчиларни визуал фикрлашга мусул ўргатиш шарт эмас, улар бу нарсани яхши билади, улар фақатгина тўғри йўналтириб туриш керак, деган гоётаълим тизимида илгари сурилган. Зеро, визуализация теологияси — бу исталган вазиятнинг аниқ образини яратишдир.

Визуал фикрлаш ўқувчиларнинг салбий фикрлардан қутилиши ва ижобий нуқтаи назарга эга бўлишига кўмаклаш

Юқоридаги келтирилган мулоҳазалар асосида пгундай хулосага келиш мумкинки, визуал фикрлаш ўқувчининг ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга. Тасаввур ўқувчиларнинг ўз фикр ва кучларини ижобий ютуқ ва сезиларли натижаларга эришишлари учун энергетик ва ақдий манба беради. Шунингдек, бу борада АҚШлик психолог олим АГезел ўтказган илмий тадқиқотлар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш фаолиятларини ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади. У томонидан ташкил этилган тадқиқот маъкази бугунги кунга келиб «Бола ривожланишининг Гезел институтга» деб номланишининг ўзига олиб борилган ишларнинг мазмун-моҳияти ниҳоятда кенглигини кўрсатади. Зеро, АГезел раҳбарлигида амалга оширилган илмий тадқиқотлар АҚШда ўқувчи шахсини ривожлантириш йўналтирилган таълимнинг қуйидаги йўналишларига алоқадорлар:

1. Ўқувчиларнинг барча ёш даврларида эришган ютуқларини ташхислаш тизимини яратиш.

2. Ўқувчилар фаоллигидаги барқарорлик ва нуқсонларни кўрсатиш тавсифини яратиш.

3. Ўқувчилар нутқи унинг фикрлаш даражасини ифода қилувчи меъёр эканлигини асослаш.

4. Ўқувчилар хатти-ҳаракатлари ва ижтимоий мулоқотга мослашиш кўникмаларининг хусусиятларини кўрсатиш (135, 34).

Кундалик ҳаётий муаммолар билан банд бўлган ота-оналар ўз фарзандлари томонидан фақат салбий ҳаракатларгина амалга оширилганда уларга эътибор қаратади. Агар ўқувчилар ёмон баҳо олишса, катталарга бўйсунимаса, ота-оналар ва ўқитувчилар уларга танбеҳ беради. Аммо уларнинг яхши сифатларига кўпинча эътибор қаратилмайди, рағбатлантирилмайди ва бу, табиий ҳол сифатида қаралади. Ўқувчиларнинг ўз ишларидан мамнунлиги, ўз қувватини ижобий ишларга сарфлаши табиий ҳолдир. Аммо бундай ўқувчилар кўпинча танқидларга бардош бера олмайди. Ноўрин танқид ўқувчининг ўзига бўлган ишончини йўқотади, шубҳа остига қўяди. Бундай ташкил омиллар унда салбий фикрлашнинг вужудга келишига асос бўлади.

Ўқувчини шунчаки, ҳеч қандай шартларсиз яхши кўриш ва қабул қилиш кераклигига, уларнинг ҳар бир ютуқларини рағбатлантириш лозимлигига алоҳида эътибор қаратиш керак.

Шунингдек, болада дастлабки тушунчалар, атрофдагилар ҳақида тасавурлар уларнинг илқ ёшлариданоқ бошланади. Бу тушунча ва тасавурлар улар 7—8 ёшта кирганида бирқадар мустақамланган бўлади. Ўқувчи унга нисбатан бўлган муносабат, атрофдаги муҳит ва вазиятлардан келиб чиққан ҳолда ўзи ҳақида муайян хулосага келади. Унинг ўзи ҳақидаги Қарашлари улғайгани сари ўзгариб боради.

Канадада амалга оширилаётган таълим-тарбия жараёни ўқувчи шахсига йўналтирилган бўлиб, ҳар бир ўқувчи эркинлигини таъминлаб, уларнинг мустақил хулоса чиқариши, ўзи учун мақбул вазифаларни бажариши учун имкони яратилади. Ўқувчи шахсини ривожлантириш, уларда мустақил фикрлаш кўникмасини таркиб топтириш мақсадида

Канада таълим соҳасида қуйидаги йўналишларга алоқибандлик қаратилади:

1. Уқувчилар касб маҳоратини оширишни тизимли тартибда амалга ошириш.

2. Оила муҳитида болаларда мустақил фикрлашнинг ривожланиши учун мавжуд шарт-шароитларни қўлайлаштириш.

3. Уқувчиларда ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан масъулият ҳиссини таркиб топтириш.

4. Яратилган имкониятлардан самарали фойдаланиш юзидан тарғибот-ташвиқот ишларини кучайтириш.

5. Уқувчиларда мавжуд бўлган интеллектуал қувватларни сафарбар этишга йўналтирилган чора-тадбирларни белгилаш.

Канада таълим соҳасида таркиб топтирилган бундай йўналишлар орқали бугунги кунда давлат иктисодиёти, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, фан-техника ва ишчилик қаришида замонавий хизматларни кўрсата оладиган салтанатли мутахассислар етиштириб чиқишига замин тайёрлар.

Оилаларда болаларнинг ижобий жиҳатларини мунтаза таъкидлаб туриш учун уларга хос бўлган сифатлар рўйхатини тузиш, уларни руҳан қўллаб-қувватлаш, салбий фикрларини бартараф этишга қўмаклашиш ота-оналарнинг ҳим вазифаларидандир. Бу рўйхатга боланинг нафақат кўнра, балки кундалик готукларини ҳам киритиш муҳим, ки катталар учун аҳамиятсиз бўлиб кўринган баъзи ҳолатлар болалар учун алоҳида аҳамиятга эга.

Жаҳондаги ривожланган мамлакатларнинг деярли барчасида ўқувчиларнинг оила муҳитида мустақил фикрлашларга алоҳида эътибор қаратиш, уни ривожлантириш чора-тадбирлари қилинган. Зеро, оила муҳитида қўпчилики вақт кай даражада ўтказиши, ўзи учун қизиқарли бўлган машғулот билан шуғулланишига муҳим бир масала сифатида ёндоқилади.

Ота-она меҳри, эътибори, рағбати ва болага нисбатан бўлиши.

ишончи унга куч бағишлайди ва уни олға етаклайди. Бола ўзининг кераклилиги ва севишларини ҳис қилгандагина ҳар бир қўлдан рағбатланади. Шу билан бир қаторда унга «сен бошқа болалар билан бирдайсан, баробарсан» деган фикрни сиқатириш лозим. Шундагина бола ўзидаги ўзлигини намоён қилишга киришади. Ўқувчига атрофидагиларни ҳурмат қилиш, улар қобилияти ва яхши жиҳатлари билан ҳисоблашиш, ижобий сифатлари учун атрофдагиларни рағбатлантиришни ўргатиш керак. Ўзи ва ўзгаларнинг сифатлари ва қобилиятларини илғаб, уларга нисбатан ҳурмат билан қарайдиган ўқувчи ҳаётда камроқ қоқилади. «Биз болаларимиз келажакда ҳақиқатда қўп қайғурамиз, аммо улар ҳозирги кунда яшаётганликларини унутиб қўямиз», - дейди Стейсия Таушер. Дарҳақиқат, ўқувчилар келажак ўз қўлларида эканлигини ҳис этса, шунга муносиб ҳаракат қилсалар, қўзланган мақсадларга эришиш йўллари бирмунча енгиллашади.

Ўқувчи бугундан бошлаб ўзининг кейинги ҳаёти учун зарур бўлган шарт-шароитларни ярата боради. Шу боис бўлса керак, таълим-тарбия жараёнидаги энг сара ҳаракатлар уларнинг ҳаётини кўникмаларини ривожлантиришга қаратилади.

Илғор мамлакатлардаги ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган қарашлар, тажрибалар, воқеа-ҳодисалар шунини кўртатадики, амалиётда фойдаланиш учун дунё тажрибаси ўзига хос бир омиддир. Мавжуд тажрибаларни ўқув-тарбия жараёнида қўллашдан аввал жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун мавжуд қуйидагилар асосий йўналишларга назар ташлайлик:

Биринчи йўналиш: психологик жиҳатдан ўқувчини жаъраёнта тайёрлаш.

Иккинчи йўналиш: ўқувчининг ўз-ўзига бўлган ишончини шакллантириш.

Учинчи йўналиш: кенг жамоатчилик ўртасида фикр-мулоҳаза юритиш вазиъатини яратиш. шига

Тўртинчи йўналиш: ўқувчиларга тақдим этиладиган билимлар кўламини кенгайтириш.

Бешинчи йўналиш: ота-оналарнинг ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнидаги фасилитаторларини кенгайтириш.

Кўрсатиб ўтилган йўналишлардан Ўзбекистон Республикаси таълим жараёни амалиётида фойдаланиш йўллари:

1. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга кўпроқ йўналтириш билан ва тушунчаларни Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари таркибига сингдириш.

2. Ўқув дастурлари ва дарсликлар мазмунини ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтириш.

3. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда мактаб ва ота-оналар ҳамкорлигини амалга ошириш.

4. Малака ошириш жараёнида турли фан ўқитувчиларнинг ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш борасидаги билим, кўникма ва малакалари бойитиш.

5. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга хизмат қиладиган самарати методлар муалларини яратиш.

Дарҳақиқат, жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш асосий йўналишлари тараққиётнинг маълум бир белгилари билан кўндалма ташланади. Бу йўналишларнинг таркиби кенгайтириш билан ажралиб туради. Мазкур йўналишланган ҳолда ўқувчи мустақил фикрлаш сандантириш ишларининг йўлга қўйилиши; ҳафлатлади.

ли айтиш мумкинки, ўқувчи мустақил ривожлантиришга бўлган тарғибнинг ривожланган мамлакатларнинг унги кунда амалга оширилаё

ШК

Ста

ишлар сифатини таъминлашда ўзига хос аҳамият касб этади. Қайд этиш керакки, сўнгги йилларда таълим-тарбия жараёнида турли ёндошувларнинг туб моҳиятини, негизини ташкил этувчи тарихий ёндошувлардан бугунги кунда самарали фойдаланилмоқда.

Умумий ўрта таълимда ўқитиладиган ижтимоий-гуманитар фанлар мазмуни ўқувчилар мустақил фикрлаш сатоҳиятини ривожлантириш учун қулайдир. Бу борада жаҳоннинг илғор мамлакатларида тўпланган тажриблар муҳим аҳамиятга эга. Жумладан. Буюк Британия, АҚШ, Канада давлатларидаги ўқувчи шахсини ривожлантиришга қўналтирилган таълим-тарбия тизимида ўқувчи мустақиллигини таъминловчи кўникмаларни ҳар томонлама ривожлантириш алоҳида ўрин эгаллаганлигининг гувоҳи бўлди. Бу эса ўқув жараёнида мазкур мамлакатлар тажрибасидан самарали фойдаланиш учун муҳим тавсиялар ишлаб чиқиш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган илк кунлардан оқ ёш авлоднинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш давлат даражасидаги масалага айланди. Жамиятда рўй берган туб ўзгаришлар: республикамизнинг миллий мустақилликка эришуви, миллий ғоянинг шаклланиши билан боғлиқ долзарб вазифалар таълим мазмунини ҳар томонлама модернизациялашни тақозо этмоқда.

Маълумки, мустақиллик йилларида таълим муассасаларининг низомларидан тортиб, Давлат таълим стандартлари, Ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув-методик қўлланмаларда берилган материаллар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга қаратиштига эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бу ҳусда «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни яратиш бўйича Республика комиссиясининг мажлисида сўзлаган нутқидан алоҳида таъкидлаганидек: «Таълимнинг янги модели жаҳонда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига



олиб келади. Ўзининг кадр-қимматини англайдиган, и даси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз. шундан кейин онгли турмуш кечириш жамият ҳаёти бош мезонига айланади. Шунда одам оломон бўлиб, ҳар ј зада серкага эҳтиёж сезиб эмас, аксинча — ўз акди, ўз факкури, ўз меҳнати, ўз масъулияти билан, онгли тар озод ва ҳур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай ода: уюшган жамиятни, улар барпо этган маънавий-рухий хитни сохта ақидалар, бақириқ-чақириқлар, ҳавойи ши лар билан асло бузиб бўлмайди. Уларнинг ўзлари акд-ид; ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадларидан ч ғитиб ҳам бўлмайди» (131, 180).

Дарҳақиқат, шахснинг мустакил фикрлаш салоҳияти: илғамас маънавий бойлик. Зеро, халқдарнинг буюклиги; нинг сонига кура эмас, балки фикрлайдиган инсонлар моғига кўра белгиланади. Ўзбек халқининг миллий тикла~ шита йўғрилган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг ровард мақсадларидан бири ҳам мустакил фикрловчи шахе камол топтиришдан иборат эканлиги бежиз эмас.

Куп аерлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон д> қарашининг шаклланишида, интеллектуал салоҳжгг кўпайишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий-гуман~ фанларнинг ўрни беқиёс. Мазкур туркумдаги фанларга ] рувчи адабиёт, тарих, иқтисодий билим асослари, геoi фия, миллий истикдол ғояси ва маънавият асосларшг барчаси ўқувчининг интеллектуал камолотга эришув" муҳим аҳамиятга эга. Афсуски, бизда ижтимоий фанлари ривожи, янада аниқроғи, уларни ўқитиш замон талаблар дан ортда қолаётганини тан олишга мажбурмиз. Бу борад камчиликларни зудлик билан бартараф этиш чораларг кўришимиз лозим.

Ахборотлар оқими жадал ҳаракатда бўлган XX I аср. ўқувчи шахсини, мулоқот маданиятини, мустакил фи

лаш салоҳиятини узлуксиз тарзда ривожлантириб бориш муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчи шахеининг мустакил фикр~ лаш салоҳиятини ривожлантириш асосида шакллантиришда иккита ўзаро алоқадор жараён мавжуд. Улар:

1. Таълим-тарбия жараёни.

2. Ижтимоий ҳаёт.

Ўқувчи мустакил фикрлаш салоҳияти, мулоқот мадания~ тининг ривожланишида атроф-муҳит, жамиятдаги одамлар, катта миқдордаги ахборот оқими, оила ҳаёти, оила аъзола~ рининг дунёкараши кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Таълим жараёнида амалга оширилаётган педагогик тад~ бир сифатида бевосита ўқувчи фикри ва билимларини бойи~ тиш, мулоқот имкониятларини кенгайтириш назарда тути~ лади.

Ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таъ~ лим жараёни ўзида мукамал дарелик, ўқитувчи фаолияти, таълим мазмуни асосида такомиллаштирилган таълим-тар~ бия-методикаси каби бирликларни мужассамлаштиради.

Ўзбекистон Республикасининг Президентга И.А.Каримов «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига берган жавобла~ рида шундай деган эди: «...биринчи галда, тараққиётимиз~ нинг ҳар бир йўналиши - жамиятимиздаги сиёсий, ижти~ мойий-иқтисодий, маънавий муносабатларнинг ривожи Ҳақида **махсус дареликлар, қўлланмалар, оммабоп адабиёт~ лар яратиш зарур.** Чунки ҳозир мактаб ўқувчиси ёки талаба~ Дан мана шу масалалар ҳақида фикр сўрасангиз, изчил, аниқ, атрофлича жавоб беришга, керак бўлса, ўз фикрини исботлаб беришга кийналади» (6, 500).

Дарҳақиқат, ўқувчиларда изчил аниқ мустакил фикр баён Қилиш кўникмасини шакллантирувчи асосий манба даре~ ликлар ҳисобланади. Шундай экан, дареликларнинг янги авлоди том маънода педагогик тизимнинг ахборотли моде~ ли сифатида намоён бўлади.

Ҳар бир ўқувчи, авваламбор, синфда ўз атрофидаг<sup>1</sup>-ўқитувчилари ва дарслик билан эркин мулоқотга юг олгандагина унинг шахе сифатида шаклланиш жараё лашади.

Ўқувчи шахси фаолиятидаги индивидуал қарашларни лат ва жамият манфаатларига йўналтириш, жамоани **ву** келтириш, педагогик жараён ижобий натижа беринг минлаш кўп жихатдан ўқитувчига боғлиқ. Зеро, жа мизда қилинаётган ҳар бир шахе манфаатларига қара экан, пуг ўринда таълим-тарбия жараёни ҳам ўқувчи сига манфаатларига қаратилганда унинг қарашлари бу хо муштараклигини ифодалайди.

Ўқув-билув жараёнида ўқувчи шахсига йўналтиришг аммоси кўп қиррали бўлиб, бу соҳада турлича ёндот ва нуктаи назарлар вужудга келмоқца. Ўқитувчилар ш йўналтирилган ўқув-билув жараёнини муваффақиятли кил этишлари учун уларга ҳар томонлама педагогик, хологик ёрдам кўрсатиш тақозо қилинмоқца. Педаго шахсга йўналтирилган ўқув-билув жараёнини мувафф ятли ташкил этишлари учун, авваламбор, бу жараён" мақсади, вазифаларини яхши тушунишлари, шахсга: тирилган педтехнологияларни ўзлаштиришлари ло: Ўқувчи шахсига йўналтирилган педагогик фаолиятни лаш учун бир қатор мезонлар ишлаб чикилиши зарур.

Ўқитувчининг таълим жараёни, ўқувчи фаолия мустакил билим олишга йўналтиришга раҳбарлик қилиш-ҳоратини, шахсий ва касбий сифатларини, педагогик-хологик билим даражасини, нутқ ва мулоқот, муомала' даниятини ошириш йўлларида замонавий талаблар асе изланишлар олиб бориш ва бу изланиш натижаларини бир ўқитувчига етказиш муҳим масалалардан биридир. ўқитувчи шахеининг фаолияти унинг касб маҳорати, лимдонлиги ҳар қандай педагогик технологиянинг та" бий қисми ҳисобланади. Бугунги кунда ўқитувчи фаол

педагогик санъат даражасига кўтарилиши, у таълим жараё-нининг «мутлақ ҳукмрони эмас», балки биринчи субъекти ва менежери сифатида намоён бўлиши муҳим ҳисобланади. Чунки ўқитувчи ҳар бир ўқувчи билан алоҳида шахе сифа-тида ишлаши талаб этилади. Бунда ўқув жараёни синфдаги ҳар бир ўқувчи шахеининг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилиши керак.

Мактаб ўқитувчилари уз фаолиятлари мобайнида ўқув-чини мустакил фикрлашга йўналтиришга хизмат қилалиган тарихий ҳамда илғор хорижий тажрибалар билан ҳам қурол-ланган бўлиши лозим.

Истиклол даврида мамлакатимизда ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган методоло-гик ёндошувлар қуйидагиларда ўз ифодасини тоғши:

а) **Таълим мазмунини ўқувчининг мустакил фикрлаш фа-олиятига йўналтириш** асосида ўқув-тарбия жараёнининг мақсад ва вазифаларини белгилаш орқали мустакил фикр юритиш учун шарт-шароитлар яратиш;

б) **Ўқув-техника воситаларидан самарали фойдаланиш** жараёнида дареларни ўқувчиларнинг эҳтиёжлари асосида ташкил этиш, қизиқишлари доирасида фан йўналишидаги мавжуд маълумотларни етказиш;

в) **Таълим-тарбия жараёнини ҳамкорликда ташкил этиш** юзасидан ота-оналар, маҳалла фаоллари, мутасадди ташки-лот раҳбарларининг ўқувчи фикрлаш фаолиятига бўлган му-носабатини демократлангтириш;

г) **Ўқитувчилар касбий маҳоратини ошириш** йўналишида олиб борилаётган ишларни янада жонлантириш орқали таъ-лим муассасаларида дарс жараёнларини самарали ташкил ^ишга эришиш;

Д) **Ўқув жараёнларини илғор тажрибалар асосида бойи-** т ю а орқали ўқувчиларнинг синфхонадаги фаол иштироки- т > берилган ҳар қандай ўқув жихозидан ўринли фойдала- на олиш малақасини шакллантиришни таъминлаш;

е) **Ўзаро ахборот алмашиниш** жараёнини ташкил оркали ўқувчиларни фаол, мустакил фикрловчи субъекта айлантириш.

Ушбу йўналшилар асосида ўқув жараёнида ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун; шарт-шароитлар яратилди ҳамда улар фаоллик даражаси ошишига эришилди. Бу эса ўқув-тарбия жараёнининг сардорлигини таъминлаш имконини берди.

Истикдол йилларида олимлар томонидан ўқувчилар мустакил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш соҳада бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Жумладан, дағога фанлари доктори, профессор Р.Сафарованин қин этишича, «Амалдаги она тили таълимининг маз ўқувчиларга мослик принципи деганда, фақатгина ил услубнинг мослигини кўзда тутган ҳолда белгиланган бў. она тили таълимининг янгиланган мазмуни ўқувчилар ёш ва тараққиёт даражаси, бола тафаккурининг ҳаракт ўқувчиларнинг тил воситаларидан фойдалана олиш им нияти қамда она тилининг меъёр ва имкониятларини э лашга бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда белг: берилганлиги билан характерлидир»(96,48). Дарҳақиқат, тикдол йилларида олиб борилган кўплаб тадқиқотларн бош мақсади сифатида ўқувчиларнинг мустакил фикрд фаолиятини ривожлантириш асосида таълим мазмуни дан янгилаш ғояси илгари сурилди.

Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини риво лантиришда ўқув жараёнининг самардорлигини таъ лаш муҳим аҳамиятга эга. Ўқитишнинг самарали усулла дан фойдаланиш орқали ўқувчилар мустакил фикрлаш таъминлаш мумкинлиги кўплаб тадқиқотларда алоҳида кидланган. Хусусан, педагогика фанлари доктори Қ.Хус боеванин фикрича, «Фикр юритиш фаолияти муста\* гини ривожлантиришга тўсик бўладиган асосий сабабл бири - ўқув топшириқларининг нотўғри қўйилиши, чилардан эркин мулоҳаза юритишни изчил равишда т

змаслик ва мустакил фикрлаш қобилияти қанчалик ривож ланганига эътибор бермасликдир. Бундай вазиятда тарбия ланган ўқувчилар ўз-ўзидан тайёр мулоҳазаларнинг истеъ молчисига айланиб қоладилар.

Ўқувчилардаги тагқкшшй тафаккур ва мулоҳазанин етарли даражада тараққий этмаганлиги, эстетик дид ҳамда мада ний ҳиссининг савиянинг пастлиги бадий асар кимматини юзаки баҳолашга олиб келади. Асар тўғрисида чуқур фикр юритмасдан туриб, унга.баҳо беришга шошилиш ҳоллари асл турмуш билан бадий асар ўртасидаги фарқни англай олмасликдан келиб чиқади.

Бундан ташқари, адабиёт дарсларининг ўқувчига маъна вий озука бера олмайдиган тарзда уюштирилиши унинг фан га кизикишини сусайтиради. Ўқувчи табиатан тараққий эта ётган шаҳе сифатида маънавий бойлик орттириш йўллари излайди. Вужудга келган маънавий бўшлиқни тўйинтириш мақсадида мустакил билим олишга киришади. Лекин, ҳамма Ҳам шундай эмас» (137,32).

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, дарснинг барча воситалари ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳия тини ривожлантиришга йўналтирилар экан, бунда барча йўналишлардаги ишларнинг самараси ўқувчи ҳаракатига боғ ликлигини билдиради. Шундай экан, ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан истикдол йилларида олиб борилган ишларнинг мазмун-моҳияти ҳам Шу билан белгиланади.

Юртимизда рўй бераётган сиёсий-мафкуравий, ижтимо Ий-иктисодий ўзгаришлар фуқароларнинг фикрий салоҳия ти, истак, иродаси маҳсули дейиш мумкин. Марказдан ре Жалаштиришга асосланган маъмурий буйруқбозлик тизим барбод бўлиб, Ўзбекистон босқичма-босқич бозор муноса батларига ўтмоқда. Бу мушкул жараённинг муваффақиятли Кечиши кўп жиҳатдан ёш авлоднинг фаоллиги, мустакил Фикрлай олиш даражасига боғлиқ.

Мустакил фикрлаш инсонгагина хос бўлиб, у ком\* сари интилиш белгисидир. Масалан, комил инсон — сўлар наздида энг донишманд, тафаккури кенг, ориф ҳисобланади. Инсон ҳаётига хос бўлган аксарият муаларни унинг тафаккурини, фикрлаш тарзини тўғри тарлаш йўли билан самарали ҳал этиш мумкин.

Тафаккур мустақиллиги — бу ўқувчининг шахсий тағбуси билан ўз олдига аниқ мақсад, янги вазифаларни билишидир. Ўқувчи уларни амалий ва илмий жиҳатдан\* саввур қила олиши, қўйилган вазифаларни ҳеч ким~кўмагисиз, кўрсатмасисиз ўз ақлий изланиши орқали' йўл, усул ва воситасида мустакил равишда ҳал қилиши ҳим аҳамиятга эга.

Шуни таъкидлаш керакки, истиклол даврида ўқувчи: тақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган тодологик ёндошувлар ўзининг кенг қўламлилиги ва сардорлиги билан бошқа даврлардагидан тубдан фарқ қилЗеро, жамиятимизда иктисодий, ижтимоий-сиёсий ва: навий-маърифий йўналишлардаги ислохотларнинг моделини амалга оширишнинг асосий мақсадларидан б~хам мустакил фикрловчи, эркин шаҳе тафаккурини тар: топтиришдан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси Пре"денти И.А.Каримов эркин фуқаро ва озод шахс ҳақида юритар экан, қуйидаги тўрт жиҳатга эътиборни қаратъни ҳар бир фуқаро:

- ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган бўлсин, бунинг учун рашсин;
- ўз кучи ва имкониятларига таянадиган бўлсин, им" ш.ятларини ишга солиб, янада кенгроқ фойдалансин ва **мг** расини кўрсин;
- атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга муста муносабат билдира олсин;
- шахсий манфаатини мамлакат ва халқ манфаати бт уйғун холда кўриб, фаолият юритсин.

Бунинг учун мактаб давридаёқ ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш ниҳоятда зарур. ўқув фанлари мазмунига шу мақсадга йўналтирилган ўқув материалларини сингдирилишига алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Жамиятимизнинг маънавий қиёфасини такомиллаштириш, ўқувчиларда миллий ғурурни кучайтириш, Ватанга нисбатан ифтихор туйтусини тарбиялаш истиклол йилларидаги долзарб масалалардан бирига айланди. Шу боис, умумтаълим фанлари таркибига «Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар» туркумидаги фанлар киритилиб, 7-9 синфларда миллий истиклол гоёси ва маънавият асослари фанини ўқитиш йўлга қўйилди. Бу эса ўқувчилар руҳиятини бойитиш, уларни мустакил фикрлашга ундаш имконини берди. Миллий тарбия негизида маросимлар, урф-одат ва анъаналарга янгича муносабат туйғуси шаклланди. Мустақилликни мустаҳкамлаш, яратувчанлик ишларини муваффақиятли амалга ошириш учун миллий жипслик, ички осойишталик зарур. Бунда ҳар бир ўқувчи мустакил тарақҚиёт, мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотларнинг пировард мақсади инсон камолотини таъминлашдан иборат эканлигини англаб етиши учун зарур бўлган илмий ахборотларга эга бўлиши талаб этилади.

Айни чоғда, ўқувчидаги тафаккур эркинлиги Ўзбекистонда янгидан қурилаётган жамиятимизнинг бош мақсадмоҳиятидан келиб чиқади. Мустақиллик йилларида иж!^моий-иктисодий тараққиёт, сиёсий ва маънавий-маданий Шарт-шароит шу даражада ўзгардики, бунинг натижасида Ўқувчиларда эркин танлаш имконияти пайдо бўлди. Бу эса **Удда** мустакил фикр юритиш заруриятини тақозо этади.

Шу ўринда ўқув жараёнининг мақсадга йўналтирилганлиги, кўп майдонлилиги, барқарорлиги, натижанинг каФолатланганлиги муҳим аҳамиятга эга. Таълим жараёнининг "УНтазам бойитилиши фан, технология, ишлаб чиқариш,

маданият ютуқларини унинг мазмунида акс эттириш оли амалга оширилади. Бугунги кунда ўқувчилар мус фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтириш методологик ёндошувларнинг муҳим хусусиятлари қу гилардан иборат:

1. Таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг мустақил лият кўрсатиши муҳимлигини англаб етиши.
2. Ўқувчиларга тақдим этилган назарий билимларнинг амалий фаолиятига сингдирилишини таъминлаш, та этилган билимларнинг ўқувчилар эҳтиёжига мўъвожа бўл
3. Ўқувчига тақдим этилаётган маълумотлар келажак фаолияти учун муҳим бўлмоғини таъминлаш.
4. Таълим муассасаларининг моддий-техника базас мунтазам равишда такомиллаштириш.
5. Ўқувчиларнинг замонавий ахборот технологиялар ялпи ҳолда фойдаланишига шарт-шароит яратиш.

Мазкур муаммоларнинг ечими орқали ўқувчи муст фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун қулай пед гик шароит яратилади. Тарихий материаллар, адабий а лар, санъат намуналари ўқувчилар мустақил фикрлаш с хиятини ривожлантиришда алоҳида урин тутади.

Таҳдидларимиз шуни кўрсатмоқдаки, ўқитувчилар чилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантир ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш қуникмасига етар ча эга эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчиларда бундай қўн малар етарлича шаклланмаган.

Шунга қура, биз мазкур ҳолатнинг келиб чиқишига а бўлган объектив ва субъектив сабабларни ўрганиб ч в; қуйидагиларни аниқдашга муваффақ бўлдик:

- малака ошириш қурелари ўқув дастурларига ўқувч мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш шаклла усул ва воситалари, технологиялари сингдирилмаганлг
- ўқитувчиларда бу соҳадаги билим ва тажрибаларн етарли даражада мавжуд эмаслиги;

- ўқувчилар рухий имкониятларининг ўқитувчилар то монидан етарлича ўрганилмаглиги;
- ўқитувчиларнинг шаҳе га йўналтирилган таълим жараё нининг ташкил этишга дойр тажрибалари етарли эмаслиги;
- бу соҳадаги методик ёндошувларни яхши ўзлаштирма ганликлари.

Юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазалардан қуйидаги хросаларни чиқариш мумкин:

1. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат киладиган ўқув-методик адабиётлар етарли даражада эмас.
  2. Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлан тириш ишлари ўқув-тарбия жараёнида тизимли тарзда таш кил этилмаган.
  3. Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлан тириш учун, аввало, унинг баҳолаш мезонини ишлаб чи қиш тақозо этилади.
  4. Ўқув-тарбия жараёнида ижтимоий-гуманитар фанлар нинг ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлан тиришга кўрсатаётган таъсири сует.
  5. Ўқув-тарбия жараёнларида ўқувчилар мустақил фикр лаш салоҳиятларини ривожлантиришга хизмат киладиган са марали педагогик шакл, метод, восита ва технологиялардан фойдаланиш зарур.
  6. Ўқувчиларда давлат таълим стандартлари талаблари да Ражасида мустақил фикрлаш қўникмаларини ривожланти ришда ижтимоий-гуманитар таълим имкониятларидан унум ли фойдаланиш лозим.
  7. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг ^Устақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда илмий асосланган педагогик-психологик ёндошувларга таяниш лоз им.
- Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ри-

вожлантириш орқали таълим-тарбия олдида турган энг хим муаммоларни бартараф этиш имконияти кенгайди. нинг учун жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида<sup>†</sup> ган педагогик тажрибалардан унумли фойдаланиш макс мувофик.

Бир сўз билан айтганда, истикдол йилларида ўқувчил нинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожланти соҳасида муҳим кадам қўйилди. Навбатдаги долзарб ваз эса уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривоз тиришдан иборат. Бунинг учун янгича педагогик ёндог лар ва мақбул педагогик тизим ишлаб чиқилиши ҳамда; лиётга жорий этилиши лозим.

Бугунги кунга келиб ўқувчиларнинг мустақил фикрл салоҳиятини ривожлантириш моҳиятан қуйидаги жиҳат ри билан ажралиб туради:

1. Республика мустақиллигининг талаб ва эҳтиёжлар келиб чиққан ҳолда юксак маънавият даражасидаги кдр лар ҳамда кучли ва мустақил фикр, эътиқод, фидо! туйғуларининг шаклланиши учун ўқувчиларда эмин-эр: шарт-шароит юзага келди.

2. Ўқув фанлари бўйича белгиланган давлат та стандартлари ва ўқув дастурлари мазмунига ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хи: қиладиган билим ва илмий ахборотлар сингдирилиши хг мунтазам янгиланиши учун қулай педагогик муҳит Ҳ0 бўлди.

3. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини р\* лантиришга йўналтирилган педагогик омиллар ва вой кўлами кенгайди.

4. Ўқувчиларнинг ҳар қандай вазиятда ўзларига йўл' олиши, ўз олдига аниқ мақсад қўя олиши, истикбо фаолиятини режалаштириши, иктидорини намоён учун аҳамиятли бўлган тадрижий ривожланувчи пед тизим яратилди.

Кейинги вазифа эса амалга оширилган ишларни Х.

этириш, иш фаолияти самарадорлигига эришган ҳолда ўқув- чиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлан- тиришнинг йўналишларини белгилаш, омилларини тизим- лаштириш ва илмий жиҳатдан асослашдан иборат.

Микросоциумда муносиб ўрин топа оладиган баркамол авлодни етиштиришда уларнинг мустақил фикрлаш салоҳи- ятини ривожлантириш алоҳида аҳамиятга эга. Ўқувчининг ҳар қандай мавзуда қийналмай мулоҳаза юрита олиши, ўзга- лар фикрига ҳурмат билан қараган ҳолда, нафақат ўзи, бал- ки атрофдагилар учун ҳам самарали бўлган хулосаларни чи- қариши унинг келажакдаги баркамоллигини таъминловчи асосий омиллардан биридир.

Ҳозирги кунда, модернизациялаштирилаётган таълим мазмунининг марказида турган масала ҳам ўқувчилар мус- тақил фикрлаш саяоҳиятини ривожлантиришдан иборатдир.

Мавжуд методологик ёндошув, таълим соҳасида ўқувчи- ларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш йўналишидаги ишлар тадрижга хизмат қилиши, ўқувчи- ларнинг интеллектуал салоҳиятлари, мустақил фикрлаши ўсишига бир асос бўлиши муқаррардир.

## *ИККИНЧИ БЎЛИМ*

### **ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ТАЪЛИМ ЖАРАЁНДИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАКИЛ ФИКРЛАШ САЛОХИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПҚДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ИМКОНИАТЛАРИ**

Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салохиятларини вожлантириш жараёнини ташкил этиш учун яратилган дагогик шарт-шароитлар бу соҳада самарадорликка эр\* имкониятини беради. Маълумки, педагогика ва псих гияда ўқитиш, ўқиш, ўрганиш билан бир каторда ўзла риш тушунчаси ҳам қўлланилади. Умумтаълим мактабл даги барча жараёнлар худди шу натижага эришиш учун ам оширилади. Шу боис ўқув-тарбия жараёнининг сифа" таъминлашда, хусусан, ўқувчининг эркин фикрлаш лиятини йўлга қўйишда қуйидаги педагогик-психоло асосларни белгиладик:

1. Ўқувчиларнинг ўқув материаллари ёрдамида вокеа- саларни идрок этиш жараёни. Бу жараёнда ўқувчи кўз да моддий борлиқ гавдалантирилиб, уларнинг дунёкар кенгайтирилади. Бу билан таълим-тарбия жараёнида эркин фикрлашининг биринчи асоси вужудга келтирил

2. Ўқувчилар мавжуд билимлари негизда ҳосил кил тасаввурлари. Бунда ўқувчи унта бўлаётган таъсирлар ас да, мавжуд маълумотларга таянган ҳолда ҳар қандай хатнинг ҳозирги ҳолати орқали ўтмиш ва келажагини а идрок этади.

3. Ўқувчи кузатувчанлиги унинг мустакил фикрлаши" асос бўлади. Ўқувчи ўз олдига аниқ ва муайян мақсад ] орқали кўз олдигаги ҳар қандай яхлит предметни қисмл

ажратиш ёки бўлмаса, объектларни таққослашни ўрганеди. Буунинг кейинги фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатади. Шу туфайли ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш жараёнла- рида уларнинг кузатувчанлиги, мушоҳада юритиш кўник- маси жадал ривожланади.

4. Мустакил фикрлашнинг асосларидан яна бири — тушу- ншдир. Тушуниш орқали ўқувчи атроф-муҳит, жамият, ин- сонлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, алоқани тушуниб ета- ди. Шунчаки фикрлашдан чекиниб, атрофлича, ички, ташқи боғланишларни, сабаб-оқибат муносабатларини аниқдаш- тириб олишга имконият кидиради.

5. Ҳукм чиқариш шундай жараёнки, бунда ўқувчининг мустакил фикрлаш даражаси ёрқин намоён бўлади. Ўқувчи ўзидаги маълумотларни англаши, идрок этиши натижасида хроса чиқаришга ҳаракат килади. Ҳар қандай хулоса асос- ланишни такозо этади.

6. Ўқув материалларини хотирада сақдаш жараёни. Шу йўл билан мустакил фикрлаш орқали таққрслаш, таҳдил этишга замин яратилади-

7. Ўқувчини мустакил фикрлашга йўналтиришнинг яна бир жиҳати уни кизиктира олишдир. Ўқувчи ўз қизиқишла- **РИ** ёрдамида мустакил фикрлашга ҳаракат килади, изланади ванимагадир эришиш учун интилади.

Ўқиш ва ижтимоий фаолият жараёнида ўқувчида муста- фикрлашни ҳосил қилиш, ўз салохиятларини ривожлан- тиришга кизиқишини ошириш муҳим аҳамиятта эга. Шу боис, Ўзбекистон мустакилликка эришган илк йиллардан бошлаб ўқувчиларга эркинлик бериш, уларнинг мустакил Фаолият юритиши учун имконият яратиш долзарб масала си- фатида эътироф этилди. Зеро, мустакил фикрлаш баркамол авлодни шакллантиришда муҳим омилдир. Амалга оширил- ишларни таснифлаш, таҳдил этиш ва мазмунан тўлди- **РИ** учуд қуйидагиларни таркиб топтириш зарур бўлади:

- ўқувчиларда таълим-тарбия жараёнига нисбатан он муносабатни уйғотиш;
- ўқувчиларда назарий билимлар, амалий кўникма ва лакаларни уйғун тарзда таркиб топтириш;
- ўқувчилар иктидори, қобилияти ва истеъдодини **аб** лаш, уларни ривожланиш сари йўналтира олиш;
- ўқувчиларда жамият иктисодий-ижтимоий, маъна ва сиёсий ҳаётининг ривожланиши ҳақидаги билимлар бойитиш;
- ўқувчиларда жамиятдаги воқеа-ҳодисалар ривожига тирок этиш масъулиятини ошириш.

Вужудга келаётган тарихий тараққиёт, модернизация раёнлари ҳам ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятлар\* ривожлантириш заруриятини қўймоқца. Ўқувчи мустақил фикрлай олиши учун биритгчи навбатда эҳтиёж вужудга олиши зарур. Ўқувчи мустақил фикрлаши учун дастлаб уз (дига аниқ мақсад қўя олиши керак. Баъзи ҳолларда ўқувчиларнинг эркин фикрлаши учун юзага келтирилган вазборасида маълум бир тўхтама келинмаган, қутилган натжал ар га эришилмаган, ноаниқликлар мавжуд.

Маълум бир давлатнинг, миллатнинг бойлиги кўп жатдан ундаги инсон омилига, интеллектуал салоҳиятиг мустақил фикрлаш даражасига боқлиқ. Зеро, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш оркали инсонни фаол тириш омили рўёбга чиқади.

Албатта, одам боласи борки, тафаккур қобилиятдан, мида, тафаккур имкониятидан бенасиб эмас. Аммо тафаккурнинг такомиллашиш даражаси — мустақиллиги ва муттазамлиги, теранлиги, ижодийлиги ва илғорлиги турли-гман. Бола тафаккур имконияти билан ёруғ дунёга келад лекин бу имконият парвариш қилинмаса, унга шаклу шамойил, йуналиш берилмаса, бола улғайганда ҳам у имконият сифатида ёки бир қолипдаги ўилар тизими сифатид қолаверади. Бундай тунг ва танбал тафаккур фаол, ҳаракали, демакки, изланувчан ва яратувчан бўлолмайди.

Тарихдан маълумки, ҳали амалиётда қўрилмаган нарсага нисбатан янги деган ёндошув билан қаралади. Ўқувчи онгида пайдо бўлган бу тушунчага ўхшашлиги, дахлдорлиги, мазмуни ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ном қўйилади. Зеро, ҳеч нарса номсиз турмайди, ҳар қандай тушунчага нисбатан ном берилади.

Кайд этиш керакки, телевизорни тараққиётнинг қайсидир босқичидаги бир одам умуман кўрмаган, унга бу тушунча таниш эмас, демакки, унинг тилида бу тушунчани ифодаловчи сўз ҳам йўқ. Бу одам телевизорни кўриши биланок унинг онгида бу тушунча умумий бир тарзда пайдо бўлади. У ўзи биладиган дунёсидаги шунга ўхшаш нарсалар билан фикран қиёслаб бошлайди, изланади ва топади: Кути! Фақат кўрсатадиган кути! Унинг онгида бу изланиш ва топиш бир-икки кунда эмас, бир-икки сонияда содир бўлади. Бошқача айтганда, бу янги тушунча унинг онгида номсиз, мавҳум ҳолатда узоқ турмайди. Ниҳоят, «кўрсатадиган кути» (унинг тилида шу маънодаги сўз бирикмаси) бу тушунчанинг номи бўлиб қолади. Ёки бошқа тилдаги, масалан, «телевизор» сўзининг ўзини олиб қўя қолиш ҳам мумкин. Умуман, ном олгандан кейин бу тушунча аниқ тасаввурга эга бўлиб, муайян шаклга қиради. Янги тушунчанинг номланиши ҳам шу тарзда ёки яна бошқа хилма-хил тарзларда кечиши мумкин. Инсонлар тафаккурида ифодаланган нарез, уларнинг яшаш тарзию анъаналари, бир сўз билан айтганда, бутун борлигини акс эттиради. Шунинг учун ҳам муайян бир тушунча бир инсонда мавжуд бўлса, бошқасида мутлақо бўлмаслиги ҳам табиий.

Демак, рўй берган ҳар қандай янгилик халқнинг тарной анъаналари, урф-одатлари, ижтимоий-иқтисодий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда баҳоланади, номланади ва зарур **Рий** ҳолатларда амалиётга татбиқ этилади.

Ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўл, жойлашган географик ўрни, яшаш шароити, ўз миллий ҳудудининг қулай-



лиги, асрлар давомида тарихий йўллар чорраҳасида исмат қилиши, миллий тафаккур даражаси, маънавий салол яти, таҳдил кучи, ақлий қобилияти ва руҳий қуввати юк бўлишини таъмин этган. Шу сабабли юртимизда «Авест «Қутадғу билиг», «Алпомиш»лар яратилган, инсою кадриятлар хазинаси бебаҳо удумларимиз билан бойиган|

Миллатнинг бойлиги, табиийки, фақатгина кадрият| хазинаси билан белгиланмайди. Миллий менталитет м\* латнинг кундалик ҳаётда унинг ўзини тутиши, бўлаёт воқеа, ходиса ва жараёнларга муносабати, хулқ-атвори, > ли, хатти-ҳаракати орқали ҳам намоён бўлади. Бу нарса катта амалий аҳамиятга эга, зеро миллат ҳаёти кунда турмушца минглаб амалий муаммоларни ҳал этишдан та кил топади. Миллий менталитетининг ўзига хослиги ҳар f миллатда айрича намоён бўлади: худци айни бир воқеа| янгиликка бир миллат қизикқонлик, жўшқинлик, кес\* лик ва муросасизлик билан ўз муносабатини билдирса, бои миллат худди шундай вазиятда вазминлиги, эхтиросга рилмаслиги, сабр-тоқат қилишни маъқул кўриши бi ажралиб туради.

Юқорида санаб ўтилган биринчи гуруҳдаги хусусиятл кўпроқ Ғарб ва Жануб халқларига, иккинчи гуруҳцаги сусиятлар эса Шарқ ва Шимол халқдарига мансуб экаг гини генетиклар, жамиятшунослар, тарихчилар, сайёҳат лар, географлар ва бошқалар эътироф этган. Бу хусусиятл худди инсон ирқлари келиб чиқиши ва шаклланиши каС| узоқ тарихга эга ва кишилиқ жамиятининг илк даврлар!:

Тарихдан маълумки, кишилиқ жамиятининг илк давр^ рида одамлар ҳаёт кечирishi, кўпайishi, тарқалиши, таб| атни ўзлаштириши, кундалиқ турмуш муаммоларини этиб, жамоа бўлиб кун кечирishi учун энг қулай пiароi лар Осиё китъасининг жануби ва ўрта қисмида бўлган. минтақаларда илк жамоаларга ҳаёт манбаи бўлиб қўшалс

дарёлар: Дажла ва Фурот (Тигр ва Евфрат), Ҳинд ва Ганг, Янцзи ва Хуанх, Амударё ва Сирдарё кабилар хизмат килган. Бу минтақанинг икдими, сув ва ер бойликлари — иш- лаб чиқариш қуроллари ибтидоий бўлган жамоалар учун энг қулай шароит бўлиб асқотган. Худди шу омилларни инобат- га олган ҳолда айтиш мумкинки, Осиё китъасининг ана шу қисми инсониятни балоғатга етказиб, ўстирувчи, йўлга со- лувчи, ишлаб чиқаришни ўргатувчи, тарбияловчи бўлган.

Балоғатга етказиш, таълим-тарбиялаш, иш ўргатиш ўз- ўздан бўлмайди. Бу вазифалар ҳар бир киши ва бутун жа- моадан ўзини оқилона тутиш, эхтиросга берилмаслик, ҳар бир қадамини ўйлаб ва ўлчаб босиш, ҳар бир сўзини муло- хаза билан гапириш, андишали бўлишни талаб қилади- Мил- лий ўзлиқни англаш ҳам ўқувчилар мустақил фикрлаш са- лохиятини ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга. Мил- лий ўзлиқни англаш миллий ғоянинг мавжуд шароитда, халқ ҳаётида аниқ йўналтирилган мақсад сари интилишида ифо- даланади. Миллий ўзлиқни англаш ватанпарварлик ва халқ- парварлик туйғуларини шакллантиради. Ватанни ички ва ташқи ёвуз кучлардан омон сақлашга даъват этади.

Фуқаролар ўзлиқни англаш туйғусининг қайта тиклани- ши ва ривожланиши ўзига хос қийинчиликлар ва зиддият- лар билан кечмоқца. Бир ярим аср давомида қарор топган асоратларни қисқа вақт ичида бартараф этиш осон иш эмас. Маънавий қашшоқдик шунчалиқ кенг томир отган ва одам- ларимиз вужудига чуқур сингиб кетганидан, мустақиллик гоясини ҳам бир томонлама тушунувчилар, истикдол қад- Рига етмайдиганлар ҳам учраб турибди.

Шуни таъкидлаш керакки, ўқув-тарбия жараёнида кеча- ^ ан турлича ёндошувлар мавжуд имкониятларни ҳисобга ^ лган ҳолда амалиётга татбиқ этилади ва бу ҳолатда турли УУларда қўйилган мақсадга эришиш муҳим ҳисобланади. 5УУсан, узоқйиллар давомида мактабда репродуктив, яъни ^ итувчи томонидан берилган тайёр ўқув материални

ўзлаштириш ва кайта сўзлаб бериш, баён қилиш таълим; лидан фойдаланиб келинди. Дарслик ва дастурлар мўлжалланган, ўқитувчилар ҳам дарсликда берилганини роран сўраш ва тинглашга кўниккан эди. Давр янгича қўймоқца: энди ўқувчи китобда ёзилганини эмас ўз ф ўз изланишлари маҳсулини ифодалаши лозим, ижтимо; гуманитар таълим жараёни имкониятларидан фойдала уларни тўғри варавон баён қила олиш маҳоратини нам қилиши керак. Ўқувчида бундай кўникма ва малакалар j машғулотларида унинг муттасил мустакил изланиши асс дагина шакллантирилиши ва ривожланиши мумкин. мойй-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг билув фаолиятлари қуйидаги тартибда амалга ошириладй

- 1) кузатиш;
- 2) изланиш;
- 3) алоҳида ҳолатларни шархлаш;
- 4) қиёслаш;
- 5) умумий жиҳатларни шархлаш;
- 6) фарқларни шархлаш;
- 7) тасниф этиш;
- 8) ҳукм чиқариш;
- 9) алоқадорликни аниқдаш;
- 10) қўллаш.

Ҳар қандай янги мавзулар ёрдамида ўқувчиларга билимлар такдим этилади. Такдим этилган янги бил ўқувчи имкониятларини очиш, ёзма ва оғзаки кг бойитишга, фикрлаш доирасини кенгайтиришга хизмат ши керак. Ижтимоий-гуманитар туркумдаги ўқув файла нинг бошқалардан фарқи шундаки, унда ўргатиладиган шунчалар, воқеа ва ҳодисалар бошқа фанларда бўлгани i мактабдагина ўзлаштирилмай, кундалик ҳаётда ижтимо воқелик билан боғлиқ ҳолда идрок этилади.

Урганилган ҳодисани ёндошлари (маънодошлари, фадодшлари, шаклдошлари, зидлари ва х.к.) билан қиёсл улар билан алокаларини аниқдаш фаолияти:

а) укувчининг мавжуд ҳодиса хакида чиқарган ҳукмларининг ҳаққонийлик даражасини аниқдаш;

б) айни бир воқеликни нутқца турли воситалар ёрдамида ифодалаш имкониятини ўзлаштиришига кўмаклашиш;

в) мохиятан якин ҳодисалар орасидаги фарқни таъкид-лашга имкон яратади.

Бужараён босқичма-босқич мураккаблашиб боради. Чу-нончи тарих дарсларида турли даврларда рўй берган воқеа-ҳодисалар қиёсланиб, улар орасидаги асосий фарқтаъкид-ланса, миллий истикдол ғояси ва маънавият асослари фан-ларвда миллий мафқуранинг турли хил номланиши, умумий ҳолатда у миллий ўзликни англаган ҳолда ўз халқи, ватанига бўлган садоқатни англашдан иборат бўлади. Шу-нингдек, турли хил ифодалари қиёсланади ва ўқувчилар-нинг билимлари ҳам чуқурлаштирилади, мустаҳкамланади.

Ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида Ўрганган ҳодисани амалда қўллаш олиш кўникмаларини ри-вожлантириш ўқув жараёнининг асосий мақсадларидан би-ридир. Кўникмалар қўллаш фаолияти фикрлаш натижасида, катта ёки кичик, ёзма ёки оғзаки матнлар тузиш шаклида намоён бўлади ва ҳодисанинг табиатга мое равишда турли Шаклларда юзага чиқаради. Чунончи турли мавзулардаги ижодий ишларда мустакил изланиш ёки ижод шаклини қабул Қйла олса, иқтисод фанида бозор иқтисодиётининг ўзгариб ^ориши, ривожланиш босқичлари, уларнинг ҳаётимиздаги Урни ва аҳамияти, бозордаги муносабатлар, уларнинг тав-сифларига бағишлаб тузилган турли мустакил ижодий иш-<sup>ла</sup>Р Шаклларини олишда намоён бўлиши мумкин (78, 13).

Уқувчи мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга ВДалтирилган ўқув жараёни шундай ташкил этишни талаб <sup>т</sup>адик, унда:

1- Ўқув жараёни ижодкор шахени шаюшантиришга йўнал-<sup>т</sup>РИлади;

2- Ҳар бир таълим олувчининг ёш хусусиятлари, индиви- \*

дуаллигини ҳисобга олган ҳолда унга ўқув материаллари дим этилади.

Ўқувчи мактаб ҳаёти, ўқув-тарбия жараёни, ижтҒ фаолият барча турларининг (бадий ижод, меҳнат, спорт, ижтимоий, ташкилий ва ҳоказолар) эркин суб? бўлмоғи лозим. Фақат шу ҳолдагина педагогик фикр чиларни, уларнинг ёш ва индивидуал, рухий ва жисмо; ўзига хосликлари ва имкониятлари, таълим-тарби ижтимоий меъёрларига мувофиқҳолда, ривожлантирр йўллари ва воситаларини излашга йўналтиради.

Ўқувчиларда ташаббускорлик ва мустақиллик уйғун: жамоавий биродарлик, ҳамжихатлик, меҳнатсеварлик і ланувчанлик каби шахсий сифатларни тарбиялашга тилган.

Уйғун ҳолда тарбиялаш ўқувчилар томонидан одамлар ли фаолиятининг барча асосий турлари — ўйин, меҳнат, дий ижод, ўқув, спорт, ижтимоий ва ташкилий соҳаж доимий амалга оширишни кўзда тутди. Бунда исталган\* олиятнинг бошланғич шакли уни жамоавий тарзда б лишидан иборат бўлиб, маълум вақт утиши билан индивидуаллашади. Албатта, ҳар бир ёшда санаб **ўп** фаолият турларининг уйғунлиги ва даражаси турлича, б уларнинг жамланган ҳолда намоён бўлиши тўлақонлй лоқий, акдий, бадий ва жисмоний таълим-тарбиянй минлайди. Айнан фаолиятнинг жамоавий шаклида томонидан билимлар, ўқув кўникмалари самарали ўзл тирилади.

Замонавий педагогик тафаккурнинг энг муҳим хус; ятларидан бири таълимга давлат — ижтимоий тизим сиф да ёндошувдир (Яқин пайтларгача фақат давлат ёндо" устувор бўлган). Бундай ёндошув таълимни бошқаришда ли даражадаги ижтимоий кенгашларнинг иштироки, нингдек, мактаблар турларининг хилма-хиллигини тутди.

Ижтимоий-гуманитар таълим олдига қўйилган ижтимо-ий буюртма ўқувчи шахсини фикрлаш, ўзгалар фикрини англаш ва шу фикр маҳсулини оғзаки ҳамда ёзма шаклда саводли баён кила олиш, яъни коммуникатив саводхонлик-ни ривожлантиришдан иборат. Шундан келиб чиққан ҳолда ушбу таълим олдига ижтимоий жиҳатдан мукамал шакл-ланган, мустақил фикрлай оладиган, нутқ ва мулоқот ма-данияти ривожланган ўқувчини камол топтириш мақсади қўйилади.

Шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда гокгимой-гуманитар таълимнинг мазмуни:

- ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳияти, акдий ривожлани-ши, мантиқий тафаккурини ўстириш;
- ўқувчиларнинг ўз-ўзини, моддий борлиқни англаш ҳамда ўз фикр ва хис-туйғуларини ижтимоий-гуманитар таъ-лимнинг кенг имкониятлари доирасида баён эта олиш ва-зифаларини ҳал этишга йўналтирилади (48, 47).

Ижтимоий-гуманитар таълимда ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини шакллантириш асосий вазифа ҳисобланади.

Ўқув дастурлари тузишда, аввало, ўқувч<sup>а</sup>шарнинг матн Устида ишлаши жараёнида умумий тараққиёти ҳисобга оли-нади. Бунда:

а) ўқувчиларнинг теварак-атрофдаги предмет-ходисалар <sup>ва</sup> Уларнинг хилма-хиллиги тўғрисидаги тасавури;

б) мана шу предмет-ходисалар орасидаги сабаб, шарт, Қарама-қаршилик муносабатларини тўғри фарқдай олиш Қобилияти;

в) ўз хис-туйғуларини сўз орқали ифодалай олиш ва ўз Илганларини бошқаларга етказа билиш кўникмалари.

Хуллас, умумий тараққиёти юқори бўлган ўқувчи ижо-фикрлаш ҳамда фикрини оғзаки ва ёзма ифодалай олиш • ^икмаси мукамаллиги билан ҳам ажралиб туради.

Ўқувчилар ижодий фикрлаш қобилияти ҳамда малакаси ^Нчалик ривожланган бўлса, сўз ва гапларнинг аниқ маъ-

носидан қатъи назар, шакллар, сўзларни ўзаро боғ воситаларга қараб, улар орасидаги ўхшашлик ёки фармонларни тез англайдиган ва тўғри тахдил қиладиган бўлади.

Таълим усули, асосан, индуктив бўлиб, ўқитувчи ўқувчи фаоллигига таянади. Бу усул ўқувчиларда ижтимоийлик, мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини; шароитига мусофа равишда оғзаки, ёзма шаюшарда тўғри ва ифодалаш кўникмаларини шаюшантириш ва ривоятиришга хизмат қиладди. Ушбу концептуал асосни рўёб қаришда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш лаблари ва усуллари қўл келади.

Ушбу туркумдаги фанларни ўқитиш олдида умумдидактик ва ўзига хос талаблар ўқувчиларнинг ижтимоийлик ва тафаккурини шакллантиришга қўмақлашади. Зеро, улар қали ўқувчиларнинг ижодий тафаккури, фикрлаш мазмунлари мунтазам тараққий этириб борилади, оқибатда ўз фикрлаш фаолиятларини такомиллаштириб, энг манфиатли амалларни бажарадиган бўлади.

Ўқувчилар матндаги нарсалар билан уларнинг ижтимоийлик-хулосалари орасидаги муносабатни ҳам тахдил этади ва жинс тушунчаларини ажратади; борликдаги нарсаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини англайди; унинг хусусий ва умумий белгиларини таснифлайди ва; умум бир хулоса чиқаради.

Берилган билим, қоида ва тушунчаларни ўзлаштириш ўқувчиларнинг шахсий кузатиши, қиёслаб билиши ва айнан хулосага кела олиши муҳим аҳамиятга эга. Бу ишнинг барчаси ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти мазмуни, шакллари, воситалари, усуллари, унинг фазилати баҳолаш тартибини белгилайди. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг ақлий фаоллиги ўстириш усуллари билан ташқари ижодий тафаккурини шакллантирувчи усуллар ҳам мавжуд.

Маълумки, ушбу йўналишдаги дарелар ижтимоий фаол шахсни шакллантирувчи асосий воситалардан биридир. Дарс иккиёкдама жараён бўлиб, унда ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам фаол иштирок этади. Шунинг учун ўқитиш усуллари қўллашда нафақат ўқитувчи фаолияти, балки ўқувчи фаолияти ҳам асос бўлиб хизмат қилиши зарур. Ана шу нуқтаи назардан қараганда ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти билан алоқадор бўлган ўқитиш усуллари мавжудлигини кузатиш мумкин: 1. Ўқитувчи фаолияти билан алоқадор бўлган усуллар. 2. Ўқувчи фаолияти билан алоқадор бўлган усуллар.

Ўқитувчи фаолияти билан боғлиқ усулларни ўз навбатида учга бўлиш мумкин. Улар:

1. **Баён қилиш усули.** Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида бу усул жуда кўп ишлатилади. Бу усулда ҳар қандай таъриф моҳиятини тушунтириш, ўқувчилар билимидаги бўш томонларни тўлдириш мақсадида қўшимча маълумот бериш, уларнинг саволларига жавоб қайтаришда фойдаланилади.

2. **Сухбат усули.** Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда бу усул муҳим урин тутлади. Шундай экан, ўқувчилардаги мустақил фикрлашни ривожлантиришда ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари имкониятлари кенглиги билан ўзига хосдир. Ҳар қандай дарс жараёнида бу усулни қўллаб билиш билан ўқувчи ва ўқувчи ўртасидаги ижтимоий ҳамкорлик таркиб топа боради. Сухбат усули пухта ўйлаб тузилган савол ва топшириқлар асосида, самарали натижа кўзланган тарзда ташкил қилинади.

3. **Муаммоли баён қилиш усули.** Дарс жараёнида муаммоли вазиятларни яратиш билан ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмалари шакллантириб борилади. Ўқувчиларнинг вазиятлардан чиқиб кетишда, муаммоларнинг ечимларини тоғишда турли хил йўллари топа билиш, қарор қабул қилиш жараёнида ўтказилиши билан улардаги барча мавжуд қобилиятлар, имкониятларнинг намоён этилиши юзасига келади.

Ўқувчиларга турли кўринишларда муаммони баён орқали уларда кузатиш, таққослаш, ўхшаш ва срағи монларини аниқдаш, умумлаштириш каби мантикий рациялардан фойдаланган ҳолда улар олдиға маълум; мо қўилади.

Муаммони баён қилиш усули ўқувчилар ижодий тақурини шакллантиришға ҳам хизмат қилади. Чунки чилар бу жараёнларнинг барчасида изланади, изланиш раёнида эса ўзидаги мавжуд тажрибадан, билимдан фолантан ҳолда ижодий тафаккур қилишға йўналтирила

Ўқитувчи ўз фаолияти билан алоқадор усуллар, муали вазиятлар яратиш ва ўқувчиларнинг ушбу йўналидаги материалларни тадқиқотчилик асосида ўрганишлиятини хисобға олади.

Ўқувчиларнинг фикрлаш қўникмаларини ўстириш тимой-гуманитар таълим йўналишдаги дарсларда марзий ўрин эгаллайди. Бу ҳолат ўқувчиларнинг ўқув-61 фаолиятини кучайтиришда муҳим омилдир. Ўқувчилар: монидан билимларни мустақил эгаллаш ва бу билимла қўникма ҳамда малакаға айлантириш жараёнида ўқувчи фаолиятини уюштириш усуллари мавжуд. Ўқувчиларн мустақил билим олиши жараёнида қўлланиладиган ва нинг ижодий тафаккурини шакллантиришға хизматчи усуллар мавжуд. Улар қушсагилар:

1. Репродуктив (тиклаш) усули.
2. Қисман изланувчанлик усули.
3. Изланувчанликка асосланган усуллар.

Бу усулларнинг ҳар бири ижтимоий-гуманитар та жараёнида ўқувчилар ижодий тафаккурини шакллантирға таъсир қўрсатади-

Улар ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчила ижодийлик, мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини шароитиға мое равишда оғзаки, ёзма шаклларда равон и далаш қўникмаларини ривожлантиришға қаратилгандир.

**Репродуктив усул.** Бу усулда ўқувчи тайёр ўқув материали билан ишлайди. Даре жараёнида эса қолган нарсани тасвирлаш, тиклаш учун ўқувчи топшириқларни намунаға қараб бажаради. Хил материалларини қайта хотирлаш, тайёр сўз, сўз бирикмаси, гап ва матнлар билан ишлаш каби топшириқлар ўқувчидан фақат репродуктив усулдан фойдаланишниталаб этади.

Бу усул ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ҳам ўқувчиларда аниқ илмий ва образли тафаккур қуникмаларини шакллантиришда муҳим урин тутати.

Ўқувчиларнинг имло ва пунктуация саводхонлигини ошириш, уларнинг ёзма, оғзаки нутқини ўстириш, ижодий тафаккурини ривожлантиришда репродуктив(тиклаш) усуларининг роли каттадир.

**Қисман изланувчанлик усули.** Бу усул таркибида қайта хотирлаш асосий ўринни эгаллайди- Ўқувчи машғулотларда эгаллаган билимларига асосланмай туриб, бирор-бир тил воситасини бошқаси билан атмаштира олмайди. Ўқувчигинт қайта хотирлаши ижодий фаолият ва ижодий тафаккур билан чамбарчас боғлангандир.

Усул таркибида тадқиқот элементларининг бўлиши ўқувчилар ижодий тафаккурини шакллантиришнинг муҳим омилхисобланади.

**Изланувчанликка асосланган усуллар.** Ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича машғулотларда изланишға асосланган Усуллардан фойдаланиш бир неча мақсадни қўзда тутати. Улар: 1) ўқувчининг ўқув-бғшув ва ижодий тафаккур жараёнини фаоллаштиради; 2) воқеа-ходисаларни мустақил таъдир қилишға ўргатиш орқали уларда мустақилликни шакллантиради; 3) ўқитишнинг амалий йўналишини қўайтиради ва ўқувчиларни коммуникатив фаолиятға пухта тайёрлаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президент И.А. Қаримов: «Сираси, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости,

ер усти табиий бойликлари, харбий қудрати, ишлаб чиқар салохияти билан, балки ўзининг юксак маданияти, маъвияти, эркин ва мустақил фикр юритиши билан ҳам қудир», - деган эди. Шу маънода олганда боланинг билим о дунёқарашини ривожлантириш масалаларида эркин ва тақдл фикрлаш жараёни, ўз фикр-мулоҳазаларини муст баён этиши, мураббий билан баробар мулоқотда бўлиш хол лари ўқитувчилар томонидан турлича мазмунда **тушунил** Баъзан ўқувчи ҳақ бўлса-да, ўқитувчи уни тан олгиси к майди. Ана шу ҳаракат билан эркин ва мустақил фикрла интилаётган ўқувчи йўлида катта бир тўсиқ бўлиб қолади.

Ўқитувчиларнинг маълум фоизи ўқувчи жавобини о ригача тингламай, уни тўхтатишга ёки фикрини тўла ба этишда камчилик сезса, дарҳол ёрдам беришга одатлақ қолган. Бундай ҳолатларда ўқувчилар эркин ва муста фикрлашга эҳтиёж сезмайди, аксинча муҳокама этилаёт мавзуга мукамал ёндошмайди. Айрим ҳолатларда э ўқувчи жавобидаги хатолик ва камчилик ўқитувчи томон дан қўполлик ёки танбех бериш билан яқунланса, бол эркин фикр юритиш ўз-ўзидан сўнади. Устоз шогирдини фикрини тўлиқ эшитиши, агар ўқувчи дарсликдан бош манбалардан ҳам фойдаланган, изланган бўлса, уни р" батлантириши керак. Шундагина ўқувчи чўчимай, эрк жавоб беради ва яна изланишда давом этади. Изланишда вом этиш икки томонлама амалга оширилиши керак. Ўқув изланса-ю, ўқитувчи дарсликдан четга чиқмаса, ўқувчин фикрига қўшилишга иккиланади. Бундай вазиятда у чини ҳам иккиланишга олиб келади.

Мазкур масала бўйича қатор тадбирлар, семинарлар давра суҳбатлари олиб борилмоқда, бироқ уни бугунги талаблари даражасига қўтаришда қатор муаммолар ҳам м жуд. Боланинг муносабати, фикр билдириши унинг ат фидаги катталар учун ҳар доим ҳам аҳамиятли ҳисобл майди. Ваҳоланки, боғча ёшидан бошлаб ушбу масалага аш

ҳида аҳамият бериш, бошланғич синфда эса уни шакллантириш, кейинроқ эса ривожлаштириш кўзда тутилади. Лекин таассуфки, болани мустақил фикрлаш масаласига кўпчилик ота-оналар, ўқитувчи ва тарбиячиларнинг ўзларини ҳам тайёр деб ҳисоблаш мушкул.

Хуллас, ўқувчиларнинг эркин ва мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантириш масаласига ҳам узлуксиз таълим жараёни сифатида қаралса, кўзланган мақсадга эришиш муқаррардир (Таълим ва тафаккур. 2001, 2-сон. 27-бет).

Шунингдек, дарслик мазмунини пухта ўзлаштириш, ўқувчининг билишга бўлган қизиқишини ошириш мақсадида улардаги матн ҳамда иллюстрациялар савол ва топшириклар билан тўлдирилиши керак. Савол ва топшириклар шакл ҳамда мазмунига кўра хилма-хил бўлиши, уларни бажариш учун ўқувчилардан турли ҳаракатлар ва ақлий операциялар талаб этилиши, материални баён этишда қўлланилиши мумкин бўлган мантикий мушоҳаданинг шакл ва усуллари билан тўғри фойдаланилишига эришиш керак. Масалан, географиядан ўқув-методик мажмуа (ўқув атласи, ёзувсиз карта, методик қўлланма, маълумотнома, ўқув фильми, электрон дарслик)лар шаклланиши сари дарсликнинг муайян функцияси улар зиммасига юкланиб, дарслик бир қадар ихчамлашади. Ҳозирча ўқув мажмуалар шаклланиши бошланғич босқичда экан **мустақил фикрловчи баркамол авлод-ви тарбиялаш** вазифасининг маълум бир кўлами дарслик зиммасида қолади.

Зиммасига шу қадар масъулиятли вазифа юкланган дарсликлар бу вазифани муваффақиятли ҳал этиши учун улар, аввало, фандаги илмнинг сўнгги ютуқдарига асосланиши, Ўқувчиларни мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантиришга йўналтирилган матн, иллюстрация, савол ва топшириклар билан бойитилиши, шунингдек, ўқувчиларда Ўзбекистон давлат мустақиллигини қадрлаш, уни янада кучайтириш руҳининг қарор топишига хизмат қилиши лозим.

Ўқувчилар билимларни пухта эгаллаши учун ижтимо! гуманитар ўқув фанлари дарсликларида энг мухим масг ларни аниқ ажратиб бериш, уларни муайян кетма-кетс баён этиш, ҳажмини имкон қадар камайтиришни так этади. Ўқитишнинг кейинги босқичларида олинган бю ларни қўллаш ва мустаҳкамлашда бу материал кенгайти лиши ва тўлдирилиши мумкин. Ўқувчилар билимларни та эгаллаши учун дарсликқа ўқув материаллари билимла, механик тарзда эслаб қолишга қаратилмай, ўқувчила; фаол фикрлашга, ўрганилганлар маъносини уқиб олн йўналтирилган машқдар бўлиши лозим. Дарслик Курсі асосий масалаларига бир неча марта қайтиш, ўқувчила бу материалларни янгича нуктаи назардан такдим эт уларни такқослаш ва янги билимлар билан боғлаш имко~ ни бериши керак. Шунингдек, ўқувчиларнинг ижодий қс лиятларини ривожлантириш учун дарсликка муаммоли лимга хос амалий топширикдар киритилиши лозим. Бу ширикдар билимларни янги шароитга кучириш, таниш зиятдан янги муаммони илғаб олиш, фаолиятнинг ма! методларини янгиси билан мустақил алмаштириш, ит бил идрок килиш сари қаратилиши зарур.

Дидактик материални баён этишда мантикий фикрл нинг турлича шакллари — такқослаш ва қарама-қа қўйиш, индукция ва дедукция, мавзу юзасидан асосли- лоса чиқариш, исботлашнинг турли усулларидан кенг - даланиш мухим ҳисобланади. Бунда ўқув материаллар баён этишда индуктив ва дедуктив ёндошишлар уртаы тўғри мутаносибликни вужудга келтириш керак.

Дарсликда баён этилган билимларни ўқувчиларнингЛ. курроқ ва пухтароқ ўзлаштиришларини таъминлаш, нинг ўқиб билишга бўлган куч-ғайрат ва қизиқишла ошириш, дарсликдан тўлақонли фойдаланишларига эр максадида улардаги матн ҳамда иллюстрациялар сав топширикдар билан тўлдирилиши керак.

Савол-топширикдар ўз табиати ҳамда мазмунига кура хил- ма-хил бўлиши, уларни бажариш учун ўқувчилардан турли ҳаракатлар ва ақлий операциялар талаб килиниши, матери- ални баён этишда қўлланилиши мумкин бўлган мантикий мушоҳаданинг шакл ва усулларидан тўғри фойдаланишга эришиш керак.

Баъзи савол ва топширикдар ўқувчилардан мақола ёки бўлимда баён этилган далиллар ва датиллар гуруҳини эсга туширишнигина талаб қилса, бошқалари у ёки бу даражада мураккаб бўлган сабаб-оқибат алоқаларини вужудга келтир- ган мушоҳада, такқослаш, исбот, тавсиф, умумлашма, баҳо ва бошқаларни такозо этиши мумкин.

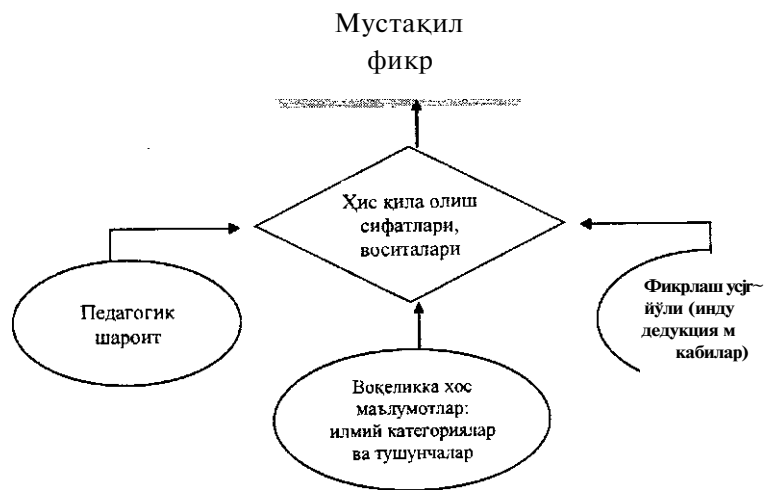
Ўқувчиларда фикрлашнинг индуктив ва дедуктив усули- ни, турлича — тўлиқ ёки нотўлиқ такқослашларни шакл- лантиришга ёрдам берувчи савол ва топширикдарни кири- тишга кўпроқ аҳамият бериш зарур.

Умуман, фикрлаш мураккаб жараён. Шу боис дарсликда мустақил фикрлашга йўналтирилган **матннинг** ўқувчи ёши, фикрлаш доирасига мое бўлишига эътибор бериш керак. Чун- ки оддий китоб ўқиш орқали билимлар кўпайиб, фикрлаш ривожтаниб қолмайди. Бу — шундай фаол жараёнки, ўқувчи **Ўқив**, мушоҳада қилаётган манбасига маълум маънода ўз муносабатини билдира олиши керак. Масалан, география Ўқув фанининг оддий тушунчаларидан бўлган «географик Урин»ни ўзлаштириш, эгаллаш жараёнини олиб кўрайлик. Ушбу тушунчани ўзлаштириш учун ўқувчи маълум объект- ла<sup>ла</sup>рдан исталганининг географик ўрнини кўз олдига келти- Ра билиши керак. Сўнг янги объект географик ўрнига баҳо беришга ўтилади. Бунда «Хўш, бу нарса менга нима учун<sup>ке</sup> Рак?» деган маънода ўқувчи ўзига савол бериб, унга жа- ^ топа олиши керак. Бу мавзунини ўрганишда ўқувчи Ўзбе- ^ стон мисолида хавонинг исиши ёки совиши, совуқ хаво<sup>ма</sup> ссалари ёки ёғинларни горизонтнинг қайси томонидан<sup>ке</sup> лиши сабабларини англаши, тушуниши учун, аввало, мам-

лакат худудининг фазовий ўрнини тасаввур эта олиши», рур. Акс ҳолда мавзуни эслаб қолиш мушкул бўлади. Де " хар қандай фикр қўзғалиши шахсий қизиқишига ало бўлади ва хар бир алоҳида фикрнинг ортида конкрет о; нинг мураккаб мушоҳада ва мулоҳаза фаолияти ётади.

Мустакил фикрлашнинг асосида хис қила олиш " бунда воқеликка хос маълумотлар: илмий категорияла тушунчалар фикрлаш усуллари билан мутаносиб тарзда даго гик шароитнинг яратилишини тақозо этади.

(1-



Мустакил ва ижодий фикрлаш қобилиятига эга бўладигани ўзбекистон тараққиётини таъминлай олади. Янги тафаккур, мустакил фикрлаш деганда нимани ниш лозим? Ижодий тафаккур ўқувчининг берилган ҳар\* материалга нисбатан ижодкорлик билан ёндошишни этади.

**Ижодкорлик** - кишининг қизиқиши ижодийлик билан, янгиликлар киритишга кенг имкониятлар оч

ган машғулотлар билан шуғулланишга интилишларида ўқувчиси топади. Бу йўналиш бўйича юқори кўрсаткичга эга бўлган кишилар доимо қизиққан соҳасига ижодий ёндошиб, бирон-бир ўзгариш, янгилик киритишга ҳаракат қилади.

Ўз ўрнида ўқувчиларнинг ўқув материаларига нисбатан ижодий ёндошишлари уларнинг мустакил фикр юритишлари учун муҳим йўл ҳисобланади.

Матбуотда мустакил фикрлаш хусусида, жумладан, шундай фикр баён этилган эди: «Мустакил фикрлашнинг бир неча таркибий қисмлари бор. Булардан асосийлари қуйидагилар: биринчидан, ўқувчида шахсият. мустакиллик, «мен» ликту **Ипунчаси** хисси ва гурурини шакллантириш ва бу «мен» нинг фаол яратувчи, бутун борлиққа, кўрган, эшитган, билган нарсаларга, қилиши керак бўлган ва қилаётган ишга нисбатан шахсий ҳукмга эга бўлиши зарурлигини ривожлантириш керак.

Унинг шахсий ҳукми хусусийлик рўёбга чиқиши шакли, тури бўлмоғи лозим, яъни ўқувчи ўзини «мен» деб билса, бошқалар ҳам худди шундай «мен»лар эканлигини, бошқа шахсе, унинг қизиқишларини ҳурмат қилиши, айни замонда, ўзига нисбатан ижодий муносабат эканлигини тўла тушуниши керак. Иккинчидан, ўз фикрини асослай олиши ва уни химоя қилиши. Учунчидан, мақсадга эришишнинг бир неча хили, умуман, бир неча муқобил йўллари, имкониятлари мавжудлигини билиши, бу воситаларни излаши, хар бир воситадан муайян вазиятда тўғри фойдалана олиши лозим.

Ўқувчини мустакил фикрлашга йўналтиришда унинг ёши, Фикрлаш даражасига алоҳида эътибор бериш зарур. Яъни бигнрувчи синф ўқувчиларига бирмунча мураккаб даражадаги т°пширикдар билан мурожаат қилинса, қуйи синф ўқувчи-**Ларига** эса, аксинча, осонроқ савол ва топширикдар бериш л°зим. Масалан, 9-синф «Жаҳон иқтисодий ва ижтимоий ^ографияси» курсида ўқувчиларга қуйидагича топширик



бериш мумкин: Атлас хариталаридан фойдаланиб, Ғарб Европадаги бирор мамлакатнинг иктисодий географик ўрни тавсифлаб беринг. Бунда қуйидаги намунавий реж~ фойдаланинг:

1. Қўшни мамлакатларга нисбатан тутган ўрни.
2. Асосий курукдик ва денгиз транспорт йўлларига ни тан тутган ўрни.
3. Асосий ёқилғи-хомашё базалари, саноат ва кишл хўжалиги районларига нисбатан тутган ўрни.
4. Иктисодий географик ўрнининг мамлакат иктисоди" ривожланиши ва жойлашувига таъсири ҳақидаги асосий лоса.

Топширикнинг бу тарзда қўйилиши ўқувчиларда мус кил фикрлаш кўникмаларини хосил қилиш учун қулар яратади. Зеро, мазкур масалани ёритиш учун нафакат ге график ўрин тушунчаси ҳақида, балки иктисодий геогр" фик ўрни ҳақида маълумотга эга бўлиши, мамлакатш асосий географик объектларига нисбатан тутган ўрнига ба бера олиши зарур. Энг мухими иктисодий географик ури нинг мамлакат иктисодиёти ривожланишига қандай таъс ўтказиши ҳақида хулоса бериш учун ўқувчи мавзуни ко плекс ўзлаштира билиши талаб этил ад и.

8-синфда эса бу мавзу бўйича Ўзбекистоннинг геогра - фик ўрнига баҳо берилар экан, «Иктисодий географик ўр\* табиий географик ўриндан қайси жиҳатларига кўра фаркд" нади?», «Қандай омиллар иктисодий географик ўринга бе. гиловчи таъсир кўрсатади?» каби саволлар билан улар! фикрлашга йўнажириш мумкин. Шунингдек, саволларг «Юртимизнинг географик ўрнида қачон ва қандай омилл туфайли ноқулайликлар кучайди?» Ёки: «Ўзбекистон чег раларининг қайси жиҳатлари иктисодий алоқаларга қула" лик яратади?» тарзида қўйилиши билан ўқувчининг Ўз кистон иктисодий географик ўрнини қай даражада ўзлаг тирганлигини, фикрлаш даражасини билиш мумкин.

Табиийки, бундай қуйи синфларда юртимизни дунё оке- ани ва денгизларига нисбатан тутган ўрни, йирик тоғ тиз- маларининг жойлашиши, уларнинг ўлкамиз табиатига таъ- сирини англаш билан кифояланиш мумкин.

Юқорида келтирилган, мактаб география курсларида гео- график ўрин тушунчасини ўқувчининг ёшига, фикрлаш да- ражасига мое ходда синфлар бўйича мураккаблаштириб бо- риш юзасидан дарсликчар, улардаги савол, топширикдар муҳим аҳамият касб этиши изоходанди.

Бирок фикрлашни ривожлантиришда дарсликдан ташқа- ри кўшимча ўқув-методик мажмуалардан ҳам фойдалани- шимиз мумкин. Географияда бу, биринчи навбатда атлас ва хариталардир. Ўқувчи ниманинг қаерда жойлашганлигини англашида, бошқа объектларга нисбатан тутган ўрнини бел- гилашда улар томонидан ёзувсиз хариталар билан ишлани- ши катта амалий аҳамият касб этади. Бу борада ёзувсиз ха- риталарни ҳам бевосита ўқувчини мустакил фикрлашга йўналтирувчи топширикдар билан бойитиш зарур. Жумла- дан: Ўзбекистон вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республи- каси чегараларини ажратиб, алохда рангларга бўянг. Қора- Қалпоғистон пойтахти ва вилоят марказлари номларини ёзиб Қўйинг. Ёки: энг кичик ва энг кейин ташкил топган вилоят Камда ўз вилоятингизни штрих бшган ажратинг. Иктисодий географик ўрни энг қулай бўлган шаҳарларни белгиланг каби топширикдарнинг қўйилиши, асосан, юқори синф ўқувчи- ларига мое келади.

Бугунги кунда ўқувчилар мустакил фикрлаш салохияти- ни ифодаловчи мавжуд ҳолат мазкур ходисани илмий жи- ^а^дан хар томонлама ўрганган ҳолда таълим жараёнига тат- бик этиш зарурлигини кўрсатмоқца. Зеро, бу ҳам педаго- гик, ҳам психологик жиҳатдан қаралганда ўқувчи шахеини \*араёнга тайёрлайди ва ўз-ўзидан мустакил фикрлаш сало- Хиятини ривожлантириб боради. Бу эса шахе мустакил фикр- лаш салохиятини ривожлантиришнинг назарий-амалий асос-

ларига таянган ҳолда мазкур жараёни ташкил этиш зимлигини кўрсатмоқца.

Хулоса ўрнида шуни келтириш мумкинки, ўқувчил мустақил фикрлаш фаолиятида мавжуд ахволни бар этишнинг педагогик-психологик асослари куйидаги йуналтирилган:

1. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини ташкил га алоқадор масалаларни ўқув-меъёрий хужжатлар м нига сингдириш.

2. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш фаолиятини киллаштиришга алоқадор ишларни тизимлаштириш.

3. Ўқувчилардаги психологик ҳолатларни тўғри хи олишда ва уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини вожлантиришда атроф-муҳит таъсирини ҳисобга олиш.

4. Таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар ўзлари дуч к муаммоларни бартараф қила олиш кўникмасини ша тириш.

5. Ўқувчининг тараққиётини таъминлаш, бу жараёнда кикотчилик кўникмаларини шакллантириш имкон" рини излаш.

Таълим-тарбия жараёнида интеллектуал куникмала фатини ошириш учун ўқувчиларга қулайликлар яратиш," нинг кизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганишга алоҳида бор қаратиш талаб этилади. Шундагина тизимли ёндодар, педагогик-психологик асосларнинг мантиқан, мо тан, мазмунан амалиёт билан узвийлиги таъминлана^

Ўқувчиларнинг ўқув фаолияти орқали дунёқараший факкури шаклланади, жамиятга нисбатан онгли мун ти таркиб топади.

Маълумки, таълим жараёнида ўқувчининг фаоллиги ди ва ўқув фанларига бўлган кизиқиши шаклланади.

Таълим-тарбия жараёнида ижобий натижаларга эр энг аввало, ёш авлодга илмий билимлар бериш, улар асосларини пухта ўргатиш, уларда кенг дунёқараш

тафаккур кўламини ҳосил қилиш, маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантириш борасидаги ишарни самарали ташкил этиш билан белгиланади. Бу самарадорлик ўз-ўзидан таълим муассасаларида ўқув фанларини ўқитиш жараёнининг самарали ташкил этилиши, ўтказилиши, эришган натижалари билан узвий боғлиқ.

Шунингдек, бу жараёнинг ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш сатоҳиятини ривожлантиришдаги ўрни ҳам ўзига хосдир. Хусусан, ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнининг асосий мақсадларидан бири ҳам ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш асосида таълим мазмунининг ўқувчилар томонидан самарали ўзлаштириштишига эришишдан иборатдир.

Ҳозирги фан-техника тараққиёти босқичида ишлаб чиқариш ва шахе эҳтиёжлари билан бир қаторда ўқувчининг кизиқишлари, интеллектуал имкониятларини алоҳида ҳисобга олиш лозим. Педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнининг лойи-Ҳаси ҳисобланган, ўқувчига ижодий муҳит ўз фикрини эркин баён этишга имкон берадиган омиллардан самарали фойдаланиш зарур.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш омиллари ҳақида тўхталганда, уларнинг мазмунмоҳияти, аҳамияти, берадиган натижаси ҳақида фикр юри тиш ўринлидир. Демак, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда куйидаги омилларга эътибор кдратиш лозим.

**Виринчидан,** ўқувчилар учун мустақил фикр юри тиш, изланиш, ўз фикрини эркин баён эта олиш, ўз хулосаси илан тенгдошларини таништириш кўникмаларининг Узлаштирилишини кўзда тутувчи даре жараёнларини ташкил ^Иш зарур. Бунда таълим технологиялари педагогик Фаолиятнинг маълум соҳасини қамраб олиши назарда ^илади. Фаолият соҳаси, бир томондан, танланган

технологияга мувофиқ унинг асосини ташкил этувч қаторлар тизимини ҳосил қилса, иккинчи томонда фаолиятнинг таркибий қисми сифатида юзага чиқад Бугунги кунда янги педагогик технологияларнинг асосі вазифаларидан бири — замонавий таълим мазмуни асосі ўқувчининг ўқув тафаккури фаолиятини шакллантири яъни таълим технологияси асосида ўқувчиларга билим бер бу жараённинг самарадорлигини кафолатлаш хисобланг Шундай экан, ўтказиладиган хар бир дарс жараёнини алоэ тайёргарлик билан ташкил этиш таълим сифатига ижоб таъсир кўрсатиб, бу жараён ўқувчининг мустакил фикрл салохиятини ривожлантиришга хизмат килади.

Иккикчидан, дарс жараёнида ўқитишнинг самарали в ситаларидан унумли фойдаланиш зарур. Педагогик жараё нинг мохияти — ўқитувчи ҳамда ўқувчининг биргаликд фаолияти мазмунида акс этади, мазкур жараёнда педа~ ўқувчига юзага келган кийинчиликларни енгиши йўл ахборотларни эълон қилиш, кўрсатиш, эслатиш, ёки маслаҳат бериш, йўналтириш, ҳаққрнийлаштириш, **ке** гашиш, бартараф этиш, илҳомлантириш, кизиктириш ҳурматни изҳор қилиш, талабчанликни кўллаб-қувватл каби кўринишларда ёрдам беради. Дарс жараёнида танл ган хар бир метод таълим сифатига таъсир этади. Метод' лашда куйидагиларга эътибор бериш лозим:

- дарс мавзуси (содда/мураккаб);
- дарсга кўйилган максад;
- дарс шакли;
- ўқувчилар сони;
- ўқувчилар ёши;
- ўқувчилар тажрибаси;
- ресурслар;
- ўқувчиларнинг тайёргарлик даражаси;
- ўқувчиларнинг эҳтиёжлари;
- ўқувчиларнинг руҳияти;
- менталитети.

Учинчидан, синфдан ташкари машғулотларни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларнинг кизикишлари асосида турли йўна- лишдаги тадбирларни ташкил этиш орқали ўқувчининг ўз онгида мавжуд билимларни ривожлантириш, ўз қобилиятла- рини намойиш этиш, имкониятларидан самарали фойдала- ниш мухити яратилади. Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ташкил этиладиган синфдан ташкари машғулотларда ўқувчининг қизикишларини инобатга олган ҳолда таълим-тарбия жараёнининг сифатини ошириш мум- кин. Тарих, география, адабиёт, давлат ва ҳуқуқ асослари, миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари фанларидан берилган мавзуларда тарихга оид, табиат олами, воқеа-ходи- саларни талкин этган ҳолда таҳлиллар орқали ўқувчининг мустакил фикрлаш салохияти ривожчантирилади.

Синфдан ташкари машғулотлар ўқувчининг мустакил фикрлаш салохиятини кенгайтиради, эгачланмаган маълумотлар билан бойитади. У мавжуд маълумотларни таҳдил этиш билан бирга уларни кўшимча манбачар асосида бойитиш им- конийтига эга бўлади. Ижтимоий-гуманитар таълим жараё- нининг ўзига хослиги ҳам ўқувчилар мустакил фикрлаш, мустакил ишлаш, мустакил қарорга келиш кўникмачарини шакллантиришдан иборатдир.

Тўртинчидан, ахборотли техника воситаларидан самарати фойдачаниш ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда ўқув- чиларнинг фанга оид манбачарни кўпроқўрганишига ёрдам ^ради. Фанларни ўқитишда компьютерлардан фойдаланиш, асосан, «ўқув-педагогик дастур»лар ёрдамида амалга оши- **РИлади.** Шунингдек, замонавий компьютерларнинг дасту- **РИИ** таъминотида мавжуд бўлган турли матн муҳарриридан, ^афик, электрон жадвач, маълумотлар жамғармаси каби ^астурлардан фойдаланиш дарс самарасини ошириш билан **"Ирга** ўқувчиларда компьютер **техникасини** бошқариш ^икмаларини ҳосил килади. Шу билан бирга айрим **маВ-** ^арда ўқув фильмлари ёки видеолавҳалардан фойдаланиш

хам яхши самара беради. Ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитувчилари дарё ўтиш жараёнида ахборот технология ментларини ўз фанида қўлаганида ўқувчилар ахборот ни олиш, узатиш, қайта ишлаш каби жараёнларни с кўради. Айрим мавзуларнинг компьютер имкониятидан либ чиққан холда ёритилиши ўқувчиларда компьютер водхонлигини шакллантиради ва билимларини мустахк лайди. Бу эса уқувчиларни изланувчанликка, мантиқан ф лаш қобилиятини оширишга ундайди ва муаммоларни этишда яхши самара беради.

**Бешинчидан,** тадқиқотчилик қобилиятини шаклла орқали ўқувчиларда ижтимоий-гуманитар таълим жараё даги изланишлар билан мустакил ижод қилиш кўникм ҳосил қилинади. Ҳар бир ўқувчи қобилияти асосида, ўз хишига кўра, маълум бир мавзуда тадқиқотлар олиб бо ши натижасида, унинг мустакил фикрлаш салоҳиятини вожлантириш учун имконият берилади.

**Олтинчидан,** дарелик билан мустакил ишлаш қуни сини ҳосил қилиш орқали ўқувчи ўз тажрибасига таян холда материалларни ўрганади ва уларга ўз муносаба билдиради.

Дарелик билан мустакил ишлаш орқали ўқувчиларда жараёнларига олдиндан тайёргарлик кўриш учун имко берилади. Дарсликдаги мавжуд материалларни ўзлашти баробарида ўқувчиларда далил ва маълумотларга дойр му кил равишда фикр билдириш кўникмаси ҳосил қилинади

**Еттинчидан,** ота-оналар билан ҳамкорликдаги фаол ўқувчиларнинг мустакил фаолият кўрсатиши учун ш~ шароит яратишнинг асосий омили бўлиб хизмат қил ўқувчи характери, қобилиятидаги мавжуд ҳолатлардан марали фойдаланиш йўллари ота-она билан ҳамкорл олиб бориш ўзининг ижобий самарасини беради.

Мустакил фикр юритиш ўз долзарблиги, самарадор универсаллиги билан уқувчиларни баркамоллик сари

лайди, жамият ва табиат ҳодисаларини англашда пухта не- гиз ҳозирлайди.

**Фикр** юритишнинг мустакиллиги интеллектуал ташаб- бускорликнинг пишкдиги ва танқидийлигида намоён бўла- ди. Интеллектуал ташаббускорлик — инсоннинг ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад, вазифа қўйиши, уларнинг бар- часини амалга ошириши, ниҳоясига етказиши, ечимни из- лашда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, акдий зўри- киш, уларга тааллуқди қўшимча белги ва аломатларни **ки-** ритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутди. Интеллектуал ташаббускорлик, шунингдек, вазифа- ларни тезкор ечишда ҳамда янги усул ва воситалардан энг мақбуллари саралаш, ўз ўрнида аниқ қўллаш, эски йўллардан фориғ бўлиш ва бошқа руҳий жараёнларда ҳам ифодаланади.

Ўзи ва ўзгалар мулоҳазаларини, уларнинг ҳаққоний ёки ҳаққоний эмаслигини қиёслай олишда ва юзага келган му- лоҳазалар, муҳокамалар, муаммоли вазиятга атрофлича баҳо бера олишда интеллектнинг танқидий характерда эканли- ги муҳим аҳамият касб этади. Агар танқидийлик **муҳим** белгиларга, муаммо моҳиятининг мезонларига асосланса, У объектив танқидийлик дейилади. Акднинг танқидийлиги субъектив (шахсий) хатоларга, умуман, субъективизмга оғиб кетса, бундай холда субъектив танқидийлик деб ата- лади. Инсон фикрлашидаги танқидийлик оқилона, одило- **на,** омилкорлик билан амалга ошса, намоён бўлса, ундай **Шахсла** ҳам аклий, ҳам ахлоқий сифат (хислат)лар таркиб топган бўлади.

**Фикр** юритишнинг мустакиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғлиқ тарзда кечади. Муайян соҳага алоқадор илгари сурилган фикрлар, ғоялар, тавсияномалар бўйича **Назарий** ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, ундай **Фикр** сермаҳсул ҳисобланади. Муайян вақт оралиғида бажа- Рйлган акдий фаолият кўламига ва сифатига оқилона баҳо

бериш - фикр юритиш маҳсулдорлигининг ўлчаш мез сифатида хизмат килади.

Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда уларнинг ташки белгилари билангина чекланмай, ходилар моҳиятини теран очишга интилса, оддий тури ҳақиқатидан ҳам умумий қонуният кашф қилиши мум Шубҳасиз, инсоннинг мустақил фикрлаши ҳали излаган, тўла фойдаланилмаётган имкониятларнинг инсон фаққури ёрдамида кашф қилиниши фан ва техника таркиятини жадаллаштиришга хизмат килади.

Инсон камолоти жисмоний, ахлокий ва акдий бослардан иборат бўлиб, мустақил фикрлаш шахе камолот лапоясининг юксак чўққисидир. Инсоният тараққий хозирги босқичида акдий камолотга эришиш асаб тизининг таранглашуви, аклий зўриқиш, ҳиссий жиддийла барқарор иродавий хатти-ҳаракатлар, узлуксиз фаоллик, дойилик намуналари эвазига босқичма-босқич амалга оши мумкин. Баркамол шахе сифатида шаклланишни эният қилган ватанимизнинг ёш авлодлари аждодлар" томонидан яратилган маънавий кадриятларни эгаллаш хамда эртанги тараққий йўлини таъминлаш мақсадида тақил фикр юритишга, ижодий изланишга пухта ўрган лари лозим.

Таълим тизимида хос бундай жараёнлар ижтимоий- нитар фанлар бўйича ташкил этилаётган ўқув жараёнин мазмунида яққол ифодаланмоқца. Маълумки, умумий таълим тизимиядаги ўқув фанлари ичида ижтимоий-гума тар туркумдаги ўқув фанлари ўзининг мақсади, мазва ва вазифалари билан алоҳида ижтимоий-педагогик ах касб этади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар инсоният яшаётган Ер ёраси ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилишга, умуминсо ва миллий маданиятни сингдиришга йўналтирилган та" жараёнидир.

Ўқувчининг билиш қобилиятини ривожлантириш, барча ўқув фанларида бўлганидек, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида хам муҳим вазифа ҳисобланади- Зеро, таълим мазмуни янгилашда унинг ўқувчиларни ривожлантирувчи жиҳатларини, имкониятларини рўёбга чиқариш алоҳида долзарблик касб этмоқца. Аммо ўқувчини мустақил билим олишга ўргатиш, унинг фикрлаш қуввати, акдий салоҳиятини теранлаштириш муаммоси бўйича олиб борилаётган ижодий изланишлар, тажрибалар мавжудлигига карамай, уларнинг амалиётдаги натижаларидан туда қаноатланиш имконсиздир. Маълумки, Давлат таълим стандарта (ДТС)га мувофик ўқувчилар муайян миқдордаги атамалар, ходисалар, жараёнлар, илмий ахборотларни айта бера олиши; улар микро, кўлами, фазовий ўрнини аниқлай, кўрсата олиши, моҳиятини тушунтира билиши; эгаллаган бир қатор ўқув кўникма хамда малакаларни амалий намоён қилиши; энг муҳими, ходиса ва жараёнларнинг вақт ўташи билан қандай миқдор ва сифат ўзгаришларига учраганлигини аниқлай олиши зарур.

Бозор иқтисодиёти хар бир шахсдан ўз эҳтиёжларини ўзи Қондиришини, аксарият ҳаётий масалаларни мустақил хал Қўла олишини талаб этмоқца. Бундай янги ижтимоий муносабатлар ўқувчи шахсида янги нуктаи назарни таркиб топдирмоқцаки, таълим жараёнида бундан алоҳида ҳисобга ўлиш лозим. Ўқитиш жараёнини ўқувчилар фаоллиги негизида ташкиллашга эришилган тақдирда уларнинг ўқув жараёнига бўлган қизиқишларини янада ошириш мумкин.

Айнан' ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчининг ўтилган мавзулар устида мустақил фикрлаш жараёни Унинг мантикий изчилликда фикр баён қилишида намоён булади. Тарихий атамалар эса ўзининг кенг қамровлиги билан жараёнда ўқувчи шахсидан янада кўпроқ эътибор талаб этади.

Ривожлантирувчи таълимда назарий маълумотлар усту-

ворлиги баробарида ўқув кўникма ва малакаларини тар топтиришда турли дидактик восита ва усулларнинг ҳам <sup>4</sup> муҳимдир. Шу сабабли ўқувчини ривожлантирувчи жабларда маърузаларга нисбатан билимларни мустақил эгалл йўналтирилган топширикдар, ўқув кўникма ва маларини таркиб топтиришни кўзловчи амалий ишлар, дидактик машқдар ва ўйинларга алоҳида аҳамият берилади. Х"сан, ижтимоий-гуманитар ўқув фанларига хос бундай: хатлар, уларнинг мазмунини белгилайди.

Ривожлантирувчи таълимнинг яна бир муҳим шартибу, даре жараёнини ўқитувчи билан бир қаторда ўқувчичам олдиндан яхлит ва онгли тасаввур этишидир. Бунтучун ҳар бир даре мазмуни, тузилиши олдиндан лойлаштирилиб, ўқувчилар янги мавзунини ўрганишда дадан унинг модели билан таништирилиши лозим. Шўқувчиларнинг мустақил ўрганиши онгли ва кизиқаркечади. Машғулот давомида (айнан синфда) ўқитувчи ў\*чилар фаолиятини бошқариб, йўналтириб турар экан, улўзларини бу жараённинг қандай кечишини белгиловомил — субъект эканликларини ҳис қилишларини таъшлаши лозим.

Амалдаги 8-синф география дарелигида «Узбекииктисодий ва ижтимоий география»сининг мазмуни жрежада кўрсатилган вақт (68 соат)га мувофиқ 68 та даре тақсимлаб берилган. Деярли ҳар бир даре назарий билимларни ифодаловчи муайян тушунчаларни ўзлаштириш, дек карта, диаграмма, картограммаларни ўқиш, улардфойдалана билиш, географик тавсифлай олиш сингари умумгеографик кўникма ва малакаларни таркиб топтиришнкўзловчи унсурлар билан бутланган. Шу боис дарелик геграфик маълумотлар манбаи бўлибгина қолмай, ривожлантирувчи таълимни кафолатловчи дидактик мажмуага айланган.

ДТС талаб этган ўқувни шакллантириш айнаи вақтда

шаклланганлик даражасини аниқдаш мақсадида дареликнинг ҳар бир бўлими якунида ўқувчи яшаб турган туман хўжалиги юзасидан географик тавсиф тузиш топширилган. Бу вазифани бажариш учун хилма-хил далилий маълумотлар тўпланади, улар киёсланади, умумлаштирилади. Вазифа ўқувчини дарелик доирасидан чиқишга ундаши билан ривожлантирувчи аҳами ят касб этади- Бир сўз билан айтганда, ўқувчилар ўзлари яшаб турган туман географиясини тадқиқ этишга киришади. Ушбу вазифани бажариш жараёнида ДТСда битирувчилар тайёргарлик даражасига қўйиладиган талабларнинг барча бешта кирраси намоён бўлади. Зеро, дареликдаги барча топширикдар мукамал бажарилган тақдирдагина кутилган натижага эришиш мумкин. Бу эса таълим-тарбия жараёнининг мазмун-моҳиятини белгилаб беради.

Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда ундаги таҳдил этиш, кузатиш, таққослаш кўникмаларини шакллантириш муҳим ҳисобланади.

Психолог олим Эргаш Ғозиев хулосасига қура, «Инсон шахсий фаолиятида, жумладан, таълим жараёнида таққослаш устида қанча кўп машқ қилса, таққослаш кўникмаси пайдо бўлса, Унда фикр юритиш шунчалик самарали бўлади»-

Дарҳақиқат, таққослаш жараёнига теран қаралса, у фикрий жараённинг таркибий қисми сифатида нарса ва ҳодисаларнинг мантикий асосларини ҳис қилиш, сезиш билан бевосита боғлиқдигини аниқдаш мумкин. Зеро, сезиш, ҳис қилиш кўникмасига эга бўлмаган кишилар таққослаш им-Кониятига эга бўлмайди. Таққослаш жараёнида ўқувчининг ҳам, ўқитувчининг ҳам хотираси янги-янги ахборотлар билан бойиб боради. Ахборотларга бой шахс нутқи ҳар қандай «УХбатдошда ёқимли таассурот қолдиради.

Мактаб география курслари орасида «Ўзбекистоннинг Иқтисодий ва ижтимоий георафияси» курси мамлакатни ИЖтимоий-иктисодий ривожлантириш ва иқтисодий исло-

хотларни чуқурлаштиришнинг энг мухим устувор йўн ларини ёритишда бой имкониятларга эга.

Ўқитувчи мазкур курени ўқитиш жараёнида, географ материаллини ўргатишда бўлгани каби, асосий эътибор ўқувчилар онгида географик тушунча ва тасаввурлар! ойдинлашуви, иктисодий, ижтимоий жараёнлар динам: сини тасаввурда шаклланишига қаратмоғи лозим. Улар т минан қуйидагича бўлиши мумкин.

Иктисодиётнинг барқарор ва мутаносиб суръатларда ўс хамда таркибий ўзгаришлар ва модернизация жараёнлар таъминлаш, унинг энг мухим тармоқдарини техник ва те нологик жиҳатдан янгилашда 2010 йил мухим босқич бў ши. Бунда:

а) ёкилғи-энергетика, нефть-газ-кимё мажмуалари, эне гетика, олтин қазиб олиш ва рангли металлургия, кимё курилиш материаллари саноати каби тармоқлари, ахбо ва коммуникация технологиялари соҳаларини янада из ривожлантириш;

б) энгил саноат тармоқлари, шу жумладан, тўқима лик саноати, хомашёни қайта ишлаш тармоқлари мўл- хомашё ва ишчи кучи салоҳиятидан келиб чиқиб, бу со ларнинг ўсиши ва самарасини оширишга жиддий аха бериш;

в) кишлок хўжалигида таркибий такомиллашувини и чил давом эттириш;

г) хизмат кўрсатиш ва коммуникация тизимлари - мир йўл ва автотранспорт инфратузилмаси, электр, газ сув тармоқдарини ривожлантириш;

д) иктисодиётнинг етакчи тармоқдарини модернiza килиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш;

Мазкур жараённи ва унинг устувор йўналишларига х илмий тушунчаларни ўрганишнинг дидактик аҳамияти зор иктисодиётга ўтиш жараёни нақадар масъулиятли ва рақабатлигини ўқувчи англаши билан янада кимматлидир.

Ўқитувчи бунга эришмоғи учун география ўқитишнинг ўзига хос таққослаш усулидан кенг фойдаланиши лозим. Ўрганилаётган материални унга ўхшаш материалга таққос- лаб кўриш орқасида қийин тушунчалар энгиллашади, кўп рақамлар осон ўзлаштирилади. Шу боис Ўзбекистоннинг иктисодий ва ижтимоий географияси курсига қуйидаги ма- териалларни қўшимча қилиш бизнингча ўқувчининг фикр- лаш фаолиятини ривожлантиришга самарали таъсир кўрса- тади.

«Ўзбекистоннинг географик ўрни» мавзусини ўрганишда Туркменистондан Ўзбекистон худуди орқали Хитойга ўта- диган газ қувурини тортиш ишлари яқунлангани, бу, ўз навбатида, мамлакатимизнинг транзит имкониятларини янада кенгайтириши хақида маълумот бериш ўринлидир.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади аҳолининг турмуш даражасини янада оширишга йўналтирилгандир. Бу соҳада амалга оширилаётган ишлар- дан бири аҳоли бандлигини таъминлаш, ишеизликни ка- майтириш хисобланади. Бу ҳолатни «**Аҳоли ва инсон омили**» мавзусини ўтишда кенгроқ баён этган маъқул. Жумладан, Мажлисида баён этилган 2009 йилда мамлакатимизда 940 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилгани, уларнинг 500 мингга яқини кишлок жойларда ташкил этилгани, ки- чик бизнес соҳасида 390 мингдан зиёд, шу жумладан, хизмат курсатиш соҳасида 270 мингдан ортиқ янги иш ўринлари очилганини алоҳида таъкидламоқ керак.

Саноат корхоналари билан кооперация асосидаги касана- чиликни хамда пудрат шартномаси асосидаги уй меҳнатини Рағбатлантириш аҳоли бандлигини таъминлашнинг мухим йўналишларидан биридир. Ана шундай меҳнат фаолиятини Ривожлантириш натижасида 130 мингга яқин иш ўрни яра- Гилганини алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбекистоннинг бугунги даражадаги ютуқларига ишлаб Чикаришни модернизация килиш, кооперация алоқаларини

кенгайтириш, мустаҳкам ҳамкорликни йўлга қўйиш, лакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга ички т; ни рағбатлантириш орқали эришгани, биргина маҳаллаштириш дастури доирасида ўтган йили 840 дан о; лойиха амалга оширилиб, маҳаллийлаштирилган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини 2008 йилга нисбатан 2,3 бар оширишга муваффақ бўлингани ҳақида **«Ўзбекистон лий иқтисодийнинг тузилиши»** мавзусини ўрганишда тиб ўтиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Шунингдек, мазкур маюни ўрганишда иқтисодий ўс; ни таъминлаш, аҳолининг даромадлари ва фаровонли оширишда муҳим ўрин тутаётган кичик бизнес ва ху; тадбиркорлик жадал ривожланаётганлиги айтилиб ҳоз кунда кичик бизнес субъектлари ялпи ички маҳсуло; қарийб 50 фоизини ишлаб чиқараётганлиги, холбуки, йилда бу кўрсаткич 30 фоизни ташкил этгани таъкидлан" Бундай натижа биринчи навбатда кичик бизнес ва ху; тадбиркорлик давлат томонидан доимий қўллаб-қувват наётгани самараси эканлиги эътироф этилади.

2009 йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг ўс; 8,1 фоизни ташкил этди. Саноат маҳсулотлари ишлаб<sup>1</sup> риш 9,0 фоизга кўпайди, қишлоқ хўжалигидаги 5,7 фоизни ташкил этди, чакана савдо айланмаси 16,6 • аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш 12,9 фоизга ошди.

Изчил дастурни амалга ошириш натижасида 2009 *i* мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноат ишлаб риши улуши 2000 йилга нисбатан 14 фоиздан 24 фо; транспорт ва алоқа соҳалари улуши 7,7 фоиздан 12 фо; ошди, айти пайтда қишлоқ хўжалигининг улуши 30 фоиздан 18 фоизга камайди.

Мустақиллик йилларида қўплаб корхоналар қурил мо янги иш ўринлари яратилмоқца. **«Ўзбекистоннинг тар лараро мажмуалари»** мавзусини ўрганишда мамлакат аха тига эга янги қурилатган йирик корхоналарни алоҳида

қидлаш ва уларни қайси жойларда қурилганлигини мисол; лар ёрдамида келтириш мақсадга мувофиқ хисобланади. Жум; ладан, 2009 йилнинг ўзида Республикада жами 22 та йирик ишлаб чиқариш объекти, шундан, нефть-газ, кимё, металлургия саноатида 8 та, машинасозлик саноатида 9 та вақурилиш индустриясида 5 та объект фойдаланишга топ; ширилганини, жумладан, ўтган йили «Фаргонаазот» ва «Максам-Чирчик» корхоналарида аммиак агрегатларини ре; конструкция қилиш, Наманган шаҳрида енгил автомобил; ларучун фара ва чирокдар ишлаб чиқарадиган завод, Бухоро шаҳрида «ДЭУ текстил» тўқимачилик комплекси қурилиши каби стратегик лойиҳалар ниҳоясига етказилгани, «Газли» қўшимча компрессор станцияси ишга туширилгани, шунинг; дек, «Кўнғирот» компрессор станциясида кунига 35 мил; лион куб метр газни қуритадиган иншоот барпо этилгани тўғрисида маълумот бериш ўқувчиларда амалга оширилат; ган ишлар ҳақида тасавурни шакллантиради.

**«Электроэнергетика» ва «Транспорт географияси»** мавзу; ларини ўтишда бир нечта кичик станцияни ўз ичига олган «Янги Ангрен — Ўзбекистан» ЛЕП-500 электр узатиш ли; нияси, Қамчиқ довони орқали ўтадиган 165 километрлик «Оҳангарон — Пунгон» магистрал газ қувури, «Ғузор — Сурхон» юқори вольтли электр узатиш линиясини қуриш буйича стратегик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш натижасида мамлакатимизда ягона электр ва газ тармоғи тизимларини ташкил этиш ишлари, асосан, яқунлангани; ни алоҳида таъкидлаш лозим.

Бу эса Фарғона водийси ва Ўзбекистан жанубида яшай; Диган аҳолини табиий газ ва электр энергияси билан ишонч; ли таъминлаш, шунингдек, электр энергия экспорт қилиш; Ни сезиларли равишда ошириш имконини бергани фахр би; Дантилгаолинади.

Мамлакатнинг ички ва хорижий алоқаларини йўлга ^йишда транспортнинг аҳамияти бекиёсдир. Президентини



миз И.Каримов маърузаларида таъкидлаганларидек, 2009 йилда юқори даражадаги халқаро стандартларга берадиган, мамлакатимизнинг барча хуудларини у ишончли боғлайдиган ва минтақавий ҳамда жаҳон бозо рига чиқишни таъминлайдиган Ўзбекистон миллий автб гистралини куриш ва реконструкция қилиш бўйича кўламли дастур амалга оширилган.

«**Куруклик транспорти**» мавзусини ўрганишда ўтган 217 километрлик автомобиль йўли фойдалани топширилгани, 538 километр йўл ва 19 та кўприк ка таъмирлангани, бу ишларни амалга ошириш Республика йўл жамгармаси хисобидан 280 миллиард с<sup>т</sup> ортиқ маблағ йўналтирилгани айтилади. Шунинг, мамлакатимиз темир йўл транспорт тизимини ри# лантириш ва модернизация қилиш бўйича ишлар д эттирилиб «Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон» янги те\* йўл линиясида Япония капитали иштирокида 5 та фойдаланишга топширилгани, «Навоий — Учқудук — С Увайстоғ — Нукус» темир йўл линиясининг 6 та разъезди ишга туширилиб, темир йўлларни электрлаг темир йўл локомотивлари парки ва ҳаракатдаги тар" янгилаш лойиҳаларини амалга ошириш ишлари ж бошланганини ўқувчиларга етказиш уларда ифт" туйғуларини кучайтиради.

Яқин келажакда йўловчи ташиш локомотивлари пар янгилаш, юк ташиш локомотивлари ва вагонларини ме% низация қилиш ва қайта тиклаш бўйича лойиҳаларни і га ошириш, жорий йилда Испаниядан иккита тезюрар езд сотиб олиб Тошкент—Самарканд йўналиши бўйича: нинг қатновини йўлга қўйиш лойиҳасини, барча рас" лаштириш жараёнлари билан бирга, амалга оширишни ланиши ҳақида маълумот бериш ўқувчиларни жуда киз тиради.

**Ҳаво транспорти** ҳақида ўқувчиларга маълумот бер" нида 2009 йилда Навоий вилоятида ташкил этилаётганН

кин индустриал-иктисодий зонанинг асосий объектларидан бири сифатида Навоий шаҳри аэропорти базасида халқаро ташишлар бўйича интермодал марказ қурилиши юзасидан катта ишлар амалга оширилгани, ўтган йил мобайнида «Ко- реан Эйр» компаниясидан миллий авиакомпаниямиз ижа- рага олган замонавий транспорт самолётлари билан ушбу аэропортдан халқаро йўналишлар бўйича 330 дан ортиқрейс амалга оширилиб, қарийб 8,5 минг тонна юк ташилганини таъкидлаш жоиз.

**Алоқа хизмати** ҳақида гапирганда компьютер техникаси, ахборот технологиялари, Интернет, мобил телефон каби коммуникация тизимларини ривожлантириш биз учун му- хим стратегик аҳамиятга эга эканини алоҳида қайд этилади.

Буйўналигца 2009 йилда 12 та инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бошлангани, замонавий технологиялар ба- засида «Тошкент—Бухоро»магистрал алоқа линияси кенгай- тирилиб, бу линия каналларининг ўтказувчанлик қобилия- тини 60 баробарга ошириш ва шу тариқа видеотелефон, Интернет ва бошқа кенг тармоқди хизматлар қўрсатиш им- конини беришга эришилганлиги таъкидланади. Шу ўринда «Анджон—Ўш», «Қўнғирот—Бейнов», «Денов—Турсунзода»<sup>83</sup> «Термиз—Ҳайратон» йўналишлари бўйича ҳам халқаро ЭДоқалиниялари ишга туширилгани мисол тариқасида кел- тирилади.

«**Агросаноат мажмуаси**» мавзусида қишлоқ хўжалиги со- ^ида амалга оширилаётган ислохотлар, хусусан ирригация ^Налишидаги янгиликлардан боҳабар қилиш яхши самара Ради. Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш дастури- **Ии амалга** ошириш доирасида 2009 йилда 840 километрлик ^ллектор-дренаж тармоқдари, 250 та дренаж қудукдар, **та Мелиорация** насос станциялари ва иншоотлари қурил- **Ҳамда** реконструкция қилинди. Ўтган йили ерларнинг ме- ^ 1 Ҳолатини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни амал- °Щириш учун 130 миллиард сўм маблағ йўналтирилди.

Натижада 240 минг гектардан ортиқ суғориладиган ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланди ва бу қишлоқ: экинлари ҳосилдорлигини, фермер хўжалиқларининг дмадини ошириш имконини беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўтган йили юзага ган мураккаб икдим шароитига қарамай, мамлакатсг илк бор 7,3 миллион тоннадан ортиқ дон, шу жумл 6 миллион 600 минг тонна бугдой етиштирилди, 3,4 лион тонна пахта хомашёси тайёрланди.

«Хизмат кўрсатиш соҳалари» мавзуси ёритилганда кур соҳада етакчи мавкега эга бўлган таълим тизимида ам оширилаётган ислохотларни исфтихор билан таъкидлаш:

Утган йили мамлакатимиз ҳаётида ҳақиқатан ҳам уЯ тарихий аҳамиятга эга бўлган энг муҳим ижтимоий да лар — «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Мақтаб лимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури» ижроси амалда ниҳоясига етказилди. 9 йиллик умумта мактаби босқичини ва 3 йиллик ўрта махсус, касб- таълими босқичини ўз ичига олган узлуксиз яхлит та тизими яратилди.

Бир сўз билан айтганда, фарзандларимизга умумий лим билан бирга замонавий касб-хунарларга эга бўлиш конини берадиган 12 йиллик таълим тизимига ўтиш я ланмоқда.

«Бинокорлик саноати» мавзусини ўтишда ижтимоий объектлари — умумтаълим мактаблари, болалар мусика санъат мактаблари, соғликни сақдаш муассасалари кур! ши билан бир қаторда қишлоқ жойларда аҳолини уй- билан таъминлаш, қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини дан ошириш ва шаҳар шароитига яқинлаштиришга хиз киладиган янги дастурни амалга оширилаётганлиги ало" таъкидданиши лозим.

Маълумки, юртимизда 2009 йил «ҚишлоқтараккиётИ фаровонлиги йили» деб эълон қилинди, шу муносабат

лан қабул қилинган Давлат дастурининг амалга оширили- ши қишлоқдаримиз кийёфасини замонавий архитектура ва саноат асосида тубдан ўзгартириш ва янгилаш, уй-жой, иж- тимой ва коммунал объектлар, коммуникацияларни барпо этиш бўйича узок муддатга мўлжалланган аниқ мақсадли ишларимизнинг бошланиши бўлди-

Энг муҳими, ўтган йили қишлоқ жойларда қурилиш олиб бориш учун узоқистикболга мўлжалланган, лойиҳалаштириш, саноат-қурилиш, муҳандислик-техник жиҳатдан кучли замо- навий салоҳиятга эга бўлган база яратишга эришилди.

Бу борада молиялаш манбалари ва маблағ ажратиш механизми белгилаб олинди. «Қишлоқ қурилиш банк» ва «Қишлоқ қурилиш лойиҳа» лойиҳалаш института каби ихтисослаштирилган тузилмалар ташкил этилди.

Уй-жой объектлари қурилиши бўйича 22 та намунавий лойиҳа, ижтимоий объектлар қурилиши бўйича 16 та лойиҳа, комплекс қурилишлар бўйича намунавий режалар ишлаб чи- қилди ва бу лойиҳалар республика ва минтақавий кўргазма- ларда кенг муҳокама этилганидан кейин тасдиқланди.

Шу борада ихтисослаштирилган «Қишлоқ қурилиш ин- вест» буюртмачи компанияси ташкил этилиб, мамлакати- миз бўйича 42 та массивда янги уй-жойлар қурилиши бош- лаб юборилди.

Алоҳида эътиборга молик томони игундаки, мазмун-мо- ХИЯни кўра ноёб бўлган бу комплекс лойиҳалар юртимиз- нинг барча худудларида қипглоқ аҳди ва бутун жамоатчили- гимиз томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқца.

2010 йилда мамлакатимиздаги барча 159 та қишлоқ ту- Мадида умумий қиймати 470 миллиард сўмдан ортиқ бўлган 7 минг 630 та уй-жой қурилиши режалаштирилган.

Бунда нафақат замонавий ва қулай коттежлар қуриш, йни вақтда болалар боғчалари, умумтаълим мактаблари, Мусика ва санъат мактаблари, спорт иншоотлари, тиббиёт ^Уассасалари, хизмат кўрсатиш объектлари, кенг ва равон

йўллар, бир сўз билан айтганда, қишлоқ аҳолисининг ва муносиб ҳаёт кечириши учун зарур бўлган барча шароҳларни ўз ичига олган замонавий ва обод қишлоқларни б по этиш кўзда тутилмоқда.

«Ташқи иқтисодий алоқалар» мавзуси ҳар қачонгидан долзарб бўлмоқда. Зеро, мамлакатимизнинг хорижий д латлар билан алоқаси йил сайин кенгайиб бормоқда.

Маҳсулот экспорт қиладиган корхоналарни қўллаб-ватлаш бўйича кўрилган чора-тадбирлар натижасида **уш**нинг барқарор ишлашини таъминлашга, 2009 йилда э порт ҳажмини 2,4 фоиз оширишга эришдик.

Бу ўтган йили ташқи савдо айланмасини 2,3 милли" доллардан кўпроқ ижобий сальдо билан яқунлаш имконг берди. Бундай натижа, ўз навбатида, мамлакатимиз тўлов балансининг ишончлилиги ва иқтисодиётимиз бар" рорлигини янада мустаҳкамлашга имкон берди.

2. Инкирозга қарши чоралар дастурини амалга ошир инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни фарбар этиш ҳисобидан иқтисодиётимизнинг муҳим моқларини жадал модернизация қилиш, техник технологик қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникаг рини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратуз" объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йўнал айланди.

Инвестиция дастури ва техник модернизациялаш буи тармоқ дастурлари доирасида 2009 йил мобайнида 690 инвестиция лойиҳаси амалга оширилди. Уларнинг 303 муваффақиятли яқунланди.

3. Ўтган йили иқтисодиётга инвестициялар киритиш 8,2 миллиард долларни ташкил этди, бу эса 2008 йилга ] батан 24,8 фоиздан куп демақдир. Жалб этилган хорь инвестициялар ҳажми 68 фоизга ўсди, энг муҳими, ул нинг асосий қисми тўғридан-тўғри киритилган инве лар бўлиб, уларнинг ҳажми 1,8 баробар ошди.

4. Барчамиз оддий бир ҳақиқатни яхши англаб олишимиз даркор - инвестицияларсиз модернизация ҳам, янгилашиш ҳам бўлмайди.

**Ўзбекистоннинг иқтисодий географик районлари ва вило-ялари қисми ўрганилганида** Навоий вилоятида амалга оши-рилаётган улкан ишлар, хусусан, «Навоий» эркин индуст-риал-иқтисодий зонасига жалб қилинаётган хорижий инвес-тициялар ҳажмини янада оширилаётганлиги таъкидланиб, аввало, бу ерда бошланган 17 та лойиҳани амалга ошириш, айни пайтда Корея Республикаси, Япония, Германия, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия ва бошқа технологик жиҳатдан юксак ривожланган мамлакатлар би-лан яқин ҳамкорликни йўлга қўйилаётганлигига эътибор қаратилади.

Юқоридагидек тахдилий маълумотлар асосида ўқувчилар-нинг ижтимоий ҳодисаларга нисбатан қарашлари шаклла-нади ва уларда мустақил фикрлаш учун ҳар бир жараённи тушуниш имкониятига эга бўлади.

Тушуниш — фикрлаш фаолиятининг маҳсус натижаси ХДсобланади. Физиологик нуқтаи назардан қараганда, ту-шуниш бош мия пўстлоғида тегишли муваққат нерв боғла-нишларнинг пайдо бўлиши натижасидир. Таниқди рус фи-зиолог олими И. П. Павлов бухолатни «...назарий билимлар-Дан амалиётда фойдалана билиш кўникмасининг мавжуд-лиги - бу тушунишдир», — деган эди.

Одамнинг бирор ҳодисани қанчалик тушуниши кўп хол-ларда уни келтириб чикдрган сабабларни оча билишида, шу-нингдек, бу ҳодиса қандай натижага олиб боришини кўра билишида намоён бўлади. Масалан, механизмнинг ишла-•ини тушуниш учун унинг тузилиши ва иш принципини ^Илиш керак; тарихий ҳодисаларни тушуниш учун унинг сабаб ва оқибатини очиш лозим; ўқувчининг хулқ-атвори-^ билишда уни тегишли хатти-ҳаракатни бажаришга нима Ушқ олганини аниқдаш зарур. Одамнинг бирор соҳани

қанчалик тушунганлиги, асосан, ўзининг шу соҳага мавжуд билимларидан фойдалана олиши билан ўлчанади. салан, агар ўқувчи грамматика қоидалари, физик ёки қонунларини тўғри таърифлабгина қолмай, балки саво ёзса, масалаларни муваққият билан ечса, тажрибалар " са, ҳаётий мисолларни тўғри тушунишидан далолат бер

Матн мазмунини ўқувчининг уз сўзи билан баён эта лиши, матндаги асосий фикрни кўрсата олиши шу мате адни ўқувчи нечоғлик тушунганидан далолат берувчи кич хисобланади.

Ўқувчиларни ҳодисаларни изоҳдай билиш, фикрни сўзлари билан баён эта олиш, энг муҳимини ажрата лишга ўргатиш билан, уларнинг воқеликни ҳар томонЯ ва чуқур билиб олишларига имкон берилади.

Мустақил фикрлаш шахе салоҳияти сифатида ҳар қа фаолиятда, индивидуал ва жамоада ютукдарга эришйй юкори даражани таъминлайдиган муҳим омил хисоблан Мустақил фикрлашни таркиб топтириш — бу, нафақат дагогик, балки ижтимоий-педагогик вазифадир. Муста фикрлаш инсоннинг ўз хатти-ҳаракати учун масъуллиги лан чамбарчас боғлиқ. Инсон ўзининг онгли ҳаракати жавоб бериши мумкин.

Мустақил фикрлаш крбилияти ривожланмаган ёшлар нима деса кўшилиб' кетаверадиган, машҳур ёзувчи Ч Айтматов тили билан айтганда, «манқуртларга» айл крлади. Худди ана шу мустақил фикри ривожланмаган ё диний экстремизм ва ислом фундаментализми кур бўлиб, ваҳобийлик, хисбут-тахрир, каби турли оқимл кириб қолгани далиллари жуда афсусланарли ҳолдир.

Мустақиллик — шахе ижодий фаолиятининг ажралмае^ кибий қисмини ташкил қилади. О.Розиқовнинг таък^ шича: «Авлодларнинг ҳаёт тарзи, фикрлаш маданияти сида алоқадорлик бўлганидек, ўқувчининг кечаги, "

ва эртанги фаолияти ўртасида ҳам худди шундай боғланиш бор. Демак, ўқувчилар ижодкорлигини ўрганишнинг асосий принципи ўқувчи фаолиятидаги ворисийликни систематик таҳдил этишдир». Бу билан ўқувчиларнинг ижодкорлиги мустақил фикрлашнинг асосий бир сифати эканлиги кўрса- тилади.

Мустақилликнинг аҳамияти яна шундаки, у ўқувчининг чидамли ва бардошли бўлишига ёрдам беради, бозор икти- содиёти даврида инсоннинг қаттиқ ҳаяжонли ҳолатлар, турли соҳа ва фаолиятлар турларида кучли акдий ва ҳиссий зўри- қдшларга мослашиш имконини беради.

Педагогикада тафаккур мустақиллиги турли ўқув фанла- ридаўқувчиларнинг мустақил ишларини фаоллаштириш си- фатида ўрганилган. Фалсафада ва социологияда эса инсон фикри ижтимоийлиги, инсон тафаккури уни ўраб турган муҳита боғлиқдиги асосий ғоя хисобланган. Психология ва Дидактикада мустақил фикрлаш — сўнгги вақтларгача ўқув- чининг ўқув вазифаларини ҳеч кимнинг кўмагисиз еча олиш куникмаси сифатида баҳоланган. Бу муаммо билан шу тул- ланган кўпчилик олимларнинг таъкидлашларича, уни му- ^Ффақиятли ҳал қилиш:

1- Таълим жараёни сифатини кафолатлайди.

2- Ижодий фикрловчи баркамол шахени шакллантириш "Мконини беради.

Тафаккур мустақиллиги муаммосини мактабда ўқувчи- ла Рнинг ўқув вазифаларини ҳал қилиши нуктаи назаридан- ^а эмас, балки уларга ҳаёт вужудга келтираётган муам- \*лар нуктаи назаридан ўрганиш зарур. Бундай ёндошувда w<sup>г</sup>а н ( р а қ а т т а н а акдий мустақиллик эмас, балки танлаш эркинли ги, масъулиятлилик ва чидамлилик, кучли ирода Ўзини йўқотмаслик ва бошқалар талаб қилинади.

^ҚУвчида мустақил фикрлашнинг ривожланганлиги ^Дагилар билан белгиланади:

зи ва «ўзгаларнинг» фикрини танкидий баҳолашда шахс-

нинг тажрибаси, ўзга шахснинг фикрини тушуниш қобилияти, унинг фикридаги мантиқни тушуниш, суҳбатдош фикрларини уз фикрлари билан таққослай олиш ва махулосага келиш.

2. Шахснинг фикр мазмуни билан ташки ва ичкидан мослашуви. Фикрга «кўр-кўрона» ва «ақлга мувофиқ ишониш. Ишонишнинг бу икки сифат курсаткичлари, унинг бирикувига боғлиқ равишда, фикрнинг муайян таларини ташкил қилади. Шахснинг фикр мазмунига ишосини миқдорий ўлчаш фикрнинг тўғрилигини таъкидларажасини ифодалайди. Шахснинг ўз фикрига ишосқуйидагиларга боғлиқ:

- а) фикрнинг холислиги ва асосланганлиги;
- б) фикрнинг мантикий изчиллиги;
- в) обрўли кишиларнинг фикрини қўллаб-қувватлаш;
- г) шахснинг ўз фикрини ўзи баҳолаш даражаси.

Фикрнинг ривожланиш жараёнида бу таркибий қисорасидаги ўзаро боғлиқликнинг ўзгаришини кузатишқонияти мавжуд.

3. Шахснинг фикрий қарама-қаршиликларни «ҳис олиши». Ўқувчининг ўз шахсий фикрига эга бўлиш жанини билимлар мазмунидаги зиддиятларни очиб бермўрганилаётган воқеа, ҳодиса ва тушунчалар орасидагили муносабатларни аниқдамай туриб амалга ошириш"қин эмас. Маълумки, диалектик ва мантикий қарама-шилиқлар фарқланади. Диалектик қарама-қаршиликлар фарқди равишда, мантикий зиддиятлар ўрнатилган мантикий аксиомалар ва тўғри хулосаларнинг бузилиши н жасида вужудга келади (масалан, умумлаштиришдаги толар, тасодифий ҳодисаларни қонуний ҳодисалардан рата олмаслик). Диалектик қарама-қаршиликларда бир тун нарса қарама-қарши қисмларга бўлиниб, уларнинг бири алоҳида ўрганилади ва дастлабки бир бутун нарса тикланади.

4. Тафаккурда назарий ва амалий умумлаштарининг нисбати. Тафаккур мустақиллигининг юқорида қайд этилган учқўрсаткичи ҳам далиллар ва вазифа шароитларини тахдил қилиш асосида умумий хулоса чиқариш қўникмасида ифодаланадиган (амалий хулоса чиқариш) ва, аксинча, умумийдан хусусий фикрга ўтиш жараёни (назарий умумлаштириш)да ифодаланадиган шахснинг аналитик-синтетик қобилияти билан боғлиқ.

Фикримизча, инсон мулоқот жараёнида мустақил фикр баён этаётганида, фақатгина амалий эмас, назарий умумлаштиришга ҳам таянади. Чунки у ўзи ва суҳбатдошининг фикрини муҳокама қилиши натижасида умумий хулосага келади. Ҳар бир шахс тафаккурида амалий (эмпирик)дан қура назарий умумлаштириш устувор бўлади. Бу эса унда тафаккур мустақиллиги юқори даражада эканлигидан далолат беради.

5. Диққатда намоён бўладиган акдий функцияларнинг ихтиёрий бошқарилиши. Диққат тафаккурнинг алоҳида турлари билан ўзига хос хусусиятлар орқали боғланган: диққатнинг қўчиши, ҳажми, танловчанлиги хусусиятлари.

6. Акдий ташаббускорликнинг ривожланиш даражаси, Шахс тафаккур фаолиятига ундайдиган хусусиятлари — бу, шахс мустақил фикрлашининг муҳим хусусиятларидан биридир. Бунда ҳар бир кишида ўз ташаббусига қўра, ташқи гаъсирларсиз, ўртоқлари, ўқитувчилари билан қандайдир муаммони муҳокама қилиш истаги пайдо бўлади, ўз фикрини

Ҳимоя қилиш учун жавобларини тайёрлайди, ўз фикрларини асослаш, исботлаш эҳтиёжи пайдо бўлади.

Одзингча, юқорида таъкидланган қўрсаткичлар шахс ҳислати сифатида тафаккур мустақиллигининг умумий тузилишини тавсифлайди.

Фикрнинг ривожланиши ҳаётда идрок этилаётган воқеа^ДИсаларни баҳолаш, фикрнинг мазмунига: «кўр-кўро\* эмас балки «ақд билан» ишонишни ривожлантириш

имконини беради. Фикрнинг ва эътиқоднинг ривожлаши билиш жараёнининг муҳим омили ҳисобланади, 4»нинг пайдо бўлиши ўқувчида чуқурроқ билишга эҳтиё ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида ўқувчининг барчаларини фаоллаштиради, мотивлар, ирода ва ақдий ҳақатларнинг бирлигини таъминлайди, яъни ўқувчи ўз-ўз бошқаришининг ундовчи ва бажарувчи омиллари биргини англатади.

Бу эса ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини лантиришнинг ижтимоий-педагогик ва психологик омиларини белгилаб беришга имконият беради. Зеро, ўқувнинг фикр юритиши давомида ҳеч қандай тўсиққа маслик учун руҳий жиҳатдан ўзини тайёрлаши, ижтимо муҳитнинг яратилиши бунда муҳим ўрин тутди. Таъп тарбия жараёнида амал қиладиган педагогик омиллар мун-моҳият жиҳатидан бунга имкон бериши лозим. Ўқув учун мавжуд бўлган қулайликлар, унинг мустақил фикрлаш салоҳиятининг ривожланишига асос бўлади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, ўқувчилар тақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг ий-педагогик, психологик омиллари ўқув жараёни сифининг ошишига хизмат қиладди. Мавжуд омиллар ёрдам ўқувчининг мустақил фикрлаши учун педагогик шар вужудга келтирилади ва у асосида самарадорлик оша бор

Ижтимоий-педагогик, психологик омилларнинг мав бўлиши билан ўқувчининг мустақил фикрлаши учун ша шароит юзага келади. Пировард натижада мазкур омил ёрдамида ўқувчилар ўз мустақил фикрига эга бўлади. Бу улар интеллектуал салоҳиятининг ошишига имкон бера Ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятининг мантикий ҳатдан кенглиги ва серқирралиги ҳам юқоридаги омил билан белгиланади- Омилларнинг ижтимоий-гуманитар лим жараёнидаги ўқув фанлари мазмунига бирикуви муҳим бўлиб, бунда ўқувчилар айнан ўқув жараёнлар

ижтимоий-педагогик ва психологик омилларнинг амалиетдади фаоллиги билан муносабатга киришади. Шунингдек, улар таълим-тарбия жараёнининг сифатини ошириш, жамиятда ўз фикрига эга бўлган мустақил барқамол авлодни етиштириб беришга хизмат қиладди.

Ўқув материалларининг узлуксизлиги, мазмуни ва изчиллиги ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Мазмун ва изчилликни таъминлаш орқали айнан мустақил фикрлашни вужудга келтирувчи асосий омилларни таҳдил этиш зарур.

Бунда, биринчидан, ўқувчиларнинг ўқув материаллари мазмунида ифодаланган маълумотларни англаш даражаси билан ўқув воситаларининг ўзаро муштараклигини таъминлаш.

Иккинчидан, ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтирган ўқув материалларининг мазмуни ва изчиллигини таъминлаш.

Учинчидан, таълим мазмунида ижтимоий воқелик ва атроф-муҳитга мое бўлган маълумотлар, илмий категория ва туигунчаларни сингдириш.

Тўртинчидан, ўқув материалларининг узвийлиги ва изчиллигини таъминлашда ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира оладиган усулларни танлай билиш.

Кўрсатиб ўтилган омиллар умумий ўрта таълим мактабларидаги ўқув материалларнинг мазмуни ва изчиллигини таъминланга ёрдам беради.

Маълумки, ўқувчининг атроф-муҳитга бўлган муносабати кичик, яъни 3-5 ёшгача бўлган даврда шаклланиб боради. Унинг ҳар қандай нарса, воқеа-ҳодисага нисбатан билдирган фикри мустақиллик йўлида амалга оширилган Ҳаракатидир. Унинг шаҳе сифатида шаклланишида бу ҳолат **Муҳим** ўрин тутди. Ўқувчининг фикрлаш салоҳияти унга **Таъсир** қиладиган муҳит, турфа тийнатли инсонлар билан **Кечаётган** мулоқотга ҳамоҳанг ривожланиб боради. Мустақил

фикрлаш эркин кечиши баробарида ўқувчи рағбатлантириш унинг кейинги тараққиёти учун хисобланади. Атроф-мухитдаги бетакрор ҳолатлар ва ула бўлган муносабатларда ўқувчи мустақил фикрини мавжудлиги унинг мавқеини шакллантиради.

Шахсий фикрнинг илк куртаклари оналар томонидан лага бўлган муносабат ёрдамида шаклланиб боради. Таб<sup>1</sup> онани фарзанд учун биринчи устоз килиб яратган.

Эндигина ёруғ дунёга келган гўдак атроф-мухитни, ни англашга кизикди. Унинг фикрлаши янги дунёга кенда она кўкрагини кидиришдан бошланади. Қоринни<sup>2</sup> зиш дарди гўдакни дастлабки мустақил фикрлашга унда Агар она чақалоқ йиғлаши билан кўкрагини оғзига сод унга яқинлашиб кўкрак тафтини ва сут хидини гўдак алашига имкон бериб, ўзи бошини буришга мажбур э мана шунда фарзандини биринчи бор мустақилликка, тақил фикрлашга ундаган бўлади.

Фарзанд улғаяр экан у билан дўст, ҳамфикр, ўйин ва кундалик машғулотларида ўртоқ бўлиш муҳимдир. 3—4<sup>3</sup> лик фарзанди билан ота-она бирор ўйин фаолиятини тақил этар экан, «мана бундай қилсак-чи» деб маслаҳат қил у ўз фикрини айтади. У бунга рози бўлади ёки муамм болаларча ўзига хос бир ечим таклиф қилади. Айнан шу е<sup>4</sup> ни топиш, ташаббусни ўз қўлига олиш мақсадида у муқил фикрлай бошлайди ва маълум муаммога дуч келга<sup>5</sup> эсанкирамаслик кўникмаси унда тарқиб топа бошла<sup>6</sup> ҳамда боланинг бутун ҳаёти давомида ушбу фазилат йўлдош бўлади.

Аксинча, ўша ўйин давомида ота ёки она **ташаббусК** сифатида мана бундай бўлади деб жараёнга эгалик қил бола фикрлашдан тўхтаб, унда ношудлик кайфияти кучди ва кимдандир нажот излаш руҳи пайдо бўлади. Зо фарзандлар билан мулоқот жараёнида уларга шахс сифа ёндошиш зарур. Шундай ҳолдагина уларда ўзига ишонч р

сўнмайди. Ҳар қандай шахснинг бошқаларга муносабати унинг ўз-ўзига бўлган ишончи билан чамбарчас боғлиқ кечади. Шахс ўзига қанчалик паст назар билан қараса, бошқаларга ҳам қандайдир ҳадик, ишончсизлик билан қарайди. Узини бошқалардан ожиз дея ҳис қиладиган бўлади. Хуллас, фарзандни вояга етказишда у билан дўстона маслаҳатлашиб, турли муаммолар ечими асносида мустақил фикрлашга ўргатиб борилса, ижобий самара беради.

1. Ўқувчи мактабдан ташқаридаги мухит, воқеа-ҳодисалар, шахслар, нарсаларга қизиқади ва уларни билиш истагида мунтазам саволлар билан катталарга мурожаат қилади. Илк бор кўраётган куча, бинолари, умуман, қизиқаётган объектлари ҳақидаги маълумотлар ўқувчи фикрлаш доирасини ўстиради, унинг мушоҳада қобилиятини оширади. Бунинг учун кўча-кўйда кетаётганда ота-она ёнидаги фарзандига эътиборли бўлиб, у қизиққан объектлар ҳақида имкон қадар тўғри маълумот бериши лозим.

2. Ўқувчи сиз билан суҳбатдош сифатида ўзлигини намоён қилмоқда, ўзгалар билан кечадиган муомала маданиятини пешаяпти. Шундай экан, ўқувчининг ўз-ўзини англашдаги юқоридагидек хатти-ҳаракатини «катталарнинг гапига аралашма», дея бўғиб қўймаслик керак. Акс ҳолда ўқувчи (фарзандингиз) сиздан ўзи билмаган нарсаларни сўрашга журъат этолмайди. Кейинчалик бундай бола, журъатсиз, шижоатсиз, ҳаётда ташаббуссиз, оқимга қараб оқадиган, лаёқатсиз бўлиб ўсади.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш баробарида Қалбига эркинлик руҳи сингдирилса, улар жамиятда ўз ўринларини топа олади. Болага эркинлик руҳи ҳар қадамда сингдирилиши лозим. Масалан, ота-онанинг кўчада ўз фарзандини етаклаб кетаётган пайтни олайлик. Аксарият ҳолларда Фарзанди келаётган машина ёки йўловчиларга туртили<sup>7</sup> Ироп чуқур, лойга ёки халқоб сувга тушиб кетишин<sup>8</sup> Дини олиш учун ота-она улар қўлидан маҳкам УШтириш-

ди. Юқорида айтилган хавфларни ота-она ўз зиммасига ганини сезган бола бемалол, лоқайд холда уларга эргади, холос. Агар юқоридаги вазиятда аксинча иш тутилса-яъни ота ёки она боласининг кўлини эмас, балки бола унинг кўлини ушлаб борса, у холда фарзанд хушёр торт-хар бир йўлиққан ҳолатига ўз идроки билан муносабат, бўлади ва тўхтовсиз фикрлаб, зийрак боради. Албатта, ловчи ҳам хушёрликни йўқотмайди, зеро фарзанднинг: салага нисбатан бўлган ечими ноаниқ бўлиши мумкин. тижанда, ўқувчида мустакиллик, вазиятга хос мустакил еч топиш кўникмаси ривожланади.

Бугунги бозор иктисодиёти шароити ўқувчининг савдо-сотиккаби тушунчаларни билишини тақозо этади харид қилиш, пул сарфлашни ўрганади. Уйдан 50—100 м узокликда бўлган тижорат дўконига сакич, конфет музқаймоқ олиб келиши учун шунга етарли пул бериш робарида харид қилиш жараёнида ва йўлда кетатуриб нг ларга эътибор бериш, сотувчи билан бўладиган муомала' билардан уни воқиф қилиш лозим. Бу, самарали фикрл нинг зарурий унсурлари, айни вақтда шахслараро муом га киришиш кўникмаларидир.

Шунингдек, мактабда ҳам мустакил фикрлашни рт лантириш учун унга қулай шароит яратиш керак. У\* учун синф, даре ва ҳоказолар янги шароит, янги хисобланади- Бу муҳитга уни мажбурлаб кўниктириш натижа бермайди. Бундай вазиятда ўқувчи учун оила, табдаги муҳит бошқа-бошқа эмаслиги аниқ бўлади. П вард нати\*\*<sup>3</sup>

**I** фаолият олиб бораётган жараё **I**ги таъминланади. га майлни кучайтиришда уқувч! агогик жиҳатдан муҳимдир. Дар никроғи, ўқув топширикдарига і сувчиларни алоҳида тақдирлаш ирғич ва ҳоказо) билан бутун; **ка** рағбатлантириш мумкин.

д и ^  
фарзаК^,  
ёндошиш

Дунёда қобилиятсиз инсон бўлмайди. Қобилият куртакларини илк мактаб ёшидан аниқдаш лозим. Мустакил фикрлаш ана шу қобилият кирраларининг намоён бўлиши натижасидир.

Қобилият — бу, ўқувчида йиллар давомида шаклландуви, унинг имкониятларини юзага чиқарувчи восита. У асосан, мавжуд туғма, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган хислат унсурларидан иборат. Қобилиятли болада доимо интилиш, хар бир жараёнга мустакил ёндошишга интилиш намоён бўлади.

Ўқувчида мустакил фикрлаш ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари унинг 11—12 ёшларидан бошлаб шаклланади. Будаврда ўқувчи аниқтасаввурдан мустакил, назарий фикрлашга ўтади. Ўқувчиларда мустакил фикрлашнинг шаклланиши бир неча босқичларда амалга оширилади: аксарият 11 ёшли болаларда ўғиш даври бутун 6-синф давомида фикрлашнинг аниқтури доминантлик қилиб боради, ўқув йили охирларидагина ушбу фикрлаш турининг ўзгариши ва қайта Қурйлиши кузатилади, ўқувчилар тахминан 12 ёшдан (7-синф) бошлаб назарий фикрлаш дунёсига кириб боради. Бундай ўзгаришларга ўқув фаолиятининг ўзига хослиги, уни УҚитувчи томонидан ташкиллаштирилганлиги ва энг асо-<sup>с</sup>"йси, ўқувчининг ўқув жараёнига бўлган муносабати каттатаъсир кўрсатади. Ўқув жараёнининг ташкиллаштирили- аниқ бир образ ва тасаввурга эмас, балки назарий, аналитик фикрлашга, бирор-бир нарса ва ҳодиса ҳақида ту-<sup>б</sup>УНчага эга бўлиш ва уни таҳдил қилишга ўргатишга йўнал-<sup>т</sup>тирилган бўлиши лозим.

Ижодий тафаккурнинг шаклланиш даврига 11—14 ёш ора-<sup>ЛИИ!</sup> киради. Бу даврда ўсмир ёшдаги ўқувчида мустакил Фикрлаш, унинг интеллектуал фаоллиги, масалалар ечишда ^одий ёндошиши, интеллектуал қобилияти ва фаолияти<sup>01</sup> виб боради.

Ўқувчи мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш-



даги узвийлик тамойилининг мазмун-мохияти талабларнинг ўзига хослиги, бири иккинчисини инкор этмасли билан ахамиятлидир. Бу жараён билан вужудга келади тараккиёт жамият, оила ва давлат учун ўзаро мутаносликда хизмат килади. Мактаб таълим-тарбия жараёни ўзаро педагогик узвийликка эга. Чунки ўзаро бир-бирига з қарама-қарши бўлган қарашлар, хатти-ҳаракатлар ўқувчи ни чалғитади. Йўналтириш, тарбиялаш ва таълим берж бир-бирига боғлиқ равишда олиб бориш билан ўқувчи мустақил фикрлаши учун имконият яратилади.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлришнинг мавжуд тажриба ва илмий-методик ёндошувл" узвийлиги қуйидаги беш муҳим тамойил заминада килади:

1. Ўқув дастурларида берилган мавзуларнинг ўқувш мустақил фикрлашга йўналтириши.
2. Ўқувчи ёш хусусияти, имконият даражаларининг хига олинганлиги.
3. Ўқувчиларга бериладиган топшириқларнинг тизимла тирилганлиги.
4. Иктидорли ўқувчилар билан ишлашнинг ҳисобга олганлиги.
5. Ўқувчиларнинг компьютер техникаси билан ишл, кўникмасига эгалиги.

Ижтимоий-гуманитар ўқув фанларидаги дастурларда м" зуларнинг синфлар кесимидаги узвийлиги, кетма-кетли мазмунан бир-бирига боғлиқлигига асосланади. Узвийла тирилган, кетма-кетлиги таъминланган ўқув дастури б' ча таълим-тарбия бериш ўқувчиларга ўқув фанларидан риладиган билимларнинг тизимли ҳолатда бўлишини калатлайди. Бу эса ўқувчилар мустақил фикрлаш салол ривожлантиришни педагогик жиҳатдан таъминлашнинг **ринчи узвийлик тамойилидир.** Шуи га мувофиқ тарих фдан дидактик маълумотларни даврлар бўйича (хронологи

кетма-кетликда берилиши, ўқувчининг материални ўзлаштириши, мавзу доирасида берилган воқеа-ҳодисаларни таҳлил этиши, таққослашига имконият яратади. География фанида географик маълумотларнинг китъалар, минтақалар, давлатлар бўйича таққим этилиши эса оддийдан мураккабга қараб дидактик талабнинг истифодаси учун қулайлик яратибгина қолмай, географик таққослаш усулидан унумли фойдаланишга шарт-шароит яратади. Ҳар бир географик маконнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш мақсадида бошқа географик маконлар билан қуп томонлама таққослаш ва тафовут сабабларини асослаш пировард натижада географик фикрлаш таркиб топиб, ривожланишига олиб келади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни мақсади ва мазмуни ҳамоҳанглиги ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг **иккинчи тамойилидир.**

Ижтимоий тараккиётнинг жадаллашуви натижасида мавжуд ҳолат мунтазам равишда янгилашиб боради. Бу тамойил ижтимоий-гуманитар таълим жараёни учун ниҳоятда муҳимдир. Зеро, тарих, география, иктисод, адабиёт фанлари бошқа аниқ йўналишдаги фанларга нисбатан ўзгарувчанлиги туфайли мавжуд материалларни мунтазам янгилаб туриш эҳтиёжи билан фарқ килади.

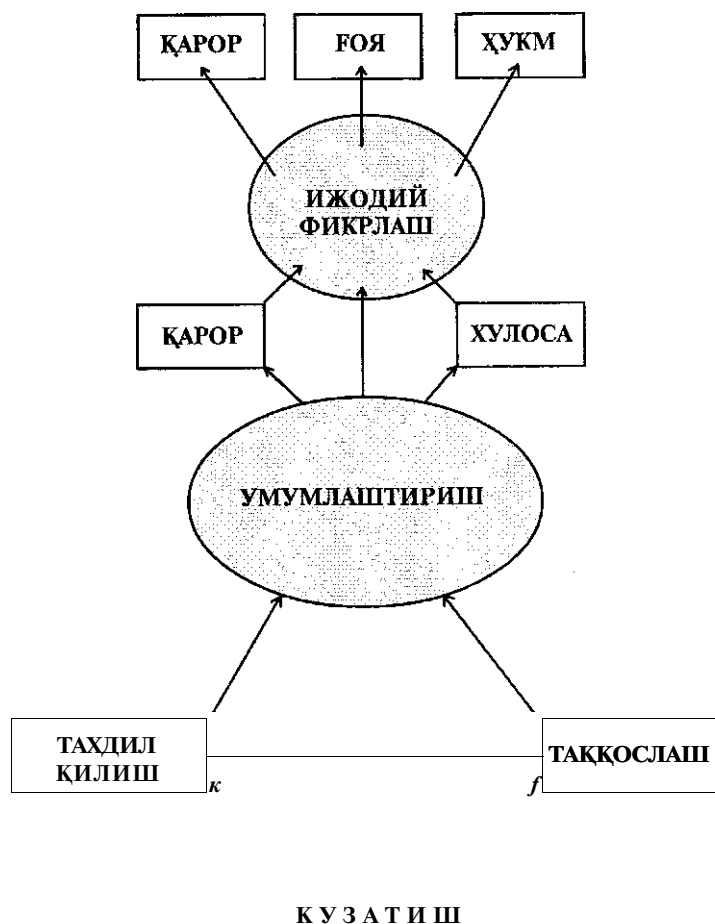
Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар **ижодий фикрларини ривожлантириш** — мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг **учинчи тамойили** ҳисобланади. Зотан, ижтимоий-гуманитар фанлар мохияти доимий ўзгаришда - ривожланишда экан, нгунга ҳамоҳанг равишда Ўқувчиларда ҳар бир жараёнга, зарурий ўринларда ўқув материати негизида берилган материалларга ҳам ижодий ёндо- **Шш** малакасини таркиб топтириш талаб этилади.

Маълумки, таълим-тарбия жараёни кенг қамровли жараён, бунда ўқитувчи билан ота-онанинг, маҳалла жамоатчилигининг узвий педагогик ҳамкорлик қилиши назарда тутилади. Акс ҳолда бу педагогик жараён ташкилотчилари ўрта-

сила бир-бирини инкор этадиган ҳолатлар рўй бериши оқиба-тида жараён сифатининг пасайишига олиб келади. Юқорида зикр этилган ташкилий тамойиллар узвийлиги баробарида куйидаги тафаккурлаш боскичларига хос узвийликни на-зардан қочирмаслик лозим:

2-схема

Ўқувчининг узвий фикрлаш тизими



Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривож-лантиришни педагогик жиҳатдан таъминлашда узвийлик та-мойилига асосланган занжир бўғинлари боғланиб, яхлит тарзда муайян тизимни ташкил килади. Дидактик маълумотлар мазмунининг узвийлик тамойилига бўйсундирил-ганлиги ўқувчиларда мустакил фикрлашга бўлган майлнинг барқарорлигини таъминлайди.

Билимларни эгаллаш мураккаб жараён бўлиб, у хиссий аъзолар зўриқишига олиб келади. Зеро, фикрлаш инсоннинг баркамоллиги, сезги аъзоларининг мукамал бўлишини та-лаб этади.

Абдулла Авлониининг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ ва илм-маърифатга эга бўлмоқ учун бадантарбия килиш зарур. «Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқимок, ўқитмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучли, касалсиз вужуд лозимдир. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларида, ишларида кам-чиликка йўл кўюрлар. Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнгила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланма-са, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб асторини ювиб овора бўлмақ кабидурки, хар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун меҳнат ва соғлом бир вужуд керакдур» (13, 169).

Дарҳақиқат, фикрнинг теранлиги, маҳсулдорлиги унинг Қандай муҳитда пайдо бўлганлиги билан белгиланади. Зеро, III Қандай фикрнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига му-айян шарт-шароит зарур.

Ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини муваффақи-лтли ривожланиши учун куйидагиларга эътибор қаратиш Лозим:

- биринчидан, мустакил фикрловчи шахе борликни ку-зата олиши, хис қилиши, идрок этиш имкониятига эга бўли-шига;

- иккинчидан, воқеа-ҳодиеаларнинг моҳиятини англаши, уларни мазмунан таҳлил эта билишига;
- учинчидан, борлиқни яхлит ҳолатда, у алоқадор шар шароитлардан ажратмай умумлаштира олиши, яъни тар\* топган муайян уйғунлик доирасида мушоҳада қилишига;
- тўртинчидан, фикрлаш воситаси ҳамда объекти мус қил фикрловчининг салоҳиятига мутаносиб бўлиши, яъғ фикрий баҳсга ўқитувчи ўзини ўқувчининг даражаси «қолипи»га кириб, сўнг суҳбатга, фикрий баҳсга чорлапй га;
- бешинчидан, мустақил фикрловчи шахс воқеа, ҳодиса ларни у билан алоқадор макон ва замон билан бирга тасав§ вур эта олиши, яъни воқеалиқни идрок этиши ва унга хл| ҳукм чиқаришига;
- олтинчидан, ўрганилаётган масалага ҳис-ҳаяжон кўзғов чи шароит яратишига (Бу фикрлаш рағбатни оширади, *фуШ* рий зўриқишдан асрайди);

Мустақил фикрлаш тафаккур жараёнига хос бўлган айян қоидаларга асосланса-да, лекин у ҳар бир ўқувч! ўзига хос алоқадорлик заминида ривожланади. Чуноғ мустақил фикрлаш тезлиги билан ўқувчининг ҳақиқат англаш, ифодалаш кўникмаларининг ўзаро боғлиқдигин| меъёрлаб бўлмайди.

Республикамиз мустақиллиги эълон қилинган дастлабғ кунларданок асосий эътибор ҳуқуқий давлатни барпо эт\* фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти ва онгини ошириний\* қаратилмоқца. Ўзбекистон Конституциясининг 29-моддаси| да «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий туз> қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган боi чеклашлар бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ис далаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга' аллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши ]

кин», дейилган. Дарҳақиқат, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаётни таъминлаш учун ҳар бир инсон мустақил фикрлай олиши керак.

Мустақил фикрлаш ўқувчи тафаккурининг энг муҳим сифати бўлиб, теварак-атрофни, ижтимоий воқелиқни би- лиш ҳамда тушунишнинг асосий қуролидир.

Ҳуқуқий онгаинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири муайян жамиятдаги ҳуқуқ меъёрларни билиш ва уларнинг мазмун-моҳиятини тушунишдан иборат. Инсон турли қонунчилик меъёрлари, ахборотларни тушуниб ўзлаштириб олиши керак. Тушуниш мураккаб фикрлаш жараёни бўлиб, у маълум даражада ахборотни қайта ишлашни талаб этади. Лекин бу ҳали танкидий фикрлаш эмас. Эсда сақлаш ва ту- шуниш танкидий фикрлашнинг зарурий шартидир. Бошқа- ларнинг тайёр фикрларини тушуниш ва эсда қолдиришни мустақил ва танкидий фикрлаш деб ҳисоблаб бўлмайди. Мус- тақил ва танкидий фикрлаш эса тушунарли бўлган ғоялар- ни текшириш, таҳдил қилиш, баҳолаш, ривожлантириш ва татбиқ этиш жараёнида вужудга келади. Танкидий тафаккур Ҳар доим мустақилдир. Ҳар бир киши ўзи учун хос тарзда фикрлайди. Шунинг учун ҳам танкидий тафаккур индиви- дуал табиатга эга. Ҳосил бўлган фикрлар алоҳида аҳамиятли ваўзига хос бўлмаслиги мумкин. Жамиятимизда амалга оши- рилаётган ҳуқуқий ислохотларга нисбатан ҳам ҳар бир ўқув- чининг ўзига тегишли мустақил фикри бўлиши мақсадга мувофик.

Ҳуқуқий билимлар ва ахборотлар ҳуқуқий тафаккурнинг эҳтимол, бошланғич нуктасидир. Инсондаги мавжуд билим- ла<sup>а</sup>Р танкидий фикрлаш учун йўналтирувчи омил вазифаси- "иўтайди. Бирор янги, мураккаб фикрнинг туғилиши учун Қанчадан-қанча матнлар, далиллар ва ғояларни ишлаб чи- **ИШ** талаб этилади. Шунинг учун ҳуқуқий онгни ривож- ла<sup>а</sup>нтиришни мактабгача таълим муассасаларидан бошлашга ^Риншлади.

Хукукий тафаккур хукукий онгнинг таркибий қисми сифатида ижтимоий табиатга эга. Ўқувчининг хукукий фикр-мулоҳазалари жамият аъзолари билан мулоқот жараёнида текширилади ва чархланади. Ўқиш, мунозара қилиш, мулоҳаза юритиш, қаршилиқ кўрсатиш, ўзаро фикр алмашиш орқали ўқувчининг хукукий билимлари ойдинлаштирилади ҳамда кундалиқ амалиётда мазкур билимлардан фойдаланиш кўникмаси ҳосил қилинади. Ўқувчининг хукукий онгини ривожлантириш учун, энг аввало, уларда хукукий билимлар, меъёрлар ва қонунларга нисбатан мустақил фикрлаш ва муносабатни тарбиялаш зарур. Мустақил тарзда ўзлаштириб олинган хукукий маълумотлар эса хотирада мустақкам сақланиб қолади.

Тафаккурнинг пешланиши мураккаб ва узоқ вақт давом этадиган жараён. Тафаккур шаҳе ҳаётида учровчи зиддиятларни ҳал қилишда такомиллашиб боради. Ўқувчининг янги эҳтиёжлари (бу эҳтиёжларнинг туғилиши, ўз навбатида, ҳаёт ва фаолият, ижтимоий муҳит талабларига ва бошқа сабабларга боғлиқдир) билан уларнинг имкониятлари ўртасид содир бўладиган зиддиятлар инсон ҳаёти ҳамда фаолиятининг асосий зиддиятларидан ҳисобланади.

Ўқувчилик даврида шаҳе тафаккурида муҳим ўзгаришлар рўй беради. Кичик мактаб ёшидаёқ бола турли масалалар ечишда нарсаларнинг ўзи билан амалий иш бажаришга ё тасаввурларига суяниб қолмай, балки тунгунчалар билан кўришга ўрганади. Шунга қарамай, кичик ёшдаги ўқув<sup>1</sup>нинг фикрлаши, асосан, аниқ-образли тафаккур қилишд иборат бўлади. Бошланғич синф ўқувчиларининг масал, эГ так, мақол, маталлар мазмун-моҳиятини ҳамма вақт Х; тўғри тушунавермасликларининг боиси шундадир: ул' мавҳум тушунчаларни ҳам қўпинча жонли, конкрет обр дар ёрдамида тасаввур қилади. Натижада амалга оширил; ган педагогик чора-тадбирлар ўқувчиларда мустақил ф лаш кўникмаларини шакллантириш жараёни самарадо гини таъминлашга таъсир кўрсатади.

Муайян ёш даврларида одам психикаси, шу жумладан, тафаккурнинг ривожланиши қатъий ва ўзгармас чегарага эга эмас. Тафаккурнинг ривожланиши — унда мутгасил ўзгаришларнинг, миқдор ва сифати жиҳатидан бир-бирига зид ўзгаришларнинг рўй бериш жараёнидир. Аммо шунга қарамай, ҳар хил ёш группасига мансуб болалар, шу жумладан, 5-9- синф ўқувчилари тафаккурининг баъзи типик хусусиятлари ҳақида гапириш мумкин.

Юқори синф ўқувчиларининг тафаккури кичик ёшдагиларникига қараганда, умумлаштиришларга анча бойлиги ва абстрактлашганлиги билан фарқланади. Ўсмир ёшидаги ўқувчи ўзини анализ қилиш, бошқалар билан таққослаш ва солиштиришга кўпроқ эътибор бериб, бу билан бутун борлиққа янғича нуқтаи назар билан қарай бошлайди. Бу эса уларга воқеа ва ҳодисаларни чуқурроқ таҳдил этиш ва умумлаштиришга кўмаклашади, нарса-ҳодисаларнинг энг муҳим белгиларини (кўзга яққол ташланиб турувчи белгиларни эмас) ажрата олишларига имкон беради. Синфдан синфга ўтган сари ўқувчиларнинг билим доиралари чуқурлашиб бориши билан, уларнинг умумлашмалари ҳам изчил равишда кенгайиб боради. Уларга умумлашмалар қилишга имкон берувчи расмларни ўзлаштиришлари (харфли белги, формулаларни, карта ва бошқаларни билиш) ва улардан амалда фойдалана олишлари тафаккурнинг ривожланишида кескин сифат ўзгаришларини вужудга келтиради. Ўқувчиларнинг ўз фикрларини исботлашга уринишлари, уни далиллар билан асослашлари ҳам сезиларли даражада ривожланган бўлади.

Юқори синф ўқувчиларининг фикр юритишларида наза-Рий билимларни ўзлаштиришга интилиш, умумий қонуниятларни ўзлаштиришга мойиллик кучли бўлади, бу эса баъ<sup>3а</sup>н юқори синф ўқувчисининг конкрет далиллар асосида билимлар эгаллашига ҳалат бериши мумкин. Юқори синф УҚУвчиларида ўз фикрларини индуктив ва дедуктив ҳулоса ЧиҚариш усулларида кенг фойдаланган ҳолда исботлай олиш

ва баён этиш қобилияти жадал ўсади. Ташқи томондан қараганда, чиройли ва мустақил муҳокама юритишга интилиш аксарият ҳолларда ўқувчини мунозарада, ҳатто, ўзининг хато фикрларидан ҳам қайтмасликка олиб келади.

Ўқувчиларнинг тафаккури ўз ҳолича ривожланмайди, балки ўқитувчининг шу мақсадда мунтазам иш олиб бориши натижасида усади. Тафаккурнинг ўстириш учун, энг аввало, ўқувчиларни фаол фикр юритишга ундовчи шарт-шароитларни вужудга келтириш керак. Бош мия густло] ила барқарор кучли кўзғалиш нукталари (донинанталар) юзаг; келган қисмларда муваққат асаб алоқалари муваффақият\* лироқ ҳосил қилинади. Бу эса, одатда ўқувчиларда билим-? ларни ўзлаштиришга кучли эҳтиёж ва ҳавас >йғонганда юзақ§ келади.

Ўқув материалларини ўрганшда унинг аҳамиятлилик да. ражасини ўқувчиларга тушунтириб бериш уларда илмий би' лимларга нисбатан қизиқиш ҳамда эҳтиёж уйғотишда катт; аҳамиятга эгадир. Ўқув материалларини баён этиш жараёнида, ўзлаштирилган билимларни қаерда татбиқ қилинпг; ўргатиш, мазкур материални ўқиб олиш ҳаётий мухи\* аҳамиятга эга эканлигига ўқувчиларни ишонтириш зарур\* Акс ҳолда, машғулот ўқувчилар учун зерикарли, самарас^ ўтади.

Материални оғзаки тушунтириш орқали ўқувчилар^ ишонч ҳосил қилинганидан кейин шундай вазият ярати керакки, бунда ўқувчилар масала ечиш ва уни ургaffl| чиқилган илмий қонуниятлар нуктаи назаридан тушуу тиришга эришсинлар. Бир турдаги масала ечишни ўқув~~ ҳатто кўп марта машқ қилса ҳам, унинг билимлари т бўлиб қолаверади, у фикр юритишда тор доирадан таш: рига чиқа олмайди, яъни бир қолипда фикрлайвераЯ^, Ўқувчиларнинг ҳар томонлама, кенг, илдам фикр юр^ тишларига имкон яратиш учун масалалар ўзига хос ва хи| ма-хил бўлиши л озим.

Хусусан, иқтисод фанидан ўқувчиларга «Акциядорлар жа- мияти» мавзусида масъулияти чекланган фирмалар йирик корхоналар микёсида акциядорлар жамияти кўринишида ташкил қилиниши ҳақида маълумот олган ўқувчилар даст- **лаб** ўз жамғармаси ҳажмига тенг миқдорда акция чиқариш лозимлигини, бу билан унинг акциясини сотиб олган ҳар **бир киши** жамиятнинг акциядорига айланишини англай- дилар. Жамият акциядорга ҳар йилги фойдасидан сотиб ол- ган акциясига **мое** равишда ҳақ — дивиденд тўлаши лозим- лигини билгач, ўқувчида мустақил фикр юритиш жараёни бошланади. Шундан сўнг у акциянинг қиймати белгилани- ши, унинг курси ўзгариб туриши, акциянинг турлари ҳақида фикр юритади. Ўз-ўзидан режалар тузишга, мустақил ра- вишда **катта**-катта ишларни амалга оширишнинг дастурини тайёрлашга интилади. Бу эса ўқувчи фикрини ўз маҳалласи, шаҳри, тумани, вилояти, республика сўнгра дунё давлатла- **ри** микёсида тафаккур этишга ундайди.

Тафаккурни ўстиришда ўқувчиларга бирор янги нарса тай- ёрлаш, масалан, мустақил тарзда конструкциялаш сингари топширщ бериш катта аҳамиятга эга. Бунда ўқувчилар фик- ри иш операцияларини такомиллангтиришга, механизмлар- ни мослаштиришга йўналтирилади.

Ўқув устахонаси **ёки** корхона ишлаган пайтда ўқувчига бирор технологик жараённи кузатиш ва сўнгра ўзининг шу Ҳзкдаги умумий фикр-мулоҳазаларини, хулосаларини гапи- **РИБ** бериш орқали **ҳам** уларнинг тафаккурини ўстириш **мум- кин**. Масалан, ўқувчига ўз ўртоғи **ишини** диққат билан ку- **атиб**, кейин **уни** таҳдил қилиш, бинобарин, ютуқ ҳамда **Камчиликларини** кўрсатиш ва баҳолаш юзасидан вазифа ^клаш фойдалидир. Тажрибали ўқитувчилар бошқа дарелар- **Да** шунга ўхшаш **иш** олиб борадилар, бунда улар ўқувчига ^ Ўртоғининг жавобини таҳдил қилиб, **уни** баҳолаш вази- **Ф а с и н** И х о п ш и р а д и

Ўқувчилардан ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича зиладиган дарсларда бирор расм бўйича ҳикоя тузишни, роф-муҳитни ўрганиш муносабати билан табиат ҳодис рига қиёсий характеристика беришни, турли фанлар б) иншо ҳамда маърузалар, реферат, мулоқот матнлари ёз риш ҳам қизиқарли ижодий топшириқлар ҳисобланади. шолар ёзиш ва матнлар яратиш учун ўқувчилар даставв эркин тарзда мавзу танлаши керак, бундай мавзулар \_ чи томонидан ҳам тақдим этилади. Иш жараёнида ўқувч лардан материалларни таҳдил қилиш ва умумлаштир мустақил хулосалар чиқариш талаб қилинади.

Савол ва масалалар тузиш, мисоллар ўйлаб топиш ва т лаш каби ишларни ўқувчиларнинг ўзига юклаш ҳам ул тафаккурини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга. Ў тарбия жараёнида зарур ҳолларда ўқувчилар олдига вази лар қўйиш ва уларни фикран ечишга одатлантириш зарур

Кузатишларимизнинг курсатишича, ўқувчиларда ижо; фикрлашни ўстиришда улар олдига таҳдил қилиш, таққослг исботлаш ва тушунтириб бериш, сабаб-оқибат боғланишл ни аниқдаш, хулоса чиқариш ва умумлаштиришларни тал этувчи вазифалар қўйиш муҳим дидактик аҳамиятга эга. А суски, ўқувчилардан мавзунини оддийгина қайта сўзлаб бері ни талаб қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, «АҚаҳхонинг таржимаи ҳолини сўзлаб беринг», «Металлургия сано" ҳақида нималарни биласиз», «Австралия қшшток хўжа тўғрисида гапириб беринг» каби саволлар билан ўқитувчил ўқувчиларга тез-тез мувожаат қиладилар. Ўқувчиларга бунд топшириқларни берилиши натижасида улар курак ёдла' мойил бўлиб, мустақил фикрлашга эҳтиёж сезмайди.

Уларга «Абдурауф Фитрат онгли ҳаёт кечира бошлаган д нима билан характерланади?», «Абдурауф Фитратнинг ўз д рида тутган ўрни қандай эди?», «Абдурауф Фитрат ўзи бутун кучини чоризмга қарши курашга сарфлаганл нима билан исботлаш мумкин?» каби савол ва топшир билан мувожаат этиш алоҳида педагогик кимматга эга.

Билим олишнинг ҳамма босқичида ҳам ўқувчиларнинг фикр юритиш фаолиятини жадаллаштирадиган саволлар би- лан уларга мувожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Дейлик, урганган материалларни умумлаштириш ва тизимга со- лишни талаб этувчи саволлар ўқувчилар тафаккурини ўсти- ришда, айниқса муҳим аҳмият касб этади. «АҚрдирий ва АФитрат ижодий фаолиятида қандай ўхшаш жиҳатлар мав- жуд?», «Моддий ва маданий жиҳатдан Шарқ ва Ғарб халқ- ларининг ҳаёти қандай фарқ қилади?» каби саволлар укув- чиларни мустақил фикрлашга ундайди. Бундай саволларга ўқувчи жавобларни тайёр ҳодда тополмайди. Бу хил саволлар чуқур таҳдил қилишни, хилма-хил маълумотларга асослан- ган материалларни таққослашни, ундаги умумий, муҳим томонларни аниқдаш ва муҳим бўлмаганларини ажратиш- ни талаб қилади ва, шу билан бирга, хулоса чиқариш, умум- лаштириш конкрет маълумотлар билан исботлашни тақозо этади. Буларнинг барчаси укувчиларни фаол фикрлашга даъ- ват этади.

Уқувчиларни фақат ўз мулоҳазаларинигина айтиб қрл- масдан, балки фикрлар йўналишини анализ қилишга ҳам Ундайдиган ўқитувчилар уларнинг тафаккурини бойитишда яхши натижаларга эришади. Бундай ўқитувчиларнинг дарс- лари кўпинча қизғин мунозараларга бой бўлади, бу эса ўқув- чиларнинг фаол ўйлашларига олиб келади ва уларда ўргани- лаётган ўқув фанига нисбатан кучли кизиқиш уйтотади.

Ўқувчилар ёш психологиясининг ўзига хос хусусиятла- Рини инобатга олган ҳолда ўлкашунослик топшириқларини изчил равишда мураккаблаштириб бориш, машгулотларнинг синф, гуруҳди ҳамда якка тартибдаги шаклларини онгли тарзда мувофиқлаштириш бу соҳадаги асосий йўналишлар- Дан бири ҳисобланади.

Психологларнинг таъкидлашларича, тимсоллар ва тушун- Чалар ўзаро алмашилиб, бир-бирини тўлдириб боради. Во- Қелиқни тимсоллар ёрдамида идрок этиш ўқувчиларда диқ-

кат, эслаш, хотира, фикрлаш, нутк, хиссиётни ихтиёр! бошқариш каби билиш жараёнларини такомиллаштириш ички хатти-харакатларни меъёрлаштириш, уларнинг онц акс этишини ифодалашга имкон туғдиради.

Фикр туғилишининг **илк** боскичи, биринчи поғонаси сон онгида шаклланадиган тасаввурдир.

Тасаввур — бу, моддий оламни ва унда содир бўлаёт ходиса, жараёнларни инсон сезги аъзолари хис этиши мушохада қилиши оқибатида онгда акс этган шакл-шамор дир. Демак, муайян нарса ва ходисалар тўғрисидаги ани тасаввур тиник фикр вужудга келишининг муҳим кафола тидир. Тасаввур, гарчанд фикр вужудга келмаса-да, ходисалар борлигини (сабаб-оқибат боғланишларини) тўлик ифо далай олмайди. У кишилар онгида умумлашиб, абстраклаш! ган ҳолдаги тушунча таркиб топишига асос бўлади. Шунда^ экан, тушунча моддий борликцаги нарса, ходисаларниғй муҳим белги ёки хусусиятларини сўз воситасида ифодалан ган тафаккур мажмуидир. У, тушунчалар акс эттирган та саввурнинг мантиқий тафаккур ишловидан ўтиб сўз (ибо ра) ^сифатида намоён бўлган шаклидир.

Ўқувчиларда ўсмирлик ёшида фаол, мустакил, ижодий бНД лишга эҳтиёж пайдо бўлади. Уларнинг ташаббуси ва ижодкор! лигини рағбатлантирувчи турли фаолият шакллари мазкур наЦ зарий қоидаларни амалга ошириш имкониятини беради.

Машғулотларсиз (кизикишларсиз) ўсмирлик ёши - **ўйинД** ларсиз болаликка ўхшайди. Бу даврда ўсмир кўнглига ёққан! машғулотни ўзи танлайди, шу билан мустакил билишга! бўлган эҳтиёжини қондиради. Билиш фаолиятини ривож| лантириш, машғулотларни танлашда дарслардаги ностан^ дарт усуллар, ҳудуд тимсолини яратишга йўналтирилган **уй** вазибалари ҳам ёрдам беради. Масалан, ўқувчи китоб бўйи- ча эмас, балки табиат объектами ўз кузатишларидан **чикарЗ** ган хулосалари ёки ўтмишга доир маҳаллий афсоналар **асо-** сидаги **муайян** хабарни катта **кизикиш** билан тайёрлайда!

Ўқувчилар расм чизиш дарси, фотография макетларини тай- ёрлаш билан ҳам ўз қобилиятларини намоён этади.

Бу жараёнда ақл мушаққатларини ҳам мувофиклаштириш лозим, шунда ўқувчи аниқ, мақсадли тарзда фикрлай бош- лайди. Ақдни чархлашда тайёргарлик даражасининг тўртта асосий тавсифи борлигини таъкидлаш лозим:

1. Ақднинг қудрати.
2. Ақднинг мослашувчанлиги.
3. Ақднинг бардошлилиги, чидамлилиги.
4. Ақднинг мутаносиблиги.

Ўқувчи муайян топширикни бажараётганида ундан синч- ковлик талаб этилгани учун ақд қудратига суянади. Айнан шу кўникмани кишилар бирор мураккаб математик масала- ни ҳал қилишда, чек дафтарчасида ҳисобни тўғрилашда, бирор жисмга диққатни қаратганда ёки ҳеч нарсага чалғи- май бирор ғояни ўйлаганда қўллашлари мумкин. Ақд кучи — бу зарур вазиятларда диққатни керагича жамлаш қобилия- тидир.

Агар бирор янгилик яратиш, унга ижодий ёндошиш ло- зим бўлса, ўқувчининг ўйловчи мускуллари майин ва мос- лашувчан бўлиши зарур. Ақднинг мослашувчанлиги — бу бир фикр йўналишидан бошқасига ўтиш қобилиятидир. Ма- салан, ўқувчи аниқ бир ўйин билан машғул бўлганда турли вариантлардан воз кечади, ҳар хил қурилмалар яратади, мав- ЖУД ҳолатни турли томондан туриб тасаввур қилишга ҳара- \*ат қилади. Ўқитувчи ўқувчининг мустакил фикрлаш сало- хиятини ривожлантириши учун янгидан-янги педагогик имкониятларни кашф қилиши, ғояларни чалкаштирмасли- ги, соҳадаги мавжуд концепцияларни ўзлаштириши керак. Ақднинг мослашувчанлиги ўқувчининг ижод қилиши, ақдий °Перацияларни бажаришни ҳамкорликда амалга оширишдан ^ратдир.

Агар ўқувчи ўз ғояларини амалда татбиқ этмоқчи бўлса, ^га ақднинг чидамлилиги керак бўлади. Ақднинг чидамли-

лиги деганда узоқ вақт юқори фаолликни чалғимай, мард ни йўқотмай сақдаб туриш тушунилади. Бу, фикрий риво" ланишнинг муайян йўлини собитлик билан ўтиш қоби тидир. Агар бунга нафосат ва хиссиёт уйғунлаштирил ўқувчи ўз акдини жамлаши керак бўлади, яъни фикрл жараёнлари турларини замонавийлаштириш, мувофиқл тириш ва ҳаракатлантириш лозим.

Ақлнинг мутаносиблиги — бу фикрларга сайқал бер техникаси билан мохирона шуғулланиш, бир вақтнинг ўз бир қанча тушунчаларни ўзлаштира олиш, ҳар қандай ш роитларда мувозанатни сақлай билиш, янги билимлар эгаллаш учун ўқиш ва юқори ғоялар учун курашишга тай бўлишдир.

Айнан шу тўрт сифат — куч-қудрат, мослашувчанл чидамлилик ва мутаносиблик ўқувчининг қай даражада; тақил фикрлаш фаолиятига тайёрлигини белгилайди. Ўқув фақат мускуллар машқи ва бўшашишни мунтазам алма" тириб туриши, салоҳият шейпинги ва акдий атлетизм бил шуғулланиши, фақат «мия тўқималарини ишлатиши» б лан узоқ, муддат мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожл" тириб бориши мумкин.

«Ўқувчилар қандай қилиб ўз салоҳиятини йўқотади?» Д ган саволга қуйида жавоб излашга ҳаракат қиламиз. Не бир ўқувчининг акди ўткир, ёрқин, ижодий ғояларга тўл бошқаси эса берилган ўқув материални зўрға ўзлаштир Бунга сабаб: педагогик фарқдар ва генетик (физиоло фарқдар мавжудлигидир. Ўқувчи қўлларини чиниктир" учун спорт залига бориши шарт эмас. У қўл мускуллар" синфда ҳам макбул ҳаракатлантириш орқали чиниктира ол Айни вақтда математикани ўрганиш учун амалий машқда ни фақат мактабда бажариш шарт эмас, уни ҳовлини с> риб туриб ҳам, йўлда кетаётиб ҳам рақамлар билан узлукс ишлаб ўзлаштириши мумкин. Бу жараёнда «математик му куллар» мунтазам машқдан тирилади. Агар вазият ўқув

нинг мунтазам акдий зўриқишини тақозо қилмаса, демак, унда мувозанатни сақдовчи асос мавжуд эмас. Лекин, кун- далик ҳаётда, таълим жараёнида ўқувчи олдида муайян тарз- да вазифалар қўйилаверади, улар ўқувчидан тезкор қарор- лар қабул қилишни тақозо этади. Бу эса акд мушакларининг тезкор ва кучли бўлишини таъминлайди.

Ўқувчи ўз-ўзига «Қайси фикрлаш мушакларим кундалик юкламада қатнашмаяпти?» деган савол қўйиши ва унга жа- воб излаши лозим.

Кўникма — бу нимагадир одатланиш усули. Бу одатларни ўқувчи мунтазам бажариши шарт. Масалан, эрталаб тиш ювиш одатини олайлик. Тасаввур килинг, оддий тши ювишни ҳар куни янгитдан ўрганиш керак бўлса, ўқувчининг бунга қанча вақти сарфланган бўларди.

Ўқувчининг бутун фаолияти унинг кузатувлари, диққат- ни жал б киладиган, қанчалик яхши ўқиса, ўзини безовта қилаётган муаммоларни ҳал қилса, нимаданки хурсанд бўлса, кун бўйи нима ҳақида ўиласа, бу ҳол у ёки бу дара- жада унинг ҳаракатларида ўз ифодасини топади.

Инсон миясининг юқори даража ишчанлигини таъмин- лаш учун унда муайян кўникмаларни ҳосил қилиш керак. Бу, ўқувчининг ўз олдида қўйган мақсадига эришишига ёрдам беради. Интеллектуал жихатдан ривожланган ўқувчи ўз фао- лиятини мустақил тарзда назорат қилади. Уни моддий борлик муаммолари қизиқтиради. Натижада бундай ўқувчиларнинг Қизиқиш доираси кенгайди. У яхши ўйлаб, тушуниб килин- ган ҳаракатлар ёрдамида ўз одатларини ўзгартириш, ўзида фойдали кўникмаларни шакллантиришни билади. Масалан, Узини камроқ хаёл суришга мажбурлаш ва хаёлий касрлар ҚУРИшни камайтириш, салмоқли қарорлар қабул қилиш ёки \*УПрок таваккал қилишни. Бу фойдали одатлар бир бутун ТаРзда акднинг мутаносиблиги ўзгаришларга аниқ жавоб бе- Риш имконини беради ва охир-оқибат энг асосий одат — ижо- бий одатларга ўрганишни шакллантиради.



Ўқувчилар, айниқса, юқори синф ўқувчилари «Мен тўлақонли фикрлашимга қайси одатлар халакит беради?» де ўзидан сўраб туриши керак.

Ўқувчининг ўз-ўзини тахдил этиб бориши учун қуйида. гилар зарур бўлади:

1. Ўқув-тарбия жараёнларида уларни ўз-ўзларини баҳо; лашга одатлантириш. Бунинг натижасида ўқувчилар ўз фао- лиятларига танқидий ёндошишни ўрганеди, уларда танки- дий нуқгаи назар шаклланади.

2. Ўзгалар фаолиятини тахдил этишга ўргатиш орқали ула{ да кузатувчанлик кўникмалари шакллантирилади.

3. Ўқувчиларда ҳар бир ўқув материали устида синчков- лик билан ишлаш, уни пухта ўзлаштириш кўникмалари тар- киб топтиради.

4. Ўқув-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг фаолликлари ошириш усулларида самарали фойдаланилади.

Бунинг учун ўқувчи мунтазам тарзда акдий машқлар" бажариши лозим. Аклий машқ ҳам, худди жисмоний ма- каби ўзида ҳаракатни мужассамлаштиради. Бадан учун югу: риш, сузиш, баскетбол ўйнаш, оғир атлетика зарур - бу ларнинг барчаси мушакларни қисқариш ва чўзилишга маж« бур қилади.

Акдий ривожланиш учун ҳаракат, таклифдан хулосага| муаммодан ечимга, саволдан жавобга, акднинг бир ҳолати дан бошқа ҳолатига ўтишида мустақил фикрлаш фаолр жадаллашади. Ҳар сафар ўқувчи фаол фикрлай бошлагани да, яъни салоҳият ресурсларидан фойдаланганда онгли мақсадди ҳаракат қилганда ўша заҳотиёқ ақл мушакларин ишга солади.

Кенг тушунчадаги «машқ» атамасида малака, тажриб орттириш, ўз қобилиятларини ривожлантиришга қаратш- ган фаолият тушунилади.

Ўта эътиборни талаб этадиган ҳар қандай машғулот хоҳ у бошқотирма бўлсин, ишлаб чиқариш муаммолар"

ҳал қилиш ёки тинч ўтирган ҳолда фикрларни жамлашга интилиш бўлсин - бу акдий машқлардир. Уларнинг асосий хусусияти ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишдан иборат.

Ўқувчининг қилаётган шли эмас, балки уни қай даражада амалга ошираётганлиги, яъни машқни техник жиҳатдан тўғри бажариши муҳим. Цирк артисти машқни такрор ва такрор бажаради. Бунда у ҳар гал кичик-кичик тузатишлар киритади ва керакли натижага эришгунча бу машқни давом эттиради. Ана шу машқлар ёрдамида унинг ҳаракатлари тобора аниқ- лик ва жозибадорлик касб этади, натижада бундай ҳаракат- лар томошабинда завқ-шавқ уйғотади. Энг яхши акдий машқ - бу мустақил фикрлаш, ўзликни англаш, ўз ички дунёсини мужассамлаштириш имкони ва салоҳиятини чархлашдан иборатдир. Бу, акдий қувватни фикр лойихасига айлантириш усу- лидир. Ўқувчи мустақил фикрлашга эришиши учун берилиб ишламоқчи ёки акдини бир оз юмшатиши учун салгина бўшашмоқчи бўлса, бу унчалик муҳим эмас. Ҳар қандай ҳолат- да акдий машқ ўқувчининг ижодий имкониятларини онгира- ди, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиради, мақ- садга эришишини жадаллаштиради-

Ақл мушакларини ривожлантириш учун ўқувчининг ҳам фикрлари чархланиши лозим. Баъзи топширикларни бажаришда ўқувчининг акди қайта-қайта ишлаши зарур, бунда Унинг мушаклари берилган топширикни аниқ бажаришни ўрганеди. .

Фикрлашнинг ҳар бир турида алоҳида мускуллар ишга тушади. Мантиқий, тахдилий, метаморфик, танқидий, вер- бал, визуал (кўриб фикрлаш) ҳолларининг ҳар бирида биз фақат битта фикрлаш мушак мускулидан фойдаланамиз. Бу бизга ички дунёмизни ҳаракатга келтиришга имкон беради. Турли кундалик муаммоларни ҳал этиш эҳтиёжи фикрлаш- нинг «мослашувчанлиги»ни талаб этади. Ўқувчи дам танки- Дий фйкрлашда мустақкам ва совуққон мантиқни ишга со-

либ «тер» тўкса, дам миядан «ҳаммасини» чиқариб ташла бўшашади ва янги йуналишларни тадқиқ қилишга ўтад. Ўқувчи қатъий иғуғулланиб, мақсад сари секин ҳаракатланиши мумкин, лекин якуний натижалар билан озгйн «ўйин» воситасида муаммонинг нозик ечимига бир зумда келади.

Акдий мушоҳада жараёнида фикр намоён бўлишини таъминловчи омиллар, шарт-шароитларнинг шакллари билан яг бири - бу хиссий-образли мулоқот ҳисобланади. Назариг фикр, қоида кабиларни мулоқот, баҳс айниқса, таълим жа^ раёнида фалсафий истилоҳдар, атамалар воситасида тушунтириш билан бир қаторда, мақсадни шеърий мисралар, мика, турли аъзоларнинг ҳаракати ёрдамида изҳор этиле\* фикрни чуқурроқ англаш имконияти туғилади.

Эътибор килинса, муайян шеърни шунчаки ўқишдан; ифодали ўқилгани беихтиёр киши фикрини чулғаб, мул о.' хазага чорлайди. Устига-устак ўша шеърни мусиқа жўрлиги| да хонанда ижросида тингланганида эса ҳис-туйғулар жун бишга келиб, фикр яна ҳам теранлашади. Бола туғилишидаг ноқ айтиладиган ва унинг энг севимли куйи ҳисобланг она алласини ҳам маълум оҳангда хиргойи қилиниши бежиз эмас. Зеро, уни оддий сўзлашувимиз оҳангида айтиб, фарзандни ухлатиб бўлмайди. Шундай экан, болалар онгиг ёшлигидан, улар билан ҳиссий-эмоционал мулоқот қилиб<sup>1</sup> уларга ҳам ҳиссиётли бўлишни ва шу орқали теран • лашни ўргатиб бориш лозим.

Сезги, идрок ва тасаввур жараёнларида нарса ва ҳодисаларнинг ташқи, яъни бизнинг сезги органларимизга бевсита таъсир кўрсатган белги ва хусусиятлари акс этади. Лекин билиш бу билан чекланмайди, чунки воқеликнинг *Ш* битмас-туганмасдир. Нарсалар ва ҳодисалар бевосита бшг бўлмайдиган ички хусусиятлар, ўзаро алоқа ва ривожлау қонуниятларига ҳам эга. Масалан, Ердан Куёш, юлдузл" ва Ойгача бўлган масофани бевосита аниқдаш мумкин эм~

ҳал қилиш ёки тинч ўтирган ҳолда фикрларни жамлашга интилиш бўлсин — бу акдий машқдардир. Уларнинг асосий хусусияти ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишдан иборат.

Ўқувчининг қилаётган иши эмас, балки уни қай даражада амалга ошираётганлиги, яъни машқни техник жиҳатдан тугри бажариши муҳим. Цирк артиста машқни такрор ва такрор бажаради. Бунда у ҳар гал кичик-кичик тузатишлар киритади ва керакли натижага эришгунча бу машқни давом эттиради. Ана шу машқдар ёрдамида унинг ҳаракатлари тобора аниқлик ва жозибдорлик касб этади, натижада бундай ҳаракатлар томошабинда завқ-шавқ уйғотади. Энг яхши акдий машқ— бу мустақил фикрлаш, ўзликни англаш, ўз ички дунёсини мужассамлаштириш имкони ва салоҳиятини чархлашдан иборатдир. Бу, акдий кувватни фикр лойихасига айлантириш усулидир. Ўқувчи мустақил фикрлашга эришиши учун берилиб ишламоқчи ёки акдини бир оз юмшатиши учун салгина бўшашмоқчи бўлса, бу унчалик муҳим эмас. Ҳар қандай ҳолатда акдий машқ ўқувчининг ижодий им кониятларини оширади, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиради, мақсадга эршишгини жадаллаштиради.

Ақд мушакларини ривожлантириш учун ўқувчининг ҳам фикрлари чархланиши лозим. Баъзи топшириқдарни бажаришда ўқувчининг ақди қайта-қайта ишлаши зарур, бунда Унинг мушаклари берилган топшириқни аниқ бажаришни ўрганади. .

Фикрлашнинг ҳар бир турида алоҳида мускуллар ишга тушади. Мантикий, таҳдилий, метаморфик, танкидий, вербал, визуал (кўриб фикрлаш) ҳолларининг ҳар бирида биз фақат битта фикрлаш мушак мускулдан фойдаланамиз. Бу бизга ички дунёмизни ҳаракатга келтаришга имкон беради. Турли кундалик муаммоларни ҳал этиш эҳтиёжи фикрлашнинг «мослашувчанлиги»ни талаб этади. Ўқувчи дам танкидий фикрлашда мустаҳкам ва совуққон мантикни ишга со-

либ «тер» тўкса, дам миядан «хаммасини» чиқариб ташла бўшашади ва янги йўналишларни тадқиқ қилишга ўтади| Ўқувчи қатъий шуғулланиб, мақсад сари секин ҳаракатла \* ниши мумкин, лекин якуний натижалар билан озгйн *f* «ўйин» воситасида муаммонинг нозик ечимига бир зумда; келади. J

Акдий мушоҳада жараёнида фикр намоён бўлишини таъ^ минловчи омиллар, шарт-шароитларнинг шаклларида яна§ бири — бу хиссий-образли мулоқот ҳисобланади. Назари"" фикр, қоида кабиларни мулоқот, баҳс айниқса, таълим жараёнида фалсафий истилоҳдар, атамалар воситасида тушунтириш билан бир қаторда, мақсадни шеърини мисралар, ми| мика, турли аъзоларнинг ҳаракати ёрдамида изҳор этилса^ фикрни чуқурроқ англаш имконияти туғилади.

Эътибор қилинса, муайян шеърни шунчаки ўқигддан кўра, ифодали ўқилгани беихтиёр киши фикрини чулғаб, мулоҳазага чорлайди. Устига-устак ўша шеърни мусиқа жўрлигич да хонанда ижросида тингланганида эса ҳис-туйғулар жунбишга келиб, фикр яна ҳам теранлашади. Бола туғилишида-ј ноқ айтиладиган ва унинг энг сеvimли куйи ҳисобланган она алласини ҳам маълум оҳангда хиргойи қилиниши бежиз эмас. Зеро, уни оддий сўзлашувимиз оҳангида айтиб, фарзандни ухлатиб бўлмайди. Шундай экан, болалар онгига ёшлигидан, улар билан хиссий-эмоционал мулоқот қилиб, уларга ҳам хиссий-эмоционал бўлишни ва шу орқали теран фикрлашни ўргатиб бориш лозим.

Сезги, идрок ва тасаввур жараёнларида нарса ва ҳодисаларнинг ташқи, яъни бизнинг сезги органларимизга бевосита таъсир кўрсатган белги ва хусусиятлари акс этади. Лекин билиш бу билан чекланмайди, чунки воқеликнинг ўзи битмас-туганмасдир. Нарсалар ва ҳодисалар бевосита билиб бўлмайдиган ички хусусиятлар, ўзаро алоқа ва ривожланиш? қонуниятларига ҳам эга. Масалан, Ердан Куёш, юлдузлар ва Ойгача булган масофани бевосита аниқдаш мумкин эмас;^

бош мия пўстлоғида бўладиган физиологик жараённи бевосита кузатиб бўлмайди; электр тоқининг симлардан утиши, атом тузилиши, узок тарихий жараёнларнинг ривожланиши ва шунга ўхшаш ҳодисаларни бевосита кўриш мумкин эмас. Шунга қарамай, инсон чамалайди, аниқдайди, билиб олади. Қандай қилиб бунга эришилади?

Воқелик моҳиятига воситали равишда тажрибада илгари тўплаган билимлар асосида муҳокама юритиш, яъни мустақил фикрлаш йўли билан етилади. Шундай қилиб, воқеликни воситали равишда акс эттириш мустақил фикрлаш жараёнининг хусусиятларидан биридир.

Мустақил фикрлашнинг яна бир хусусияти — бу воқеликнинг умумлаштирилган ҳолда акс эттирилишидир. Биз яқка нарсаларни идрок этамиз, бир турдаги куп нарсалар тўғрисида эса фикр юритамиз, бордию яқка бир нарса тўғрисида фикр юритадиган бўлсак ҳам, унинг умумий ва муҳим хусусиятларини қайд этамиз. Масалан, биз аниқ бир ўқувчинигина идрок эта оламиз, умуман ўқувчи хусусида, унинг билим олишга интилувчанлиги ҳақида эса фикр юритишимиз мумкин.

Воқеликни умумлаштириб акс эттириш кўпроқ сўз ёрдамида амалга оширилади. Шундай қилиб, мустақил фикрлаш воқеликнинг умумлаштирилган ҳолда сўз ҳамда ўтмиш тажриба воситасида акс эттирилишидир.

Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги сабаб-натижа боғланишларини, шунингдек, уларнинг ривожланиш қонуниятларини аниқдаш билан одам табиат ва кишилиқ жамияти тараққиётининг йўлини бошқариш имкониятини қўлга киритади. Одам шу жиҳати билан бошқа жонзотлардан фарқ қилади. Сўз билан фикрнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини қайд этиш билан бирга, шуни ҳам кўрсатиш керакки, фикрлаш фаолиятида сўз реал нарса ва ҳодисалар ҳақида сезгилар орқали ҳосил қилинган тажрибага таянган тақдирдагина муайян аҳамиятга эга бўлади. Ўқувчининг ўзи идрок этаётган ва амалий муносабатда бўлаётган нарсалар ҳақидагина фикр

айтиши бежиз эмас. Маълумки, катта ёшдаги кишилар ҳам нарсаларни бевосита идрок этиш ёки шу нарсаларнинг хотирада сакданган образларига таяниш имкониятига эга бўлганда фикр юритиши бирмунча енгиллашади.

Ижодий меҳнат қилиш учун киши мустақил ва танқидик мулоҳаза юритиш қобилиятига эга бўлмоғи, нарса ва ҳрди-саларнинг моҳиятини тушуна билиши, синчков бўлиши керак.

Фикр юритишдаги *мустақиллик* — кишининг ижтимоий тажрибадан фойдалана билишида, ўз мустақил фикри орқали ижтимоий тажрибага нисбатан муносабатини намоеън эта билишида кўзга ташланади. Бунга эса теварак-атрофдаги воқеликка танқидий муносабатда бўлмай эришиш мумкин эмас, Танқидий фикрлаш — инсоннинг турли нарса ва ходисаларни, бошқа одамларнинг ҳамда шахсан ўз фикрларини Таҳлил қилиш, тўғри ва жиддий баҳолай билиш қобилиятидир Танқидий фикрлаш кишидан ўз фикрларининг тўғрилигини асослаш ва исботлашни талаб этади, яъни танқидий ф юритувчи одам турли ходисаларнинг сабабини оча били уларни илмий нуқтаи назардан тушунтира олиши ҳа «нима учун?», «нима сабабдан?», «нима мақсадда?» де саволларга жавоб бера одиши керак. Фикрни исботлаш асослаш учун кишидан чуқур фикр юритиш талаб қишди, бу эса одамнинг таҳдил қилиш, таққослаш, турли на ва ходисаларнинг муҳим томонларини топа билишида Намоеън бўлади. Ижодий ишлаш учун, инсон фикрининг *дамлиги*, яъни вазифаларни аниқ шароитга қараб еча ол вазифаларни бажаришнинг янгича йўлларини топа бил қобилияти ҳам талаб қилинади. Бу эса, ўз навбатида, фикрининг *синчковлиги* билан, доимо масалаларни ечишнинг яхши усулини излаш эҳтиёжи билан чамбарчас боғлиқдир.

Тафаккурнинг юқорида санаб ўтилган қўплаб хусуслари индивидуаллик характериға эға бўлиб, бу хусусият акд *сифатларидир*.

Акд сифатлари муайян шахсға хос бўлган олий асаб фаолиятининг маълум жиҳатлари асосида ривожланади, бироқ уларнинг барқарорлиги ва тараққиётини таъминлашца ижтимоий-гуманитар таълим жараёни муҳим аҳамиятға эға.

Таққослаш — нарса ва ходисаларни бир-бириға солиштириш, улар орасидаги ўхшашлик ва фарқдарни топишдир.

Кузатйш ва тажрибаларнинг кўрсатишича, ўқувчилар, масалан, география таълимида (8-синф) 8 та иктисодий географик районнинг биринчиси хисобланган Тошкент иктисодий географик районини ўрганганларидан кейин шаклланган тушунча ва кўникмалар негизида бошқа иктисодий географик районларға хос хусусиятларни мустақил ажрата олади.

Ўқувчилар баъзан таққослашда кийналадилар, чунки қандай белгилар бўйича таққослаш кераклигини билмайдилар. Ваҳоланки, нарса ва ходисалар жуда кўп хилма-хил белгилари бўйича таққосланиши мумкин. Масалан, икки дарёнинг узунлиги, чуқурлиги, серсувлиги, кема қатновига яроқдилиги, иктисодий аҳамияти, қирғоқдарининг ҳолати, балиқ бойлиги бўйича, фойдали қазилмаларни эса пайдо бўлиши, захирасининг залвори, саноат аҳамияти, фойдаланишға яроқдилиги ва ҳоказоларға кўра.

Бунинг натижасида ўқувчиларнинг тушунча ва тасаввурлари кенгайди ва ривожланиб боради. Ўқувчилар ҳар қандай муаммолар ечимига журъат қила олишлари; жумладан, улардаги воқеа-ходисаларға турли хил жиҳатларни кузатйш орқали ажратйшлари, атроф-муҳитға мосланувчан бўлишлари лозим. Золувчилар таълим жараёнида ана шундай кўникма ва маълумларини ўзлаштиришларига эришиш талаб этилади.

Бу кенг қамровли жараён тизимли равишда маълум бир зоналарға таянишини тақозо этади. Шундай экан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёни сифатини оширишда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш йидаги педагогик-психологик мезонлардан иборат бўлади:

1- **Ўқувчиларда ҳар қандай муҳитға мосланувчанликни топтириш** билан уларни турли вазиятларда, турли муаммоларни қабул қилишдаги ҳолатларға тайёрлаш;

2. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларга ўз мустакил фикрларини баён қилишлари учун шарт-шаро\* яратиш орқали улар фаоллигини оширишга эришиш;

3. Ўқувчиларнинг ўз иқтидор ва қобилиятларини намо\* этишларига имконият яратиш орқали сифатли натижаларга эришиш;

4. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар: тақдим этиладиган билимлар воситасида уларни муҳракма га чорлаш орқали мустакил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш;

5. Ўқувчиларнинг ўқув материалларини мустакил ушла тириш, улар устида фикрлашларини ташкил этиш орқа ижтимоий-гуманитар таълим самарадорлигини ошириш;

6. Ўрганилаётган нарса, воқеа-ҳодисаларнинг муҳим " гиларини ажратишга ўргатиш орқали уларнинг муста! фикрлаш салоҳиятларини жадал ривожлантириш;

7. Умумийликдан хусусийликка ўтиш асосида ўқувчила нинг мустакил хулоса чиқаришлари ва ҳаққоний қарорГ қабул қилишларига эришиш;

8. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар- , турли билимларга нисбатан қизиқишларини ошириш туф , ли ўқишга бўлган муносабатлари, ўқув материалларини урl. нишга бўлган мойилликларини ривожлантириш;

9. Ўқувчиларда самарали мулоқот кўникмаларини в~ га келтириш орқали таълим жараёнидаги мулоҳазаларн кўпайишига, ҳар бир ўқувчининг ўз мустақил фикрини ' қилишга эришилади;

10. Ўқувчиларнинг таълим-тарбия жараёнига нисба онгли муносабатларини шакллантириш билан уларда рининг ижтимоий, маънавий эҳтиёжларини қондир\* дарс жараёнларининг ўрни муҳим эканлиги тўғрисида; тушунчани вужудга келтириш;

11. Ўқувчиларнинг айни ҳолатларни таҳлил қила ол рига эришиш йўналиши орқали мустакил фикрлаш сам» дорлигини ошириш;

12. Ўқувчиларнинг фаолиятини объектив баҳолаш билан уларнинг кейинги хатти-ҳаракатларига асос яратилишини инобатга олган ҳолда бу жараёнга ёндошиш;

13. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг сифатини ошириш омилларини белгилаш орқали педагогик жараёнда олиб борилаётган ишларнинг узлуксизлигига эришиш.

Ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлан- тиришнинг педагогик-психологик мезонлари амал қилган ҳолатда маълум бир самарага эришиш мумкин. Шунга кура, ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлан- тириш борасида олиб борилган ишларни маълум даражада тизимлаштириш лозим. Бунда ижтимоий муҳитнинг ўзига хос жиҳатларини талкин этиш, ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий-гуманитар таълим жа- раёни сифатини оширишнинг педагогик-психологик мезон- ларини белгилаш орқали қуйидагиларга эришиш назарда ту- тидди:

- ўқув-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг мустакил фикр- лаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган таълим сифатини ошириш омиллари белгиланади;
  - ўқувчиларнинг мустакил фикрлаши учун қулай педаго- гик муҳит вужудга келтирилади;
  - Ҳар бир ўқувчининг индивидуал иқтидори, салоҳияти- ни ҳисобга олган ҳолда мустакил фикрлаш фаолиятини ри- вожлантиришга йўналтирилган ёндошув ишлаб чиқилади;
  - ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқув фанлари- Дн бериладиган ўқув материаллари самарадорлигини оши- РИц орқади ўқувчиларнинг мустакил фикрлашга йўналти- РИлган педагогик тизим таркиб топтирилади;
  - мустакил фикрлашнинг педагогик-психологик йўна- ^шларини белгилаш орқали ўқитувчилар учун ўқувчилар й л а н ишлашнинг қулай йўллари кўрсатиб берилади.
- Дарҳақиқат, ижтимоий-гуманитар таълим жараёни сифа- Ни оширишга хизмат қиладиган педагогик-психологик ме-

зонларнинг барчаси негизида ўқувчининг мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантириш ётади. Педагогик-психологик мезонларнинг аниқ белгиланганлиги — таълим-тарбия хусусан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг сифатини оширади. Қайд этиш керакки, ўқувчининг мустақия фикрлаши **учун** яратилган шарт-шароит, берилган имкониятнинг барчаси, ўқитувчи, ўқув дастурлари, дарелик муаллифларининг педагогик-психологик жиҳатдан мавжуд битимларига бориб такалади. Шундай экан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги ўқув фанларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўқувчиларда мавжуд тўсикларни енгишда узини-узи мустақил бошқариш кугикмасинш хосил килиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг натижасида **ўқувчи** чиларнинг мустақил фикрлаш жараёни вужудга келади. %

Умуман олганда, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларий фаоллаштиришнинг энг макбул йўли ҳам мавжуд педагогии психологик **ёндолтувлардан** амалиётда самарали фойдаланшш дан иборат. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салохиятларининг педагогик-психологик мезонлари таълим-тарбия **жараёни** да уз ига хос жиҳатларни белгилаб, ўқувчи шахеига **нисбия** тан ёндолтувларнинг кўплаб тамойилларини амалиётгатайти этишга имконият беради. Мазкур педагогик-психологик мезонларни бир-биридан ажратиш орқали кузланган натижа эришиб бўлмайти. Шу боис ўқувчиларда мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантиришнинг педагогик-психологик мезонлари мохиятан бажариладиган ишларни аниқ кўрсатиб беради. Бу билан таълим-тарбия жараёнида ўқувчи **шахс**нинг ривожланиши учун кулай имкониятлар яратилади. 3

## **УЧИНЧИ БЎЛИМ** **ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ** **КЎНИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ** **УМУМДИДАКТИК ЙЎНАЛИШЛАРИ**

Таълим тизимининг сифат-самарадорлигини оширишда ўқувчининг мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантириш мухим ўрин тутаети. Ўқувчи мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантиришнинг дидактик параметрлари мазмунан ўқув-тарбия жараёнининг мохиятини белгилаб беради ва бу йўналишда умумий ўрта таълим мазмунининг асосий дидактик параметрларини куйидагилар ташкил ётади:

- давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари;
- дареликлар ва методик қўлланмалар;
- электрон дареликлар, ўқув фильмлари;
- дарснинг мақсадлари ва уларга эришилганлик даражаси;
- ўқитишнинг илғор педагогик технологиялари (таълим шакллари, турлари ва усуллари);
- олинган назарий билимларнинг амалиёт билан боғликлиги;
- ўқувчилар билимининг баҳоланиши.

Юкорида таъкидланган умумий ўрта таълим мазмунининг асослари ўқувчилар, давр, жамият эҳтиёжлари асосида такомиллаштирилади. Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш сифат-самарадорлигини оширишнинг асосий омиллари Ридан бири - ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантиришдан иборатдир. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салохиятини ривожлантириш учун барча Дидактик воситалар сафарбар килиниши керак.



учун фан ўқитувчиси синф раҳбари билан мулоқотда бўлиши ва ота-оналар йиғилишларида улар билан ҳамкорлик иштирок этиши зарур.

Жумладан, умумий ўрта таълим босқичи битирувчиси тимоий-гуманитар фанлардан бири бўлган географиянида ўқувчининг географик тайёргарлигини: айта (кўта) билиш; аниқдай (ўлчай) олиш; тасвирлай билиш; шунтира олиш; башорат кила билишдек (5 хил) мезонлар бўйича намоён этиши ва аниқланиши белгиланган. Шуниндан, ўқувчи мукамал билимлар тизими билан кулантирилиши баробарида унда кўгшаб ўқув кўникма ва лақа, илмий фаолиятга алоқадор оддий тадқиқотчи усуллари таркиб топтириш лозимлиги давлат таълим тартида аниқ белгилаб кўйилган.

Географик харитани ўқиш (муайян ҳудуддаги Куёш даражаси микдорини аниқдаш, вақтнинг алмашилиш зикдари, материклар ва океанлар, денгизлар, қўлтиқлар, бўғозлар, оқимларни аниқдаш) Ернинг геологик ёши аниқдаш, Ернинг магнит кутбларини белгилаш, муайян географик объектнинг географик тавсифини баён этиш амалий фаолият турларисиз ДТС талаб этган ўқув кўни ҳамда малакаларини таркиб топтириб бўлмади.

Тарихий манбаларни ўрганиш жараёни ҳам ўқувчи даврларни фарқдай олиш, дунё харитаси билан ишлаш воқеа-ҳодисаларни бир-бирига такдослай олиш, изланлар ва олиб борилган ишларни умумлаштира олишлар тақозо этади.

Адабиётда ўқувчи берилган материалларни ўрганишда бир сўзнинг маъносини киёсий ҳолатда таҳдил этиши, мазмун-моҳиятини содда, раво тилда баён эта олиши, лардан олган хулосаларини асослай олиши лозим бўлади.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг барчасида берилган ДТС ва ўқув дастурларида бу йўналишлар қайд этилган. Хусусан, Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географ

дан ҳар бир даре бўйича дарсликда мустақил изланишга унда топшириқлар берилган: Масалан, «Мактабингиз атрофида фаолият кўрсатаётган корхоналар қандай соҳага иқтисослашганини аниқданг ва сабабини тушунтириг», «Туманингиздаги исталган корхонанинг ишлаб чиқариш алоқасини чизмада тасвирланг», «Махаллангиз ёки қишлоғингиздаги демографик жараёни ўрганиб, таснифини ёзинг» сингари ўлкашунослик ва иқтисодий мазмундаги кўплаб топшириқлар берилганки, улар жойида, ҳаракатда ўрганилар экан, баъзи ўқувчилар кузатиш доираси янада кенгрок бўлишига ошиқади. Шунини назарда тутиб моҳиятан ўхшаш, аммо қамрови, ҳудудий жойлашуви бўйича фарқданувчи объект бўйича муқобил савол, топшириқлар тавсия этилган. Зеро, бу хилма-хиллик ўқувчилар имкониятидаги тафовутлар билан уйғунлашеа, уни бажарувчи (ўқувчи) вазифага кутаринки қайфият, ишонч билан киришади. Навбатдаги топшириққа интиқади, вазифани мамнун қарши олади. Топшириқ (вазифа)нинг ўқувчи қизиқиши ва салоҳиятига мое чушмаслиги унда ялқовлик, масъулиятсизликни кучайтириши мумкин.

Таълимий меъёрлар: ўқув дастурларнинг ўзлаштириш эквиваленти, яъни таълим мазмунининг ўзлаштириш зарур бўлган даражаси ўқувчиларнинг муайян босқичда эгаллашлари лозим бўлган билим, кўникма ва мал акал аридир.

Ҳар бир фаннинг мақсадидан ўқув режаси бўйича ажратилган соат ва билим ҳажми унинг мазмуни мавжуд жамининг ғоявий-сиёсий йўналишини ўзида акс эттирадиган ҳолат ҳзокжатиридир. Ўқув дастурида ўқувчиларга тақдим этиладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Айни вақтда ўқув дастурининг ўзи ҳам муайян талаблар асосида тузилади. Жумладан, дастур аниқ .. Рўяга асосланиши, ўқитувчи ДТСни устувор, бош меъёр билан, ундаги мезон камда меъёрлардан заррача оғишмаслиги лозим.



Уқув дастурини тузишца фаннинг тарихий сабоқлари! сусан, фан оламида янги-янги кашфиётлар, илмий қр қоидалар инобатга олинади. Ўқув дастурлари хужжатла ислох қилинган таълим давлат томонидан тасдиқланган асосида тузилади.

Умумий урта таълим мазмунини модернизациялаш меъёрий воситаларидан бири бўлган давлат таълим с дартлари ва ўқув дастурлари таълим мазмунининг дида асосини ташкил этади. Зеро, ижтимоий-гуманитар фа мазмунининг узвийлиги, узлуксизлиги ҳамда ўқитиш сифат даражаси мана шу воситаларга таянади, ривожл боради.

Дарсликлар ва методик қўлланмалар

Таълим мазмунини белгилаб берувчи асосий омилла бири ўқув дарсликлари дидир. Дарсликларнинг давр тачаби, хон андозаларига мое келадиган даражада бўлишини таъ: лаш билан нгуғулланиш кундалик вазифага, масъулиятга ланган. Шу боис мамлакат таълим тизимида туб ислохс ясаган Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш лий дастури» умумий ўрта таълим мутасаддилари, хус педагог мутахассислар зиммасига дарсликларнинг янги кинчи) авлодини яратишдек мураккаб ва долзарб вази юклади. Бу, уз навбатида, илмий педагогик сатоҳият, нал ва полиграфия имкониятларини ягона мақсад сари йўн рувчи илмий педагогик жиҳатларни мухтасар ифод «қолипга» зарурият туғдирди. Бундай қолип бозор иктис тига асосланган тузум шароитида таълим-тарбия самар лишни кафолатловчи, жаҳон андозалари даражасидаги ликларнинг асосий кирраларини белгилаб берди.

Маълумки, дарслик ўқув адабиётлар ичида етакчи м да туради. Шундай экан, дарслик ҳақида фикр юриг" олдин «дарслик» тушунчасига таъриф бермоқжоиз. К' педагог олимлар «Дарслик ўқувчи қўлидаги таълим-та жараёнининг ахборот модели», янада аниқроғи «Дарслик

лим-тарбия жараёнини бошқаришнинг автоматлашган во ситаси» деб хисоблайди. Баъзи мутахассислар дареликни му айян ўқув фани мазмунининг мухтасар баёни (модели) ва хатто, «фан асоси» тарзида ҳам талқин қилади.

Айни вақтда турли маълумотларни мужассамлаштирган хар қандай китоб, фильм, овоз ёзилган лента кабиларни хам дарслик ҳисобловчилар йўқ эмас. Бизнингча, булар том маънодаги дарслик, яъни «таълим-тарбия жараёнини йўнал гарувчи бошқарув воситаси» бўла олмайди. Бунинг учун улар психология, педагогика назарияси асосида дидактик ишлов дан ўтган бўлиши лозим. Мукамал ишлов берилган, кенг камровли, амалий синовдан ўтган хар бир дарслик «миллий бойликка» айланади.

«2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури» қабул қилинган, мазкур қарор ижросини таъминлаш мақсадида Давлат таълим стандартла ри, ўқув дастурлари ва дареликларни такомиллаштиришга киришилди. Шу боис мактаблардаги дарсликларнинг шак ли, жумладан, муқоваси, нашр сифати, иллюстрацияси, харфларнинг ўлчами (катта-кичиклиги) кабиларда унчалик катта ўзгаришлар бўлмаса-да, аммо дареликнинг мазмуни, таълим жараёнидаги ўрни, ахамиятида жиддий ўзгаришлар юз берди. Қуп йиллар давомида дарсликлар билимлар ман баи, машқдар тўплами ҳамда ижтимоий-маданий қадрият ларни сингдиришдек вазифаларни ўтаган бўлса, эндиликда бу вазифалар қаторига ўқувчиларни таълимий фаолият қўникмалари, мустақил фикрлаш, турли таълимий метод лар билан ошно этиш ва уларда билимларни амалиётда **Қўлаш** қўникмаларини таркиб топтириш вазифаси ҳам кўшидди.

Шуларни назарда тутиб, замонавий мактаб дарелиги — **Муайян** ўқув фанидан Давлат таълим стандартини бажаришга йўналтирилган, ўқувчи ёши ва бошқа хусусиятларига мое, <sup>адо</sup>**ХИда** дастур>га асосланувчи қўп ададда чоп этилган ки тобдир десак тўғрироқ бўлади.

Дарсликнинг функционал вазифаси тадқиқи бил шуғулланган кўпгина олимлар фикрича, дарслик, аввал таълим мазмунини ифодаловчи муҳим восита ва у таълим мазмунининг ўртача даражасини ақс эттиради. Шунга таълим жараёнида турли гуруҳдаги ўқувчиларга қўш маълумот берувчи дидактик қўлланмаларга эҳтиёж сезил ва мазкур тизимда дарслик марказий урин эгаллайди.

Дарсликнинг яна бир функцияси ҳар бир ўқувчин: қобилият ҳамда имкониятларини аниқдаш воситаси элигидир. Дарслик мазмуни бошдан охиригача миллий билан суғорйлиб, ўқувчиларни миллий ва умуминсон кадриятлар руҳида тарбиялаши зарур. Дарсликларнинг юқор даги функциялари концептуал аҳамият касб этиб, барча фанларида бунга амал қилинади. Ўқувчининг муста фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда дарсликлар ўр муҳимлигини ҳисобга оладиган бўлсак, умумий ўрта т л им мактабларининг ҳар бир дарс лиги, хусусан ижтимо гуманитар таълим соҳаси дарсликлари давр билан ҳамо тарзда такомиллаштиришни тақозо этади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини риво лантириш учун дарсликларга қўйилган педагогик ва по логик талаблар, тамойиллар:

- **Мустақил фикрлаш учун педагогик талаб** — дарсл нинг матнидан тортиб, иллюстрациясигача ўқув ф мазмунига мувофиқ тарзда миллий ғояга оид тушунч" сингдирилиши керак. У истикдол шарофатини ва миллий риятларнинг моҳиятини ўқувчиларга англантиши, тар , этилиши, Ватан туйғусини тарбиялаши зарур. Дарс ўқувчиларнинг мустақил фикрлашга йуналтирадиган, қарашини шакллантирадиган мазмун мужассам бўлм , керак. Дарслик педагогик жиҳатдан ўқувчининг риво нишига имконият бера оладиган бўлиши зарур.

- **Мустақил фикрлашга Уйивитиришида кургазмагилуш** — чининг дарслик матнини тушунишини осонлаштириш,

фикрлашга ундаш мақсадида воқеа, ҳодиса, жараен сингари категориялар моделлаштириб берилиши ва матн мазмунини бойигувчи чизмалар, расмлар билан таъминланиши лозим. Айниса, кўз илғамас нарсаларни катталаштирилган, улкан камровли нарсаларни эса кичрайтирилган моделлари таълим мазмунини ўзлаштиришни осонлаштиради. Зеро, безак (иллюстрация)лар мактаб дарсликлари учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Айрим ўқув фанларининг дарсликларида унинг ҳажми, ҳатто, матн ҳажмидан ортик бўлади. Чунончи, ижтш<sup>ош1</sup>-гуманитар фанларда адабиёт дарсликларидан ташкари ўрта мактаб дарсликларининг 40 фоизи матнга тўғри келса, иллюстрация ҳам шундан кам бўлмаслиги оддий ҳолат.

- **Мустақил фикрлаш учун мантиций яхлитлик** — дарсликни блокларга, бобларга, параграфларга ёки мавзуларга ажратишда мазмун муайян тизим шаклида тугатланиши, имкони борича мавзу бир дарс қамровига сиғиши керак. Бунда ўқувчининг ҳар бир мавзуни ўзлаштиришида мустақил ёндошув тизимли тарзда шаклланиб боради;

- **Ўқувчининг мустақил фикрлашини амалиётга боғлаш** — Ҳар бир тушунча, қонуният, ғоянинг ҳаётнинг исталган жабҳасида зохирлигини исботловчи далиллар, излашга унДовчи топширикдар бериш ва бунда меъёрга риоя қилиш зарур. Бу жараёнда ўқувчи мустақил равишда берилган билмларнинг амалиётдаги заруриятини, афзаллигини таҳдил этади. Ўрганиш жараёнида ўқув ва тадқиқотчилик кўникмалари ривожтанишига имконият яратилади.

- **Мустақил фикрлашга йўналтиришининг муҳим воситаси "мбақалаштириш** — ўқувчилар салоҳияти, қизиқишидаги муқДРра тафовутларни назарда тутиб матнни икки, ҳатто уч Д<sup>а</sup>Ражада (табақалаб) бериш. Бунинг учун майда ҳарф, қуюқ<sup>ки</sup> ёзмача ёзув сингари усулларни қўллаш. Зеро, ҳар бир Дзрсликдаги берилган материаллар билан ишлаш ўқувчи учун<sup>и</sup> к, муаммо сифатида эмас, балки енгиллик, қулайлик<sup>и</sup> Фатида эътироф этилиши зарур.

• **Мустакил фикрлашга йўналтиришда ўқувчи ёш хусуси тини назарда тутиш** — матн ҳам, иллюстрациялар ҳам психология фанида ҳар томонлама асосланган идрок қилиниши ёш хусусиятларига мос бўлиши; ўқув фани мазмунига эмаифода усули ҳам академик тилдан мутлақо фарқ қилиши: рур. Айниқса, ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари ич\* «Миллий истиқдол ғояси ва маънавият асослари», «Таршва каби тарбиявий функцияси устувор ўқув фанларда ўқувч рухуни ром қилувчи, хиссиётни кўзгайдиган мисоллар бўлиши мақсадга мувофиқ. Дарелик яратишда муайян ўқув фанМр га хос мазмун ўқувчини зўриқтирмайдиган ва матн миқёоК бир даре камровига сизаидиган бўлиши, бунда психология фанЙр ижари сурадиган меъёрларга риоя қилиниши керак. Жумл§§ дан, тегишли синфда ўқувчи бир дақиқада нечта сўз ўқи олиши, илғаш тезлиги, ўқиган матн мазмунини англай олаши ва тугнунтира билиши ҳамда нечта сўз ёзиб улгуришШ каби меъёрлар эътиборда бўлмоғи лозим.

Ўқувчи онгида ғайриилмий тасаввур вужудга келш эхтимолини хисобга олиб, илмий баҳс тўхтамаган, фар даражасидагина мушоҳада этилаётган ғоя, таъриф, қоида і биларни дарсликда бермаслик лозим, Умуман, дарелик \ териали шундай баён этилиши ва безакли жойлашиши: ракки, ундан фойдаланаётган ўқувчи завқланиши, ка ифтихорга тўлиши, қувониши, кези келганда айрим во\* ликлардан изтироб чекиши лозим.

Дарелик ўқувчиларнинг давлат таълим стандарти ва; дастурида белгилаб берилган билим, кўникма ва мала ларни фаол ва онгли суратда ўзлаштиришга ёрдам берув^ ўқув-тарбия жараёни самарадорлигини оширишга хиз\* қиладиган асосий восита хисобланади. Мактаб дарел\* олдига қуйидаги вазифалар қўйилади:

- давлат таълим стандартлари ва таълим мақсаддарига ) келиши;
- ўқувчиларнинг билим олишига кўмаклашиши;

- ўқувчиларда мустакил фаолият кўникмаларини ривож- лантириши;

- ўзлаштирилган билимларнинг кундалик турмуш ама- лиёти билан боғлиқ бўлиши;

- таълим-тарбия уйғунлигини таъминлаши;

- ўзлаштирилган билимларни мустахкамлаши;

- бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорликка эришилиши (интеграция);

- муайян фанга оид илмий концептуал маълумотларни уйғунлаштира олиши;

- таълим олишнинг турли услубларини ўзида мужассам- лаштириши;

- ўқувчига ўз-ўзини ёки ўқитувчига ўқувчилар билимини баҳолаш ва назорат қилиш имкониятини яратиши кабилар.

Дарелик яратишда бир қатор дидактик ва методик тамойил- лар, хусусан, дарелик мазмуни ва ифода тилига қўйилади- ган умумий талабларга амал қилиниши зарур.

Мактаб дарелигининг мазмуни ўқувчиларнинг мустакил фикрлашларини ривожлантиришга йўналтирган ҳолда қуй- идаги талаблар асосида белгиланиши тавсия этилади:

- буюк келажакни тасаввур қила биладиган, юксак маъ- навиятга эга, мустакил фикрловчи баркамол авлодни тар- биялашга қаратилиши;

- умуминсоний қадриятлар, юртимизга хос шарқона во- Қелик, миллийликни ўзида мужассамлаштириши;

- мамлакатимиз мустакиллигини мустахкамлаш, миллий ғояни сингдириш, ватанпарварлик руҳида тарбиялашга қара- тилган бўлиши;

- ўқувчиларни мустакил фикрлашга ундовчи илмий ва амалий аҳамиятга молик назарий маълумотлар, қонун-қоида- лар ва тушунчалар қамраб олиниши;

- фанлараро боғланишда тақрорлашнинг олдини олади- ^Н, параллел ва муайян мантикий, изчил кетма-кетликка асосланган уйғунликка риоя қилиниши;

- ўхувчининг ёш ва психологик хусусиятлари ҳисобга олиниши;
- дарелик материали дастурга мое ва ўқув режада ажратилган соатларда ўрганишга мўлжалланиши;
- тегишли фан бўйича қўлланиладиган атамалар, тушуй чаларнинг таърифлари, қонун-қоидаларнинг ифодалар ҳодисалар изохдари илмий амалиётда эътироф қилинган" оммалашган бўлиши;
- реегубликамизнинг табиати, ижтимоий-сиёсий салохати ва ютуқларини ўқувчиларга мое ёритилиши.

Дарелик яратишга қўйилган юқоридаги талаблар куйидаги дидактик тамойиллардан келиб чиқади:

1. Таълим-тарбия бирлиги тамойили: таълим жараёни чиларда баркамол инсон фазилатларини, одоб-ахлоқ асларини шакллантириши, ватанпарварлик ва миллий қур) хиссини тарбиялаши.

2. Илмийлик тамойили: дарслиқда келтириладиган ҳадалилар илмий асосланган, ишончли ва аниқбўлиши, во» ҳодисалар ўзаро боғланиш ва ривожланишда ёритилг Қатор дарелиқлар муаллифи машхур географ ва методи Н.Н.Баранский таълимда илмийлик нақадар муҳимлг таъкидлаб: «Таълим мазмунида йўл қўйилган илмий хато ҳеч бир ўқитиш методи билан тузатиб бўлмайди», деган э

3. Тушунарлилик ва қизиқарлилик тамойили: дарелги материаллар ўқувчилар учун тушунарли ва қизиқар бўлишини таъминлаш, тушунарли, содда ва равон ёзилганлиги.

4. Таълимнинг амалиёт билан боғлиқдиги, ҳаётийлик мойили: масалан, географияни амалиёт билан боғлаш, асан, тўрт йўналишда амалга оширилади: а) миллий гоя<sup>1</sup> лишида дунёқарашни теранлаш; б) политехник йўна (табiiй бойлиқлар, табiiй шароитни ҳаётiiй асос экани: техника-технология-иктисодиётга оид маълумотлар, қорлар билан таништириш, ижтимоий ҳаётни идрок эт

воситаси сифати географиянинг амалий ахамиятини ифодалайди; в) ўлкашунослик йўналиши, ўқув экскурсиялари, саёхатлар уюштириш, ўз вилояти, тумани, қишлоғига оид географик маълумотларни дастурларга киритиш ва г) экологик йўналиш (табиатни асраш, ундан оқилона фойдаланиш масалалари ҳамда туман, вилоят, республика ва жаҳон микёсидаги экологияга оид муаммолардан воқиф қилиш. Бир сўз билан айтганда, ўқув материалларининг қундалиқ турмуш ва ҳаёт билан алоқадорликда бўлиши, узбек халқи менгалитетини ифодалаши. Ўқувчи таққослаши, фикр билдириши мумкин бўлган қишлоқ ва шаҳар ҳаёт тарзининг ёритилиши. Дарслиқдаги амалий машғулотлар ва топшириқларнинг ёш авлодни қасбга йўналтирадиган бўлиши.

5. Тарихийлик тамойили: тарихий илмий материалларга, фан тарихи ва миллий меросга асосланиши, фан таракқиётига ҳисса қўшган буюқ алломалар ва олимлар ҳақида маълумотларнинг берилиши. Нарса- ҳодисаларнинг доимо ўзгаришда, ривожланишда эканини идрок қилишни осонлаштирадиган маълумотлар бўлиши.

6. Таълимнинг ҳаммабоғшиқ ва мунтазамлик тамойили: Ўқувчининг ривожланиш даражаси, олдинги билимлари ва Ҳаётiiй тажрибасига таяниши ва мое бўлиши, шунингдек, Дарслиқдаги тушунчалар: илмий далиллар, фаразлар, назариялар, таърифлар, маълум мантиқiiй тизимда изчил баён қилиниши.

7. Билимларни онгли равишда ва пухта ўзлаштириш тамойили: ўқувчиларнинг ўрганилаётган билим, малака ва қўникмаларни эгаллашнинг нечоғлиқ зарурлигини англаши-

бу билим ва қўникмаларнинг ҳаёт учун фойдалилиги, аҳдмиятини тупгунишга қаратилганлик, уқувчиларни даредда Фаоллаштирувчи материалларнинг берилиши, ўқув-билув жа- Раёнида илгари ўрганилган билимларни қўллаш ва мустақкам- **Л**иц учун дарслиқда механик тарзда эслаб қолишга эмас, фаол Фикрлашга, ўрганилганларнинг маъносини уқиб олишга қара-

тилган машқлар бўлиши, билимларни назорат қилиш мўлжалланган савол намуналарининг берилиши.

8. Аниқ ва абстракт тушунча ва далилларнинг бирли тамойили: ўқитиш, асосан, далилларни кузатишд бошланишини, кейин эса хусусийдан умумийга, анш мавҳумга ўтишни; бошқа ҳолларда эса мавҳумдан муай тушунча ва далилларга ўтиш тарзида амалга оширилиши.

9. Кўрсатмалилик тамойили: дарсликда келтирилган териалларнинг кўрсатмалилик ва ҳодисалар ривожин ички ва ташқи мантикийлигига асосланган бўлиши, чиларда тўғри тасаввур ва тушунчаларни шакллантири ёрдам берувчи зарур суратлар, чизмалар каби кўргазм иллюстрацияларнинг бўлиши, безаклар ўқувчи диққат ўзига тортадиган ва ўқувчининг мустақил фикрлаш ёрдам берадиган бўлиши, рангларнинг ўз жойида ва м ёрда ишлатилиши.

10. Ўқувчилар ёши, психологик хусусиятлари ва савияс мое ривожлантирувчи таълим тамойили: билимларни эг ва ўқувчиларни ҳар томонлама камол топтириш жараёнд орасида узлуксиз алоқаларнинг ўрнатилиши, ўқувчилар" мустақил билим олишга йўналтира оладиган матер ларнинг берилиши. Бунда ўқувчиларнинг индивидуал,! ва психологик хусусиятларини ва билим даражасини хис олиш.

11. Таълимнинг ижтимоийлик, яъни ўқувчиларнинг ш сий хусусиятларини хисобга олиш тамойили: ўқув мате алларининг жамиятдаги сиёсий, ижтимоий ва иқгисо ўзгаришларга мое холда берилиши. Шунингдек, ўқувч нинг акдий ва жисмоний имкониятлари, кизикишлар" лаёқатлари турлича эканлигини назарда тутиш.

12. Таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлиги тамойғ ўқувчи шахеининг тўғри ва тадрижий равишда шаклл" бориши, фаннинг юқори чўт<джилари сари оғишмай, ши ва онгининг шаклланишига мувофиқ тарзда фан

воситаси сифати географиянинг амалий аҳамиятини ифода- лайди; в) ўлкашунослик йўналиши, ўқув экскурсиялари, саёхатлар уюштириш, ўз вилояти, тумани, қишлоғига оид географик маълумотларни дастурларга киритиш ва г) эко- логик йўналиш (табиатни асраш, ундан оқилона фойдала- ниш масалалари ҳамда туман, вилоят, республика ва жаҳон миқёсидаги экологияга оид муаммолардан воқиф килиш. Бир сўз билан айтганда, ўқув материалларининг кундалик тур- муш ва ҳаёт билан алоқадорликда бўлиши, ўзбек халқи мен- талитетини ифодалаш. Ўқувчи таққослаши, фикр биддири- ши мумкин бўлган қишлоқ ва шаҳар ҳаёт тарзининг ёрити- лиши. Дарсликдаги амалий машғулотлар ва топшириқдар- нинг ёш авлодни касбга йўналтирадиган бўлиши.

5. Тарихийлик тамойили: тарихий илмий материалларга, фан тарихи ва миллий меросга асосланиши, фан тараққиё- тига хисса қўшган буюк алломалар ва олимлар ҳақида маъ- лумотларнинг берилиши. Нарса- ходисаларнинг доимо ўзга- ришда, ривожланишда эканини идрок килишни осонлаш- тирадиган маълумотлар бўлиши.

6. Таълимнинг ҳаммабоплик ва мунтазамлик тамойили: Ўқувчининг ривожланиш даражаси, олдинги билимлари ва Ҳаётий тажрибасига таяниши ва мое бўлиши, шунингдек, Дарсликдаги тушунчалар: илмий далиллар, фаразлар, наза- риялар, таърифлар, маълум мантикий тизимда изчил баён килиниши.

7. Билимларни онгли равишда ва пухта ўзлаштириш та- мойили: ўқувчиларнинг ўрганилаётган билим, малака ва Куникмаларни эгаллашнинг нечоғлик зарурлигини англаши-

бу билим ва куникмаларнинг ҳаёт учун фойдалилиги, ^Миятини тушунишга кдратилганлик, ўқувчиларни дареда фаоллаштирувчи материалларнинг берилиши, ўқув-билув жа- Г^енида илгари ўрганилган билимларни қўллаш ва мустахкам- s®<sup>ai</sup> Учун дарсликда механик тарзда эслаб қолишга эмас, фаол Фикрлашга, ўрганил ганл арнин г маъносини укиб олишга қара-

тилган машқлар бўлиши, билимларни назорат қилиш учу» мўлжалланган савол намуналарнинг берилиши. к

8. Аниқ ва абстракт тушунча ва далилларнинг бирлиш тамойили: ўқитиш, асосан, далилларни кузатишдаш бошланишини, кейин эса хусусийдан умумийга, аниқдаш мавхумга ўтишни; бошқа ҳолларда эса мавхумдан муайян»: тушунча ва далилларга ўтиш тарзида амалга оширилиши. ш

9. Кўрсатмалилик тамойили: дарсликда келтирилган ма\*|§ териалларнинг кўрсатмалилик ва ходисалар ривожининг ички ва ташқи мантикийлигига асосланган бўлиши, ўқув-\* чиларда тўғри тасаввур ва тушунчаларни шакллантиришга ёрдам берувчи зарур суратлар, чизмалар каби кўргазмадй; иллюстрацияларнинг бўлиши, безаклар ўқувчи диктатинш ўзига тортадиган ва ўқувчининг мустақил фикрлашига ёрдам берадиган бўлиши, рангларнинг ўз жойида ва меъ^ ёрда ишлатилиши.

10. Ўқувчилар ёши, психологик хусусиятлари ва савиясига\* мое ривожлантирувчи таълим тамойили: билимларни эгаллаш! ва укувчиларни ҳар томонлама камол топтириш жараёнларш орасида узлуксиз алоқаларнинг ўрнатилиши, ўқувчиларнинг мустақил билим олишга йўналтира оладиган материалларнинг берилиши. Бунда ўқувчиларнинг индивидуал, ёШ ва психологик хусусиятларини ва билим даражасини ҳисобш олиш. Ч

11. Таълимнинг ижтимоийлик, яъни ўқувчиларнинг шяц\$ сий хусусиятларини ҳисобга олиш тамойили: ўқув матери- алларининг жамиятдаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодийл ўзгаришларга мое ҳолда берилиши. Шунингдек, ўқувчилар^ нинг акдий ва жисмоний имкониятлари, кизиқишларй лаёқатлари турлича эканлигини назарда тутиш.

12. Таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлиги тамой! шли бориши, фаннинг юқори чўққилари сари оғишмай интил! ши ва онгининг шаклланишига мувофиқтарзда фан ют

ларини ўзлаштириб бориши, такрорловчи ва умумлашти- рувчи материалларнинг берилиши.

Кўрсатиб ўтилган дидактик тамойилларнинг барчаси ўқув- чининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун имконият берадиган дареликларни яратишга хизмат қилади. Зеро, ҳар бир дареликнинг мазмунан талаб даража- сида тайёрланиши билан ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтириш имкониятини бера оладиган муҳим манба ву- жудга келади.

Шундай экан, дарелик ҳажми қатъий меъёрланган ша- роитда унинг мазмунини теранлатиш ёки содалаштириш мумкинми, унинг ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга таъсири қандай бўлади, деган савол ту- филиши табиий.

Чунончи география дарелигида берилган «Туманингиз экологик ҳолатини белгиловчи омилларни изоҳданг» ёки «Туманингизда ер ресурсларидан самарали фойдаланишга йўналтирилган қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?» каби топшириқдар салоҳияти бўш ўқувчига оғирлик қили- ши мумкин. Аммо туман кўламидаги мазкур топшириқдар- ни қишлоқ, хатто, маҳалла қамровига қадар кичрайтирил- са. бўш ўзлаштирувчи ўқувчи ҳам уни бажара олади. Бу таъ- лимни табақалашга мўлжалланган ўқитувчи ихтиёридаги им- кониятдир.

Масалан: «Туманингиз иқтисодиёти муайян қўшни ту- ман иқтисодиётига алоқадорлигининг географик тафсилот- тини тузинг» сингари бир қатор мураккаброктопшириқ муста- қил фикрловчи, хусусан, географияга қизиқувчан фаол ўқув- Чига мос^ бинобарин, у вазифани завқ-шавқ билан бажар- са-да, аммо ўртача ўқиётган ўқувчи мазкур топшириқни бажара олмай асабийлашиши ёки уни ўзгаларга бажартириш- Дек қинғир йўл излашга ундаши мумкин. Хуллас, ҳар бир Уқувчига мое вазифа топшириш муҳим, айти вақгда му- раккаб дидактик талаб ҳисобланади.

Дарсликдаги савол ва топширикдар, умуман, уй вазифалари хар канча мухим ва самарали бўлмасин, уларни ҳам тизимлаштирадиган педагогик, физиологик меъёр (критерия)лари бор. Чунончи, барча ўқув фанларидан топглирикларни бажариши учун ўқувчи сарфлайдиган кундалик вақт 5—9 синфларда 3 соатдан ошмаслиги лозим. Шунга кура, географиядан уй вазифаси тахминан 30 дақиқага режалаштирилади. Бу муддат фикрлаш даражаси турлича бўлган ўқувчилар гуруҳида барчани бирдек қаноатлантирмаслиги мумкин. Шу сабабли дарсликдаги савол ва топширикдарнинг аксарияти ўртача ўзлаштириш даражасига эга ўқувчиларга мўлжалланса-да, топширикдарнинг баъзилари уч хил мураккабликда тавсия қилинган. Жумладан, муайян ҳудуд (мамурий бирлик) доирасидаги демографик жараёнларни ўрганишда ҳудуд аҳолисининг салмоғи ва таркибининг мураккаблигига ҳамоҳанг топширик мазмуни ҳам мураккаблашаверади. Кувваи салоҳияти заиф ўқувчига демографик жараёнлар ҳақида фикрлаш маҳалла доирасида, ўртача салоҳият; ли ўқувчига қишлоғи мисолида, географияга ихлосманд алоҳида қобилиятли ўқувчиларга тумани доирасидаги топширикдар мўлжалланган.

Топширикдар учун қуйидагича режа тавсия қилинган:

- Географик ўрин хусусиятлари.
- Ер майдони (деҳқончилик ва чорвачиликда фойдаланиш мумкин бўлган захира ерлар етарлими).
- Сизнингча, туманда қўшимча ерлардан истиқболда қандай фойдаланилади?
- Озуқабоп ресурслар чорва эҳтиёжини қондира олмайдими?
- Сув энергиясидан қандай мақсадларда ва қандай усулда фойдаланилади?
- Табиат бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бўйича қандай тадбирлар амалга оширилмо (73, 12).

Кўриниб турибдики, савол ва топширикдар ўқувчини, қолаверса, ўқитувчини ҳам китобий билимларни амалиётга ижобий жорий этишга мажбур этиб, уларда тадқиқотчилик малакасини ривожлантиради- Тўпланган маълумотлар дарслик мазмунини теранлаштиради. Кейинчалик, бу маълумотлар асосида туман, қишлоқ, маҳалланинг иқтисодий географик тавсифига бағишлаб рисола яратиш мумкин. Дарслик методик хусусиятига мувофиқ муайян иқтисодий географик район ёки вилоят унгача ўрганилган район ёки вилоятнинг географик жиҳатлари билан таққослаб ўрганилади. Географик объект ва ходисалар эса мактаб теварагидаги микро объект ва ходисалар негизида улардаги умумийлик ҳамда хосликларни киёсан аниқдайди.

Дарслик ўқувчини мустақил билим эгаллашга йўнаттирибгина қолмасдан, айни вақтда мустақил билим эгаллашнинг усуллари билан ҳам таништиради. Дарслик асосида билим, кўникма ва малакатар таркиб топиши эндиликда исбот талаб қилмас аксиома бўлиб қолди. Бироқ дарсликнинг дидактик тизим сифатида ўқитувчини ҳам изланишга чорлаши, уни методик маҳорат соҳибига айлантириши кўпларга аён эмас. Таълим тизими ходимлари билан малака ошириш жараёнида кечган савол-жавоблардан шу нарса аён бўлдики, айрим ўқитувчиларнинг таълим мазмуни, моҳияти, унсурлари бўйича тасаввур, тушунчалари саёз, методик маҳорати ниҳоятда қониқарсиз. Уларнинг аксариятини касби ўқитувчи бўлмагани ҳолда дарс бераётганлар, шунингдек, педагогик амалиётни туймагани ҳолда таълим муассасасини бошқарётганлар ташкил қилади.

Методик маҳорат, асосан, узлуксиз педагогик фаолият шаклланиши, қолаверса, фаолияти методик хизмат кўрсатишдан иборат бўлган муассасалар мактаб услубий бирлиги ва ҳоказоларнинг саъй-ҳаракати ўлароқ таркиб топади. Аммо ўқитувчи билим ва маҳоратининг бевосита педагогик фаолиятда пешланиши, айниқса, мухим ва самарали-

Дарслик дидактик тузилмасини ташкил этувчи тавсиялар, савол ва топшириқдарни мукамал ва асосли бажаришга оид билим, кўникма ва малакалар ўқувчиларда таркиб топтирилса, ўқитувчини излашга чорлаб, методик маҳоратини пешлайди.

Дарсликлар янги авлоддарининг бир йўла методик қўлланмаси билан яратилиши соҳада олиб борилаётган ишларнинг самарадорлик даражасини кафолатлайди. Методик қўлланмаларда мавзуларни ўрганишнинг педагогик тешологияларидан намуналар берилиши ўқитувчи учун қулайлик яратади. Ҳар бир дарс мазмун-моҳиятининг ўқувчи билим, кўникма ва малакасини ривожлантиришга йўналтирилишида дарслик ва унинг; методик қўлланмасининг салмоқди ўрни бор. Методик қўлланмалар Куёш системасини ташкил қилувчи сайёралар сингари дарслик теваарагида ўзига хос тизим (мажмуа)ни ташкил қилади. Уларни баркамол авлодни таълим- тарбиядаги аҳамият% функционал вазифаси ва ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира олишига кура қуйидагича гуруҳдаш мумкин:

#### **Методик қўлланмаларнинг турлари ва тоифалари.** г |

Биринчи тоифага таълим-тарбия билан шуғулланувчи барча мутахассисларнинг йлмий-назарий салоҳиятини оншршдга! мўлжалланган умумназарий моҳият касб этувчи қўлланмалар қиради. Бундай қўлланмалар фан асосларини мактабгаэ жорий қилиш, уларни ўқувчи онгига сингдиришнинг коН\*Г цептуал асослари, шакл ва усулларига алоқадор қоидалар,м, тамойиллар, талаблар ҳамда муаммолар билан муфассал та-а ништиради. Қисқаси, фандан ўқув фани яратиш ва амали\* ётга жорий этиш масалаларида қўмақлашадиган назаривз маълумотлар билан қуроллантиради.

Иккинчи тоифага қирувчи қўлланмалар алоҳида ўқуё° фани (предмет)ни ўқитиш, урганишнинг умумметодик ма# салалари бўйича шу ўқув фани ўқитувчисининг касбий тай\*\* - ёргарлигини оширишга қаратилган бўлади. Уларда алоҳид|# ўқув фанининг мазмун-моҳияти, шаклланиш тарих1^в

ўқитишнинг шакл ва методлари, унга тегишли дарс ва қўшимча таълим (синфдан ва мактабдан ташқари ишлар)-нинг ташкилий жиҳатлари ифодасини топади. Бунда ўқитувчи ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган ёндошувларнинг концептуал асосларини илғаши мумкин.

Учинчи тоифа қўлланмаларда муайян ўқув фанига тегишли алоҳида курсларни ўқитиш технология (методика)си ҳақида фикр юритилади. Унда тегишли қурени ўқитиш масалалари яхлит, шунингдек, алоҳида мавзу ва ҳатто барча дарелар тизими бўйича мукамал дидактик ишланма кўринишида тавсиф қилинади. Демак, бу тоифа қўлланмаларда, асосан, иккинчи ва қисман биринчи тоифа қўлланмалардаги қоидалар муайян педагогик шароитларга татбиқан мувофикдаштирилади. Шу боис, гарчи дарслик яхлит методик тизим ҳисобланса-да, унга оид методик қўлланмасиз таълим самарадорлигига эришиш ҳам, дареликни тўғри баҳолаш ҳам қийин. Шундай экан, бу тоифадаги қўлланмани дареликка параллел бир вақгда яратиш мақсадга мувофикдир.

Тўртинчи тоифа қўлланмаларда таълим-тарбиянинг алоҳида қирралари бўйича муайян ўқув фанининг ўрни ҳамда вазифаси кўрсатиб берилади. Жумладан, миллий ғоя негизда дунёқараш, ватанпарварлик, инсонпарварлик, ахлокий, эстетик, иктисодий, экологик ҳамда меҳнат тарбияси сингари масалаларни у ёки бу ўқув фани доирасидаги ечимига йўл-йўриқ, методик тавсиялар берилади. Бу тоифадаги методик қўлланмалар билан ўқитувчи ўқувчидаги инсоний фазилатларни шакллантириш йўлларини ўрганади. Ҳар бир Дарсида янгича ёндошувни ўзи учун кашф этади.

Бешинчи тоифа қўлланмалар дарс, синф ва мактабдан ташқари қўшимча таълим доирасида факультатив машғулотлар, экскурсиялар уюштириш, шунингдек, амалий ва лаборатория машғулотларида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш қабиларга бағишланади.



Олтинчи тоифа қўлланмаларга муайян ўқув фани ўқитувчиС  
чисининг илмий-методик маълумотини оширишга йўнал-,  
тирилган «Ўқитувчи китоби», «Маълумотнома», «Луғат» син-  
гарилар киради.

Ўқув қўлланмаларнинг юқоридагидек тоифаланиши йиё\* |  
лар давомида шаклланиб, аксарият мутахассислар томони-  
дан эътироф этилган. **Щ**

Шундай экан, ҳар бир дарснинг дидактик мақсади, ва-  
зифалари тизимлаштирилган ҳолда олиб борилиши дарснинг  
мазмун-моҳиятини оширади. Бугунги кундаги дареликлар-  
билан ҳамоҳангликда яратилаётган «Ўқитувчи китоби»да улар  
маълум даражада кайд этилган. Ўқувчи шаҳеига йўналти-;  
рилган таълимнинг ташкилий-методик аломатларидан бири **-jj\***  
ўқувчилар гуруҳини имкон борича табақалаш, алоҳидалаШ"?\*  
дир. Уқувчиларни табақалаш баробарида муқобил дарелик-  
лар бўлиши ёки муайян дарелик иқтидорли ўқувчига ҳам,  
ўртача баҳога ўқийдиганга ҳам, бўш узлаштирадиганларш;  
ҳам бирдай ярокди бўлиши маъқул. **ц**

### **Электрон дареликлар ва ўқув фильмлар.**

Эндиликда янги педагогик технологияларга ҳамоҳанг таъ-  
лимий воситаларнинг янги-янги авлодлари, чунончи элек-  
трон дареликлар вужудга келди. Электрон дареликлар учуш,  
таълим муассасаларида, жумладан, ўрта умумтаълим мак\*\*?  
табларида амалдагидан ўзгача технологик ва педагогик шарт-  
шароитлар тақозо қилинади. Таълимнинг техник воситалари;  
етарли бўлиши, электрон дареликлар билан ишлай олади-  
ган технологик маълумот ва тажрибага эга педагогаарншя!||  
мавжудлигиҳамда ўқувчини ишлата билиши зарур. Ижти-«  
мой-гуманитар гуруҳдаги укув фанларига хос мазмуннингч  
ўзгарувчанлиги туфайли бу гуруҳдаги электрон дареликлар  
табiiй фанларга хос дареликдан фарқданади. Бунга 8-синф  
«Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси»дан таж-  
риба сифатида яратилган дастлабки электрон дарелик орқа-д  
ли шундай ҳулосага келинди.

Ўқув фильмлари орқали ҳам ўқувчилар йўналишга оид  
билимларни тўлақонли олишга муваффақ бўлишади. Ўқув-  
чилар мустақил равишда кузатйш, таҳдил қилиш, таққос-  
лаш имкониятига эга бўлади. Бу билан ўқувчининг муста-  
қил фикрлашга бўлган хатти-ҳаракати бошланади. Ўқувчи-  
ларнинг мустақил фикрлаши билан амалга ошадиган жара-  
ён самарали кечади.

### **Дарсдан кўзланган мақсад ва унга эришилганлик даражаси.**

Мақсад — муайян хатти-ҳаракат, фаолиятдан кўзланган  
натижа. Мақсадга эришиш муддатига мувофиқ у орзу, ният  
билан ҳам ифодаланади.

Навбатдаги дарега тайёрланиш ундан қандай мақсад кўзла-  
ниши ва унга эришиш йўлидаги таълимий вазифаларни бел-  
гилаш билан бошланади. Аммо даре мақсадини аниқдаш анча  
мураккаб иш.. Унинг тўғри белгиланиши ўқув фанининг ум-  
мий мақсад ва вазифаларини аниқ, муқаммал тасаввур қили-  
нишига бевосита боғлиқ. Янада кенгрокқаралса, муайян ўқув  
фани зиммасидаги мақсад-вазифаларни ўзи қандай белги-  
ланганини ҳам тушуниш, билиш талаб этилади.

Даре мақсадини маълум маънода бир дойра деб изоҳдан-  
са, у учта таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи сек-  
тордан иборат. Доиранинг марказида таълим-тарбиянинг пи-  
ровард натижаси барқамол, мустақил фикрловчи ўқувчи ша-  
сини шакллантиришдан иборат бўлиб, таълимий- тарбия-  
вий, ривожлантирувчи мақсадлар уни шакллантирувчи,  
бойитувчи қисмлардир. Дарснинг мақсади аниқбўлгач, унга  
эришишга дойр вазифалар белгиланади. Сўнг вазифаларни  
бажаришда қўлланиладиган дидактик воситалар, ўрганиш,  
билиш жараёнининг энг мақбул усули бўлган таълим ме-  
тодлари танланади. Мақсадни тўғри қўя билиш орқали даре  
самарадорлиги таъминланади. Буни куйида келтирилган  
Ўқувчида мустақил фикрлашни шакллантиришга йўналти-  
Рилган ижтимоий-гуманитар ўқув фанларидан дарелар мақ-  
садини қўйилиш намунасида кўриш мумкин.

### **География дарсларида мақсаднинг қўйилиши (8-синф).**

**Мавзу: Агросаноат мажмуаси.**

*Илмий мақсад:* мажмуа ишлаб чиқаришнинг юксак даражадаги ташкилий шакли эканини кишлоқхўжалиги мисолида чуқурлатиш. Ишлаб чиқаришни мажмуа шаклида ташкиллаш негизида тежамкорлик, демакки самарадорликни таъминлаш ётишини англатиш.

*Дидактик мақсад:* дарслик матнини ва харитани мантикий қисмларга ажратиш асосида мавзу мазмунини қисмларга ажратиш ва шу йўл билан ўқувчини атаманинг яхлит идрок қилиш сари унинг таркибий тузилишини етаклаш орқали, фикрий зўриктириш.

*Тарбиявий мақсад:* ўз имкониятларини ҳамда камчилик ва хатоларини илғаш ва эътироф этишга ўргатиш.

*Ривожлантирувчи мақсад:* топшириқдарни мустақиллашнинг турфа усуллари билан бажариш орқали акдий салоҳиятни ўстириш;

- омилар, ходисалардан белгиловчисини ажрата олиш умумлашган хулоса чиқариш;
- ўқув материални мантиқан таркибий қисмларга ажратиш машқлари;
- нутқни, мантикий фикрлашни ва қўшни мустақиллаш;
- компьютер саводхонлиги ва ахборот маданиятини ошириш.

### **Миллий истиклол ғояси ва маънавият асослари дарсида мақсаднинг қўйилиши (9-синф).**

**Мавзу: Тараққиётнинг узбек модели.**

*Дарсинг тури:* ноанъанавий.

*Дарс усули:* баҳс-мунозара.

*Ташкилий мақсад:* ўқувчилар онгига тараққиётнинг ўз модели жамиятни янгилаш ва ислоҳ этишнинг беш тамолига асосланганлиги, унинг Ўзбекистон истикболини таъминлашга хизмат қилиши таърифидидаги билимларини суқатириш.

*Тарбиявий мақсад:* миллий ғоянинг миллий манфаатлардан келиб чиқиши ва уни ўзида ифода этиши, амалга ошириладиётган ислохотларнинг миллий ва умуминсоний асосга қўрилганлигини тушунтириш.

*Ривожлантирувчи мақсад:* иқтисодий, сиёсий-ижтимоий билимларини ҳосил қилиш, нутқини ўстириш, мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш.

### **Она тили дарсларида мақсаднинг қўйилиши.**

**Мавзу: Зид маъноли, ўзакдош ва касб-хунарга оид сўзлар.**

*Дарсинг мақсади:*

*Таълимий мақсади:* зид маъноли, ўзакдош ва касб-хунарга оид сўзлар юзасидан мавжуд билим ва қўникмаларни мустақамлаш.

*Тарбиявий мақсад:* нутқ таъсирчанлигини оширишда халқ мақолларининг ўрни ҳақида тушунча бериш, улардан унумли фойдаланиш қўникмаларини ҳосил қилиш.

*Ривожлантирувчи мақсад:* ўқувчилардаги мустақил фикр билдириш, ўзаро гуруҳларда ҳамкорликда ишлаш қўникмаларини ривожлантириш.

### **Тарих дарсларида мақсаднинг қўйилиши.**

*Дарсинг мавзуси:* Қўқон хонлигида маданий ҳаёт.

*Дарсинг мақсади:*

*Таълимий мақсади:* ўқувчиларга Қўқон хонлиги маданий Ҳаёти ҳақида янги билимлар ва ўша даврда яшаб ижод қилган ижодкорлар ҳақида маълумотлар бериш.

*Тарбиявий мақсади:* ўқувчиларни Қўқон хонлиги давридаги шоир ва ёзувчилар илгари сурган ғоялар орқали ўтмиш тарихимизни ўрганишга, ўзликни англаш, миллий қадрларимизни ардоқдашга йўналтириш.

*Ривожлантирувчи мақсад:* ўқувчиларни ўтмишнинг бой Росини амалий машқлар орқали шакллантириш ва уларнинг ҳаётини қўникмаларини, тарихга бўлган муносабатларини ривожлантириш.

### **География дарсларида мақсаднинг кўйилиши (9-синф).**

**Мавзу: Утилган мавзуларни такрорлаш, «Жаҳон мамла-<sup>\*</sup>катлари» мавзуси.** \*

*Даре таксимоти:* даре 45 минутта мўлжалланган. ш

*Дарсинг мақсади:*

*Таълимий мақсад:* Жаҳон мамлакатлари ҳақида тасаввур# эга бўлиш, уларни ўз ватанлари билан таққослаш орқалаф укувчиларни мустакил фикрлаш куникмаларини ривожлан-тириш.

*Тарбиявий мақсад:* барча ўтилган мавзуларга оид тушунча ва кўникмаларни тарбиявий аҳамияти хусусидаги фикрлар-ни умумлаштириш. 1

*Ривожлантирувчи мақсад:* укувчиларни мустакил фикр^' лашга ўргатиш.

Баъзида, даре мақсадини «...мавзу юзасидан ўкувчиларга, пухта билим бериш», «укувчиларни мавзулар юзасидан би\*2 лим, кўникма, малакаларини текшириш» каби бир ёкдама мавхум белгилангани ҳам учраб туради. Кўпчилик хрлларя|| эса кузатйш, тасвирлаш, хотирани пешлаш, тасаввур этиЖ сингари баркамоллик унсурларини тарбиялаш даре мақса-дида деярли урғуланмайди. Холбуки, Давлат таълим стан-дарти мезонлари сирасига кирган бундай сифатларнинг меяя! ёрлари унда белгилаб кўйилган. '

Шахсинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожланти-риш дидактик мақсад сифатида қаралганда, уларда куйид^Ш ги педагогик ҳолат (омил)лар ҳисобга олинмоғи мақсад^ш мувофик:

1. Вактнинг чегараланганлиги.
2. Аникдик.
3. Вазиятга муносиблити.
4. Эришувчанлиги.
5. Реаллиги.

Юқоридаги ҳолатларга ҳамоҳанг режалаштирилган да да ҳар қандай мақсадга эришиш қафолатланади.

Таъкидлаш керакки, ўкув жараёнларида кулланилаётган педагогик технологиялар ўкувчининг мустакил фикрлаш са-лоҳиятини ривожлантиришда муҳим ўрин тутаети.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида кулланиладиган педагогик технологиялар ўкувчи яшаб турган ижтимоий-иктисодий муҳитни унинг ёш хусусиятларига уйғун ҳолда, даре мақсадига мослигини эътиборга олиб тузилади. Геогра-фия таълимида ўкувчилар дунёқарашининг шаклланишига имкон берадиган маълумотлар бошқа ўкув фанларига кара-ганда куп ва хилма-хил.

Географияга кизикувчан, мустакил фикрлаш салоҳияти-га эга укувчиларни маҳалла, қишлоқ, туман аҳолисининг сони, жойлашуви, кўпайиши, миллий ва ижтимоий тарки-би, иктисодиёт тармокдари сингари хилма-хил микдор ва сифат кўрсаткичлари ҳамда айрим географик ходиса ва жа-раёнларни моделлар воситасида тасвирлашдек бир қадар му-раккаб изланишларга даъват қилиш мумкин. Буш ўзлашти-рувчи ўкувчига вазифа берганда уни бажариш режаси ҳам топширилмоғи маъқул. Моделланггиришни биринчи бор ба-жараётган ўкувчиларга эса 8-синф «География» дарслигида-ги 74-расм-чизма (Пойтахтга туташ Тошкент туманида йи-рик шаҳар таъсирининг ифодаланиши)ни намуна сифатида тавсия қилинади.

Муайян ўкувчилар гуруҳи оқилона табақаланса ва бу ало-ҳда ўкувчига қадар чуқурлашса, уларда билишга ҳавас ку-чайишидан ташқари, ўкувчининг ўкитувчига ихлоси ортиб, **Жамоада** обрўси кўтарилади.

Маълумки, таълим методдарини муайян педагогик ша-Роитга ҳамоҳанг уйғунлигини таъминлаш унинг сифатини **Кўтариш** омилларидан ҳисобланади. У ўкувчи эгаллаши за-Рур бўлган билимларни пухта ўзлаштирилиши, даре жараё-нида шогирд ва устознинг толикмаслити, ниҳоят, вақтнинг тежалишида намоён бўлади.

Жумладан, «Ўзбекистан иктисодий ва ижтимоий геогра-Фияси» дарелигининг методик қурилмасига ҳамоҳанг ҳар



боскич маълумотларнинг кенгайишига унинг дарс жараёнига бўлган кизиқишлари ортишига асос бўлади. **Таълим**. мазмунининг самарадорлик даражаси, айтиш вақтида уни қай жиҳатларини такомиллаштириш зарурлигини намоён қилувчи баҳолаш тизими таълим-тарбия ишларининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади. - Ш

Кўрсатиб ўтилганларга кўра, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг умумдидактик асослари: моделлаштириш технологияси, мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонлари, мазмунан узвий ва изчыл ўқув материалларининг мавжуддиги ўқувчигар мустақият фикрлаш салоҳиятини ошириш омилдир.

Ижтимоий-гуманитар таълим мазмунини такомиллаштиришнинг дидактик асослари ўқувчиларнинг мустақид фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнида қуйидагиларда намоён бўлади.

- Ўқувчиларнинг ўзлаштирган билимларини таҳлил этиб бориш, уларнинг амалиётдаги ўрнини аниқлашда. Ж

- Берилаётган маълумотларнинг амалиётга татбиқ этилишини уйдalay олишлари (малака, кўникмалар)да. Ш

- Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга йўналтирилган дастурларда амалиётга боғлиқлик аксини топганида.

- Мазмунан боғлиқлиги, кетма-кетлиги таъминланганга», маълумотларнинг мавжуддигида.

- Давр ва жамият эҳтиёжлари ҳисобга олинганлигида. ж

- Ҳар бир ўқувчи фикрининг муҳимлик жиҳатини ўзида мужассам этган дарс ишланмаларининг мавжуддигида. Ш

- Дарс мақсадини аниқлашда ДТСда белгиланган мезонларга амал қилинганлигида. ш

- Ҳар бир жараёнга хос узвийлик таъминланганда.

- Ўқитиш услубларининг ўқувчи шахси, эҳтиёжлари, кизиқишларига йўналтирилганлигида. 4

- Амалга оширилган ишларнинг тазимлаштирилганлигида.
- Ўқувчиларнинг билим, кўникма, малакштарни ўзлаштириш учун қулайлиги ва бошқаларда.

Ижтимоий-гуманитар таълим мазмунининг дидактик параметрлари мунтазам такомиллаштиришни тақозо этади. Бу, доимо ўқувчи шахсига йўналтирилган таълим-тарбия жараёни такомиллашиб, мазмунан бойитилиб борилишини кўзда тутуди.

### **Ўқув материалларини моделлаштириш технологияси**

Технология — таълим-тарбия бериш бўйича кўзда тутилган мақсадга эришиш жараёнидаги саъй-ҳаракатлар тизимидир. У маълумотларни қулай шакл ва усулда ўрганиш орқали ўқувчини ҳустанкил ўқишга, билим олишга, фикрлашга ўргатишни қафолатлайди.

Педагогика фанлари доктори Ў.Толиповнинг таъкидлашича, «Педагогик технология муайян лойиҳа асосида ташкил этиладиган, аниқ мақсадга йўналтирилган ҳамда ушбу мақсаднинг натижаланишини қафолатловчи педагогик фаолият жараёни мазмунидир». Дарҳақиқат, педагогик технологиянинг кенг қамровли жараёнида аниқ тизимга солинган ўқитишнинг турли методлари, усуллари, ўзида мужассамлаштирилган самарани олдиндан кўра билиш имкониятини бериши билан муҳимдир.

Педагогик технологиянинг уч даражаси, шунингдек, қатор йўналишлари мавжуд. Ушбу йўналишлардан асосий мақсад ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтиришдан иборат. Улардан қуйидагиларни келтириш мумкин:

**1. Ҳозирги анъанавий таълим.** XVI асрда Я. А. Коменский томонидан дидактик тамойиллар асосида шакл берилиб, Ҳозирда дунёдаги мактабларда энг кўп қўлланилаётган синф-дарс тизими бунга яққол мисол бўла олади. Замонавий педагогик технологиялар, асосан, шу тизимни турли йўналишларда такомиллаштириш мақсадларида яратилмоқда. Шу-

нингдек, ушбу дарсларда ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш кўникмаларини ҳосил қилиш ҳам назарда тутилади.

**2. Педагогик жараёни такомиллаштириш, уни ўқувчи шахсига йўналтиришга асосланган педагогик технологиялар.** Ҳамкорлик педагогикаси таълимнинг инсонпарварликка асосланган технологиясидир. Унда ҳар бир ўқувчи ўз тажрибаси, салоҳияти ва имкониятидан келиб чиққан ҳолда фикр юритади. Бу фикр юритиш жараёни билан ўқувчида мустакил фикрлаш кўникмаси ортади.

**3. Ўқув фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосидаги педагогик технологиялар.** Муаммоли топшириқлар, таълимий машқлар ва бошқалар. Бунда ўқувчи мустакил равишда муаммолар ечимларини топишга ҳаракат қилади. Таълим жараёнига жорий этиладиган бу тизимдаги технологияларнинг ўқув билим сифати ва ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятига кўрсатадиган таъсири ўзига хосдир.

**4. Ўқув материалларини дидактик жиҳатдан Такомиллаштириш ва қайта ишлаб чиқиш асосидаги педагогик технологиялар.** Бу технологиялар ўргатилаётган билимларнинг дидактик тизимини оптимал мазмунга эга бўлиш, билимларга тизимли нуктаи назардан ёндошиш, ўқувчиларга билимларни эгаллашнинг энг мақсадга мувофиқ йўллари ўргатиш каби тамойилларга асосланади. Ушбу технологиялар асосида ўқувчи учун зарур бўлган билимларни қулай шароитларда тугустакил ўзлаштиришга имконият яратилади.

**5. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил қилиш асосидаги педагогик технологиялар.** Бу технологияларга табақалаштирилган, индивидуаллаштирилган, дастурлаштирилган таълим технологиялари, таълимнинг жамоа усули, гуруҳди, компьютерли таълим технологиялари қиради. Ўқувчилар гуруҳларда ўз фикрларини мустакил баён этишлари билан биргаликда бошқалар фикрини тинглаш, мазкур фикрлар устида мушоҳада қилиши зарур. Ўқитувчи умумий бошқарувчи, йўналтирувчи сифатида ўқувчиларда мустақий

фикрлаш салоҳиятини намоён этиш ва ривожлантиришга муваффақ бўлади.

**6. Мувофиқлаштирилган педагогик технологиялар.** Буларга ўқувчиларнинг мустакил фикрлаши, ўқитувчиларнинг таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш имкониятларидан тўлиқ фойдаланишга асос бўладиган педагогик технологиялар қиради. Мазкур жараёнда ўқувчи маълум йўналишдаги билимларни амалиёт билан таққослаб ўрганишга эришади. Атроф-муҳитдаги нарса, воқеа, ходисаларни ўз кўзи билан кўрган ўқувчининг ўзлаштирган билимлари унинг хотирасида узок вақт сакданади.

**7. Ривожлантирувчи таълим технологиялари.** У ўқувчининг шахсий сифатлари, мустакил фикрлаш салоҳияти, муайян билимлари бўйича ижодий қобилиятларини ривожлантиришга кўмаклашиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Улар орқали ўқувчидаги мавжуд қобилият, иқтидор ва имкониятлар юзага чиқади.

Булардан ташқари хусусий (ўқув фанлари) педагогик технологиялар, альтернатив (муқобил) ҳамда муаллифлик педагогик технологиялар йўналишлари ҳам мавжуд.

Таълим-тарбия жараёнига татбиқ этилаётган ҳар қандай технология ўзининг эришувчанлиги, кутилаётган натижанинг аниқдиги билан ажралиб туради.

Мавжуд педагогик технологиялар асосида ўқув материалларини моделлаштириш таълим жараёнига қўйилган мақсадга эришишнинг маълум бир йўлидир. Моделлаштирилган ўқув материалларида ўқувчилар ўртақлиги керак бўлган билим, кўникма ва малакалар аниқлаштирилади. Моделлаштирилган технологияларнинг аниқ бир жиҳати берилдики, бунда ўқувчининг фаоллигини ошириш таъминланади.

Ижтимоий-гуманитар таълим тизимида ўқув материалларини моделлаштириш жараёнида қуйидагиларга эътибор берилди:

а) ўқув фанларининг мақсади ва вазифаларига;

б) ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари билан боғлиқтажри-'<sup>\*</sup> баларга; **Ш**

в) мавзулар ўртасидаги алоқадорликка;

г) фанлараро боғланиш масалаларига; **Ш**

д) ўқитишнинг самарали воситаларидан фойдаланиш в# бошкаларга. **Ў**

Таълим жараёнида моделлаштириш технологияларининг\$ қўлланилиши машғулотларнинг ранг-баранглигига, қизи^ қарли тарзда ташкил этилишига олиб келиши билан би\$1 каторда, ўқув материалларининг чуқур узлаштирилишиЙВ хам кенг имкониятлар яратади. **Ш**

Моделлаштириш технологиясида ўқув мавзусининг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлардан кел чикадиган модул дастурининг дидактик мақсади, ўқувчй\* ларнинг дарс давомида бажариладиган ўқув топширикдарй<sup>1</sup> ва уларни бажариш бўйича берилган қўрсатмалар модулла<sup>0</sup> рини ўзида мужассамлаштиради. Модул сўзи лотинча сўздайР олинган бўлиб, «қисм» (блок), деган маъногги англатадЯ. Моделлаштириш технологиясининг асосий моҳияти ўҚ^Ш чилар модул дастури ёрдамида мустакил ишлашга асослан^ ган ўқув-билув фаолияти оркали белгиланган мақсадга эр» шшидан иборат.

Моделлаштириш технологияси боскичлари куйидаги чилликда олиб борилади:

Моделлаштириш технологиясининг боскичлари	Моделлаштириш технологиясининг боскичларида амалга ошириладиган ишлар	Моделлаштириш технологиясининг натижалари
I	1. Педагогик воқеликни тасаввур этиш. 2. Технологиянинг дарс жараёнидаги ўрнини баҳолаш.	Моделлаштириш технологияси ҳақидаги тасаввурлар.
II	3. Тасаввурдаги моделлаштириш технологиясини асослашга ўтиш.	Моделлаштириш технологиясининг модели.

4. Камчиликларни барта- раф этиш. \_\_\_\_\_

III

5. Моделлаштириш техно- логиясини воқелик билан таккослаш.

Моделлаштириш технологиясини онгда тасаввур этиш.

6. Моделлаштириш техно- логиясининг назарий мо- делига тайёргарлик. \_\_\_\_\_

IV

7. Моделлаштириш техно- логиясини бошқа фанлар билан тавсифлаш.

Моделлаштириш технологиясининг назарий моделини яратиш

8. Уни педагогик воқелик жихатидан баҳолаш

9. Педагогик воқеликдан реал жараёнга ўтиш.

Моделлаштириш технологиясининг реал жараёнини аниқдаш.

Ю.Моделлаштириш техно- логиясининг тамойиллари- ни шакллантиришга тайёргарлик. \_\_\_\_\_

V

11.Моделлаштириш техно- логиясининг тамойиллари- ни аниқлаш.

Моделлаштириш технологиясининг тамойил- лари тавсифи.

12. Технологияни модел- лаштиришга тайёргарлик.

УП

13. Моделлаштириш техно- логиясини тайёрлаш.

Моделлаштириш технологияси.

14. Тайёрланган модел- лаштириш технологиясини воқелик жихатдан баҳолаш.

VIII

15. Моделлаштириш техно- логиясини тажриба-синов- дан ўтказиш.

Моделлаштириш технологиясининг самарадор- лигини ўрганиш.

16. Моделлаштириш техно- логиясини дарс жараёнла- рида қўллаш.

Моделлаштириш технологиясининг қайд этшган босқичларида амалга оширадиган ҳар бир фаолият натижаси кўрсатилади. Дарс мавзуси мақсадидан келиб чиққан ҳолда тайёрланган моделлаштириш технологиялари орқали ўқув материалларининг тўлақонли ўзлаштирилишига эришилади. Хусусан, умумлаштирувчи дарслар **ижтимоий** - гуманитар таълим жараёнида катта тайёргарликни талаб этади. Умумлаштирувчи дарслар ўз мазмуни, мақсади ва вазифалари билан одатдаги дарслардан фарқланади. Негаки, бу турдаги дарслар билимларни умумлаштириш, такрорлаш ва мустаҳкамлаш мақсади атрофида бирлашади. Баъзан ўқитувчилар томонидан бу каби дарсларнинг эътиборсиз қолдирилиши, умумий такрорланиш билан чегараланиши ўқув материалларининг тўлақонли ва яхлит ҳолдаги ўзлаштарилишини кузатишга имконият бермайди. Уларнинг самарадорлигини таъминлаш учун моделлаштириш технологиясидан фойдаланиш самарали натижа беради. Қуйида келтирилган умумлаштириш дарслари педагогик технологиялардан ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида барча ўқув фанларини ўрганишда фойдатанилади.

**Умумлаштириш дарсларини моделлаштириш технологияси**

<b>Мақсад:</b> Мавзулар мазмунини бир тизимга солиш, амалий-назарий тушунчаларни шакллантириш, ҳаётий кўникмаларни ҳосил қилиш орқали ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш.	
<b>Босқич</b>	<b>Тайёргарлик жараёни</b>
1-босқич	Ўқув мавзулари рўйхати тайёрланади.
2-босқич	Мазмун жиҳатидан умумий бўлган мавзулар сараланади.
3-босқич	Бошқа мавзулардан кескин фарқ қилувчи яхлитликни талқин этувчи жиҳатлар ажратилади.
4-босқич	Ўқитувчи томонидан ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳията жиҳатидан уч гуруҳга ажратилади:

	а) кенг фикрловчи, қўшимча манбалар асосида ўқув материални тўлақонли ўзлаштирган ўқувчилар; б) ўқув материални тўлиқ ўзлаштирган ўқувчилар; в) ўқув материални талаб даражасида ўзлаштира олмайдиган ўқувчилар.
5-босқич	Юкоридаги тартибда гуруҳланган ўқувчиларнинг ҳар бир гуруҳига оид топшириқлар ишлаб чиқилади, бунда унинг жавоби учун ҳам жой тайёрланади.
6-босқич	Ўқувчиларга дарсдан олдин вазифа, яъни мавзуларни такроран қайд этиб, тўлақонли танишиб келиш топшириғи берилади-
7-босқич	Бўлим юзасидан умумий тарздаги маълумотни берувчи 5-7 дақиқалик кичик маъруза ва унинг кўргазмаси (электрон слайд) тайёрланади.
<b>Дарс жараёни</b>	
<b>Босқич</b>	<b>Жараён</b>
1-босқич	Дарснинг ташкилий қисми ўтказилади.
2-босқич	Ўқувчиларнинг ҳар бирига мўлжалланган топшириқлар ўқитувчи томонидан тарқатилади ва бажариш тартиби тушунтирилади.
3-босқич	Ўқувчилар топшириқларни бажаришлари учун 5 дақиқа вақт белгиланади (топшириқ тарқатилган тарқатмада жавоб учун жой белгиланади).
4-босқич	Вақт яқунлангандан сўнг ўқувчиларнинг ишларини ўқитувчи белгилаган ўқувчилар текшириши қайд этилиб, эълон қилинади. Бунда ҳеч бир ўқувчи эътибордан четда қолмай, юкоридагидек гуруҳлантирилган тарзда бир-бирларининг жавобларини текширадилар (а гуруҳдаги ўқувчи фақат а гуруҳдаги шеригининг, б гуруҳдаги ўқувчи фақат б гуруҳдаги ўқувчининг, в гуруҳдаги ўқувчи фақат в гуруҳдаги ўқувчининг ишини текширишига ўқитувчи томонидан йўналтирилади).
5-босқич	Ўқувчиларнинг шериклари жавобларига изоҳи эшитилади, зарурий ҳолатларда бошқа ўқувчилардан кўмак сўралади.
6-босқич	Ўқувчилар билан баҳс-мунозара жараёни ташкил этилади: Сизнингча энг тўғри, тўлақонли жавоб берган ўқувчимиз ким? Нима учун? Сиз берилган имкониятдан тўғри фойдаландингизми?



7-боскич	Уқитувчи томонидан мавзуга оид умумлаштириш юзасидан кичик маъруза ташкил этилади, ўқувчиларнинг саволлари эшитилади, жавоб берилади. Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларнинг умумлаштириш дарсидаги иштирокини баҳолайди. Бунда учта гуруҳдаги ўқувчилар бир-бирига кийёсланган ҳолда баҳоланади.
<b>Хулосалаш жараёни</b>	
<b>Боскич</b>	<b>Жараён</b>
1-боскич	Ўқитувчи барча ўқувчиларнинг бажарган ишларини йиғиб олади.
2-боскич	Таҳлил қилган ҳолда ҳар бир гуруҳ йўналишидаги ўқувчиларнинг таркибидан такрорланган бўлим юзасидан қўшимча ишланиши лозим бўлган ўқувчилар рўйхати тайёрланади.
3-боскич	Ўзлаштиришда қийналган ўқувчилар учун дарсдан кейин қўшимча машғулот ўтказиш режалаштирилади.
<b>Натижа</b>	
<b>Т/р</b>	<b>Жараён</b>
1	Белгиланган мавзулар юзасидан ўқувчилар ўз фикр-мулоҳазаларини баён этадилар, мавжуд ноаниқликлар, киритилиши мумкин бўлган қўшимча маълумотлар, ўзлаштирилиши лозим бўлган билимлар юзасидан ўз қарашларини тақдим қиладилар.
2	Ўқитувчи ўқувчиларни гуруҳларга ажратган ҳолда улар билими ва фикрлаш фаолиятидаги мавжуд бўшлиқларни тўлдириш, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш боскичларини белгилаб олади.
3	Ўқувчи ёши, қобилияти, иқтидори, эҳтиёжи, кизиқишларининг аниқ ҳолати билан танишиш имконияти яратилади.

Умумлаштириш дарсларини мазкур моделлаштириш технологияси асосида ташкил этиш таълим-тарбия жараёнидаги ўқитувчи, ўқувчи тўлақонли фаолиятига, иқтидорли ўқувчиларнинг қўшимча изланишларига, улар билан ишлаш бўш ўзлаштирувчилар ўзларини жараёндан четда ҳис қилганларининг олдини олишга хизмат қилади.

Дарснинг боскичма-боскич тизимлаштирилганлиги, вақтнинг тўлақонли тақсимланганлиги, жараённинг сифатини олдиндан қафолатлайди. Шунингдек, ўқитувчилар учун ўқувчи билим сифатини ошириш йўналишида бажариладиган вазифаларни белгилаб олишга хизмат қилади.

Ўқув материаллари ҳажмининг, белгиланган дарс соатларига нисбатан берилиши лозим бўлган мавзуларнинг кўплиги муаммоси ўқитувчидан юксак маҳорат ҳамда ўқитишнинг тизимли технологияларини дарс жараёнларига татбиқ этишни тақозо этади.

Қуйида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув материалларини моделлаштириш технологияларидан намуналар келтирамыз.

#### **Ўқув материалларини моделлаштириш технологияси**

1. Муайян синфда ўрганиладиган ўқув материали таҳлил қилиниб, унга қўйилган талаблар билан танишилади.

2. Ўқувчиларга берилиши шарт бўлган маълумотлар рўйхати тайёрланади.

3. Мавзу юзасидан ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган омиллар ишлаб чиқилади-

4. Ўқувчи учун нотаниш бўлган сўзлар изохи тайёрланади.

5. Ўқув материали тўлақонли камраб олинганидан кейин, уни ўқувчига етказишнинг самарали методи танланади. Масалан: кичик маъруза, савол-жавоб, акдий ҳужум, баҳс-мунозара ва ҳоказо.

6. Берилган материалларнинг ўзлаштирилганлик даражаси аниқланади.

7. Кутилаётган натижа қайд этилади.

Қуйида она тилидан «Топонимик атамалар» мавзусида Ўқув материалларини моделлаштириш технологиясини тақдим этамыз.

1	<b>Амалга ошириладиган ишлар босқичлари</b>	<b>Вакти</b>
Т/д 1	<b>Мавзу: Топонимии атамалар.</b>	
2	<b>Мақсад:</b> Ўқувчиларни топонимик атамалар билан таништириш ва уларда амалий қўллаш кўникмасини хосил қилиш.	5 дақиқа
3	Ўқувчиларга она тили дарсларида: республикамиздаги дарёлар, кўллар, тоғлар, чўллар, денгизлар, қишлоқлар, шаҳарлар, кўчалар, экинзорлар, гузарлар, боғлар, кабристонлар, қудуқлар, ховузлар, масжидлар, чойхоналар, адирлар, қирлар, маҳаллалар, кўприклар. бекатлар, ўтлоқлар, умуман, юртимизда инсон қўли билан барпо этилган ва билган объектларнинг барча-барчаси уз номига эга эканлиги хақида маълумот бериш.	
4	Дарс жараёнида топонимик атамалардан куйидаги холатларда фойдаланиш мумкин: 1. Матн яратиш усуллари ёрдамида. 2. Касб-хунарга йўналтириш орқали. 3. Ўзбек тилида иш юритиш (расмий услублар) орқали. 4. Ёзма иш турлари (диктант, баён, иншо) асосида.	5 дақиқа
5	Доскага, масалан, куйидаги матнни келтириб, уни давом эттиришни ўқувчиларнинг узларига топширик сифатида берилади. Мен, Нукус шаҳридаги Хўжаобод маҳалласида, Бердақ кўчаси, 54-уйда яшайман. Мактабим Чимбой йўли кўчасида жойлашган. А. Шаҳрингиз хақида хикоя килинг. Б. Маҳаллангиз номи қандай аталади? В. Қайси кўчада яшайсиз? Г. Шаҳрингиздаги кўча номларини биласизми? Д. Республикамиздаги шаҳар, туман, кўча, маҳалла, дарё, тоғ номларидан қайсиларини биласиз? Бу каби саволлар ушбу топширикдаги матнни яратишга ёрдам тариқасида ўқувчиларга кўмаклашади.	10 дақиқа
6	Касб-хунарга оид куйидаги сўзлар билан ўқувчилар таништирилади:	10 дақиқа

	Овчи	Пахтакор	Боғбон	Зардўз		
	Сувчи	Ижодкор	Тарозибон	Дуппидўз		
	Терихчи	Шифокор	Заргар	Телпақдўз		
	Хайдовчи	Санъаткор	Кимёгар	Аравақаш		
	Дуторчи	Тилшунос	Тракторсоз	Чизмақаш		
7.	Биласизми, юкоридаги касб-хунарга оид сўзлар билан республикамиздаги кўплаб жой номлари аталади: қишлоқлар, кучалар, овуллар, маҳаллалар, бекатлар, қирлар, гузарлар ва хоказо жой номларида касб-хунарга боғлиқ атамалар мавжуд. 1. Бадиий асарларни мутолаа қилганда, газета-журналларни ўқиганда, кинофильмларни томоша қилганда касб-хунарга доир атамалар билан номланадиган жой номларига дуч келганмисиз? Уларни қоғозга туширинг... 2. Сизнинг таниш-билишларингиз, оға-иниларингизнинг касб-кори хақида нима биласиз? 3. Машҳур ёзувчи ва шоирлар қандай оилада таваллуд топишган? Масалан: Абдулла Қодирий боғбон оиласида, Абдулла Қаххор темирчи оиласида... сиз ҳам давом эттиринг.				8 дақиқа	
8	Ўқувчиларга берилган топшириклар хулосаланади. Бунда берилган маълумотларнинг узвийлигига алоҳида изох берилади. Ўқувчилар яқка тартибда баҳоланади.				7 дақиқа	
	ЖАМИ:				45 дақиқа	

**Адабиётдан ўқув материалларини моделлаштириш технологияси  
(Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асари мисолида)**

Босқич	Ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган материалларга оид топшириклар	Топширикларни бажариш бўйича кўрсатмалар	Балл
I	<b>Мақсад:</b> Ўқувчиларга асар муаллифи хақидаги маълумотларни етказиш: Дарсликдаги матнни ўқиб чиқиб, куйидаги саволларга жавоб беринг. 1. Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди хақида қандай маълумотларга эгасиз? 2. Адибнинг асарлари моҳияти нимадан иборат?	Матн билан танишинг, ўзингиздаги мавжуд маълумотларни тўпланг.	

II	<p>Максад: «Ўткан кунлар» асарининг мазмун-моҳияти билан таништириш:</p> <p>Берилган видеотасвир асосида куйидаги топширикни бажаринг:</p> <p>А, Олган маълумотингиздан энг муҳим деб ҳисоблаганингизни айтинг.</p> <p>Б. Сиз ноаниқдеб ҳисоблаган далил?</p>	<p>«Ўткан кунлар» асари юзасидан берилаётган видеотасвирни диққат билан тингланг.</p>	
III	<p>Максад: Асар қаҳрамонлари ҳақидаги ўқувчилар қарашларини аниқлаш.</p> <p>Дарелик билан ишлаган ҳолда куйидаги йўналишда ўзингизнинг фикрларингизни «У асарнинг ажойиб қаҳрамони эди, чунки...» йўналишида мустақил матн яратинг.</p> <p>Бунда:</p> <p>А. Матнни яратишда мустақил фикр баён қилиш ва ижодкорликка интилинг.</p> <p>Б. Ҳар бир қаҳрамонни идеалга айлантириш мумкинлигини назарда тутинг.</p>	<p>Матнни яратиш жараёнида фақат ўз салоҳиятингизга таянинг.</p>	
IV	<p>Максад: «Ўткан кунлар» асари юзасидан ўқувчилар фикрларини аниқлаш.</p> <p>Куйидаги топширикни бажаринг.</p> <p>1. Тайёрланган карточкаларни олинг ва ундаги фикрга ўзингизнинг тасдиқ ёки инкор этиш юзасидан фикрингизни билдинг.</p>	<p>«Уткан кунлар» асари юзасидан умумий фикрингиз билан ўртоқлашинг.</p>	
V	<p>Максад: «Ўткан кунлар» асари юзасидан олган билимларни мустаҳкамлаш.</p> <p>Ўқувчиларга асар ҳақида материаллар юзасидан қўшимча маълумотлар берилди ҳамда уларни қизиқтирган саволларга жавоб қайтарилди.</p>	<p>Сиз учун қандай қўшимча маълумот кераклигини аниқланг.</p>	

VI	<p>Максад: Ўқувчиларни дарсдаги иштироки учун баҳолаш.</p> <p>Куйидаги топширикларни бажаринг.</p> <p>Олинган маълумотлар, эгалланган билимлар асосида берилган саволларга жавоб топинг:</p> <p>1. Асарнинг гоёси нимадан иборат?</p> <p>2. Сизга асарнинг қайси жиҳатлари қизиқарлироқ бўлди?</p>	<p>Ўз фаолиятингизни келажакни режалаштирган ҳолда баҳоланг.</p>	
VII	<p>Максад: Ўқувчиларга уй вазифаси бериш. Уй вазифасини қайд этиш учун куйидаги топширикни бажаринг:</p> <p>«Ўткан кунлар» — тарихий-миллий асар мавзусида иншо ёзиш.</p>	<p>Уй вазифасини диққат билан тингланг ва уни бажариш жараёнини ўзингиз учун қайд этинг.</p>	

Ушбу моделлаштириш технологиясида олдида қўйилган бош мақсад ўқувчининг мустақил фикр юритиш кўникмасини шакллантиришдан иборат бўлиб, бунда дарснинг ҳар бир босқичида белгиланган мақсадга эришиш ҳам босқичма-босқич амалга ошириб борилади.

### Географиядан ўқув материалларини моделлаштириш технологияси (8-синф)

#### Мавзу: Ўзбекистон иқтисодиётини ҳудудий ташкил этиш ва иқтисодий-географик районлаштириш

Дарс жараёнида олиб бориладиган ишларнинг босқичлари ва мазмуни	Ўқувчилар томонидан бажариладиган ишлар
<b>1-босқич</b>	
Ўзбекистон ҳудудидаги ҳар бир қисмлар географик ўрнининг бетакрорлигидан, биринчи навбатда табиий шароити ва бойликлари, аҳолининг меҳнат фаолияти ҳамда турмуш тарзининг ўзига хослиги ҳақида ўқитувчи томонидан маълумотлар кичик маъруза, кўргазмалар воситалар ёрдамида берилди.	Ўқувчилар берилган маълумотларни диққат билан тинглайдилар.
<b>2-босқич</b>	
Ўзбекистонда транспортнинг такомиллашуви омиллари ёзилган карточкалар ўқувчиларга	Энг муҳим омил сифатида икки

тарқатилади. Ҳар бир ўқувчининг қўлидаги карточкада 5 тадан омил келтирилган бўлиши керак. Кўрсатилган омилларнинг белгиланганлик даражаси аниқлаб олинади.	омил кўрсатилади.
<b>3-босқич</b>	
Дарсликнинг 92-93-саҳифасида берилган маълумотлар асосида Ўзбекистоннинг ихтисослашган тармоғи юзасидан 3 дақиқалик қисқа маълумот ва уни синфда ўқувчиларга тақдим этиш учун алоҳида ўқувчи белгиланади. Тақдимотлар тингланади.	Дарсликлар билан ишланади.
<b>4-босқич</b>	
Худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳақидаги маълумотлар тайёр маълумотлар банкидан саралаб олинади.	Ўқувчилар маълумотларнинг энг муҳимларини саралаб оладилар.
<b>5-босқич</b>	
Ўқувчилар фикрлари уч йўналишда гуруҳланиши лозим. 1.Миллий иқтисодиёт. 2.Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш. 3.Давлат ва нодавлат секторлари.	Ўқувчилар дарсликдаги маълумотлар билан ишлаган ҳолда берилган йўналишларга ўз фикрларини баён қиладилар.
<b>6-босқич</b>	
Ўқувчиларнинг берган маълумотлари умумлаштирилади ва якуний хулоса чиқарилади.	Утилган мавзу юзасидан ўз хулосаларини берадилар.

Мазкур моделлаштириш технологияси орқали ўқувчилар-нинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун имконият яратилади. Дарснинг ҳар бир босқичида берилган топшириқлар асосида ўқувчиларнинг фикрлаш даражаси кенгайтирилади. Зеро, уларда узвийлик тамойилига алоҳида эътибор қаратилган.

Берилган моделлаштириш технологияларидан амалиётда фойдаланилганда қуйидаги ижобий натижаларга эришилади:

1. Ўқувчиларнинг фанга бўлган кизиқишлари ортади.
2. Ўқув материалларининг тўлақонли ўздаштирилиши таъминланади.
3. Ўқитувчи меҳнати енгиллашади.
4. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратилади.
5. Ўқувчилар ўқув фан юзасидан Давлат таълим стандартлари талабларида белгиланган билимларни ўзлаштиради, кўникма ва малакаларни эгаллайди.

Дарҳақиқат, моделлаштириш технологияларини амалиётга татбиқ этишда ўқувчиларнинг ҳар бир босқичда ўзи бажарадиган ишларни англаши, тушуниши муҳимдир.

Англаш, тушунишнинг ривожланиши эса фикрнинг таъриқлиги асосида амалга оширилади. Матнни ёдлай оладиган, лекин ижодий фикрлаш даражаси чекланган ўқувчининг мустақил фикрлаши ривожланган бўлиши мумкинми? Рухшунослар бунга яқинлик билан йўқ жавоб берадилар. Ўқувчида фикрлаш кўникмаси ошган сари фикр маҳсулини ифодалаш эҳтиёжи кучаяди. Бу эҳтиёж эса фикр баён этилгандагина қондирилиши мумкин.

Ижодий тафаккур соҳибини етиштириш технологияси эса мўлжални ўқувчида она тили материаллари асосида фикрлаш қобилиятини кенгайтириш ва фикр маҳсулини ифодалаш эҳтиёжини туғдиришга қаратилган.

Ижтимоий-гуманитар таълимнинг янги дастурларида ўз аксини топган технологияда, ўқувчи эгаллаши лозим бўлган билим ҳам, бу билимни ўзлаштириш усули ҳам, уни қўллаш, татбиқ этиш ҳам ўқувчида фикрлаш қобилиятини ўстириш билан бирга олиб борилади. Юқорида санаб ўтилган, ўқувчининг дарсдаги мустақил фаолият турлари бир тизимнинг алоҳида-алоҳида бўғинлари бўлиб, ҳар бир мавзунини ўзлаштиришда ўқитувчи томонидан лойиҳалаштирилган босқичларга амал қилиниши лозим. Ўқитувчи ўқувчиларга ҳеч қачон: «болалар кузатишни бошлаймиз» деб дарснинг бир босқи-

чини бошлаши ёки: «энди изланиш босқичига ўтамиз» деб навбатдаги босқичга ўтиши мумкин эмас.

Ўқитувчи дарсда ўтиладиган янги мавзу, ўқув материалларини ва топшириқдарни юқорида санаб ўтилган, ўқувчининг мустакил фаолияти турларини чамалаш, саралаш ва ўқув топшириқлари беришни шундай тузиши лозимки, ўқувчилар ўз-ўзидан бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишлари керак. Бунда билим, кўникма ва малакалар узвийлиги таъминланади. Ижтимоий-гуманитар таълимнинг янги технологиясида битта зарурий ташкилий омил ҳақида айтиб ўтиш зарур. Синф дарс пайтида 5—6 ўқувчидан иборат кичик гуруҳдарга ажратилган бўлиши ва улар кўриб, бир-бирига қараб ўтириши, бир-бири билан бемалол фикр алмаштира, муҳокама юрита олиши лозим. Топшириқдар худди шу кичик гуруҳдарнинг аъзоларига — «Зукколар гуруҳдари»га берилади.

Таълимнинг янги технологиясидан самарали фойдаланишнинг яна бир зарур шarti ўқитувчилар билан узвий боғлиқ эканлигини алоҳида уқтириш лозим. Биринчи навбатда, ўқитувчининг ўзи ижодкорликка интилиши, ҳар бир мавзуни ўтишдан олдин уни режалаштириши, ўз синфи, ўқувчилари савияси ва шароитига мослаштириши лозим. Бундай ҳаракатни амалга оширмай туриб, ҳеч қандай дастур ёки дарелик ўқувчида том маънода мустакил фикрлаш ва ижодкорликни ривожлантира олмайди. Таъшгм технологияси (таълим усули, ўқув материали, дарелик) бунга фақат йўналтиради, имконият беради. Бу имкониятнинг воқеланиши эса бевосита ўқитувчининг амалий, ўқув жараёнининг бошқарувчилик фаолияти билан боғлиқ.

Фикримизни давом эттириб, айрим мавзуларни очиб бериш усуллари устида тўхталамиз. Таҳдил намунаси учун 8-синф географияси курсидан «Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари» мавзусини танладик. Мазкур мавзу доирасида Ўзбекистон иктисодиётининг умумгеогра-

! фик таърифи қисми материаллари ўқитувчилар томонидан янги технологиялар ёрдамида такдим этилиши учун шароит яратилди.

Бу мавзу ўқувчилар учун моҳиятан янги эмас. Улар бу мавзуга оид кўпгина тушунчалар билан бошлангич синфданок таниш. Демакки, Ўзбекистоннинг табиий шароити ва бойликлари бўйича шггари урганган тушунчаларни такрорлашлари, мустаҳкамлашлари лозим. Такрорлаш шунчаки бўлмай, кўтлимча маълумотлар билан бойитилган ҳолда ўқувчиларнинг мустакил ишлаши, эркин фикрлашига йўналтириб режалаштирилиши лозим. Шунинг учун бу машғулотдан мақсад ҳам туиғунчаларни такрорлаш орқали ўқувчилар нутқини янги-янги сўзлар билан бойитиш, географиянинг имкониятлари билан таништиришни давом эттиришдан иборат. Мавзуни ўрганишда машкнинг 1-топшириғини бажариш учун ўқувчиларга имкон берадиган қузатйш ўқув материали етказилади. Бунинг энг қулай усули эса таркатма карточкалар билан ишлашдир. Ўқитувчи синфдаги ўқувчиларни 6 гуруҳга бўлиб, уларга карточкалар таркатади.

Қузатйш ва давом этгириш ўқувчилар томонидан 1-2 дақиқада аматга оширилади ва ўқувчилар тезкор жавоб беришга интиладилар. Жавоб бераётган ўқувчи (гуруҳ)дан у топган маълумотларнинг моҳиятини ва улар нима билан бир-биридан фарқданишни сўраши лозим.

Ўқитувчи, дастлаб, дастур ва дарсликда режалаштирилган ўқув материали, топшириқдар тизими ва энг асосийси, шу мавзуни ўрганишдан кўзланадиган мақсадни аниқ идрок этиб, сўнг уни режадаги вақтга чамалаб олиши лозим. Мавзуни ўгишдан кўзланган мақсад сифатида қуйидагилар белгиланади:

- 1) ўқувчиларнинг Ўзбекистон ҳақидаги билимларини янги маълумотлар билан бойитиш;
- 2) табиий бойликларга оид маълумотларни етказиш;
- 3) ўқувчиларда уларни ўраб турган табиат ва табиий

бойликларга нисбатан меҳр-муҳаббат туйғусини ривожлантириш.

Шундан сўнг кўзланган мақсад ўқувчилар онгида воқеликка айланмоғи учун қандай усуллар тақозо этишини ўйлаш лозим. Бунда, албатта, ўқувчиларнинг умумий савияси, ҳаётий тажрибаси, ёш хусусиятлари ҳисобга олиниши зарур. Зероки, бу мавзунинг қишлоқ ҳўжалигидан батамом узилган шаҳар шароитида, қишлоққа яқин шаҳарда ва қишлоқ шароитида яшаётган ўқувчиларга бериладиган талқини турлича бўлиши керак.

Ўқув материали ва машғулотда ўқувчининг юқорида кўрсатилган мустақил фаолият турлари орасидаги муносабат ҳам ҳар хил бўлади. Ҳар бир турдаги фаолият муайян машғулотда ўтказилади, лекин улардан ҳар бирининг устуворлик мавқеи турлича бўлади. Чунончи, 1-соатда кузатиш, излаш, ўзига ҳосликларни шарҳдаш, умумгошиқларни аниқлаш каби фаолият турлари етакчилик қилса, 2-соатда фарқларни аниқдаш, қўллаш устувор бўлади. 1-соат учун дарсликда ўқув топшириқ намунаси сифатида икки машқ — ўқув топшириқ намунаси берилган, холос. Зотан, ўқитувчи бу; топшириқларга ижодий ёндошиб, уни синф ва ўқувчилар имкониятига мослаштириши лозим. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, кўпинча дарсликда берилган маълумотлар (нар-р са, воқеа-ҳодиса)нинг белги хусусиятини шарҳдаш, тушунчтириш устида деярли иш олиб борилмас эди. Ҳар бир маълумотнинг фарқларини тасвирлай олиш, уларга ҳос умумийликларни очиқ бериш ўқувчи ҳам сўзнинг, ҳам унинг замиридаги маъносининг моҳиятини уққанлигини кўрсатади. Бундай амалиёт билан 2—3 машғулотда жиддий шуғулла-нилгандан кейингина унинг ўқувчилар учун қанчалик қизиқарли кечгани, улар акдий фаолиятининг ўсиши, ижодий тафаккурининг ривожлантириш, иш ва сўзга масъулиятиИЙ оширишдаги аҳамияти ёрқин намоён бўлади.

Бундай иш усуллари ўқувчиларга кўтаринкилик бағиш-

лайди, уларни турли манбалар, жумладан, луғат, қомус, ахборотномаларга, миришқорлар, соҳибқорлар, бобо-бувилардек «жонли қомусларга» мурожаат қилишга ундайди.

Ўқувчининг бундай изланишлари натижаси номукамал, ноаниқ ва ҳатто, ҳақиқатдан йироқ ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи бунда педагогик назокат кўрсатиб, ўқувчида изланувчанлик, ташаббусқорлик руҳини ривожлантиришга интилиши керак. Зероки, ўринсиз танбех болада шу руҳни сўндириши мумкин. Устоз Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Кўп сўйлаган кўп хато этар» деган нақлини назарда тутган ҳолда ўқувчи хатосини ўз вақтида бартараф этиб, фаоллик сари интилишини рағбатлантириш лозим.

Навбатдаги машғулотда «Табиий шароит ва табиий бойликларнинг миллий иқтисодиётдаги аҳамияти» мавзуси ўрганилади. Унда ўқувчилар мустақиллик йилларида бу борада амалга оширилаётган ишларни таҳдил этиши ва шу жаҳҳада ўзи яшаб турган туман, вилоятдан 5—10 тадан (ҳар бир гуруҳга) мисол топиши лозим. Ўз изланишлари маҳсулини қиёслаган ўқувчилар ўнлаб мисоллар билан исботлашади.

Бу босқич яқунлангач, ўқитувчи ўқувчилар олдида муаммо қўяди: «Бундай имкониятлар қандай қилиб бир-биридан фарқланади?»

Навбатдаги босқичда режалаштириш, кўрсатма орқали лойиҳалаштириш ишларини амалга ошириш ва уларнинг натижаси ҳақида ҳулоса чиқариш устида топшириқ берилди. Кўриниб турибдики, ўқувчининг санаб ўтилган мустақил фаолият турлари бир-биридан узилмаган ҳолда бири иккинчисини давом эттириб, тўлдириб бораверади. Шунинг учун бундай технология асосида ўтказиладиган дарсларда Қўйидаги ўзига ҳос жиҳатларни кўриш мумкин.

1. Ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам дарсликка боғланиб қолмайди. Ўқитувчи бу технологияни пухта ўзлаштирган, мавзунини обдон ўйлаган бўлиши лозим. Ўқувчилар ўз машғулотини ўйналишини ва жараёнини белгилаб боради.

2. Дарсда ўқувчилар зерикмайди, фойдали, мақсадга йўналтирилган фаолият билан банд бўлади.

3. Дарс жуда жонли, изланиш натижалари муҳокама тарзида утади. Бундай дарслар ўқувчилар учун марокди кечади.

4. Уқувчиларнинг сўз бойликлари бобо-бувилари, тажрибали мутахассислар, луғатлар, қомуслар туфайли мустаҳкамланади.

Уқувчиларнинг юқорида санаб ўтилган турлардаги мустакил фаолияти бир-биридан узилмаган, бир бутунлиқнинг таркибий қисмлари бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзига хос дидактик, психологик асосларга, мақсадларга эгадир. Ўқитувчи дарснинг бу томонларини билиши ва машғулоти режа-лаштиришда уларга таяниб иш тутиши лозим.

Кузатиш фаолияти. Янги мавзунини ўзлаштириш жараёнида ўқувчининг бу турдаги мустакил фаолияти жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг мустакил фикрлаш фаолиятини жадаллаштиради. Ҳозирги босқичда бу йўналиш, асосан, дастур *вич* дарелик билан белгиланади. Чунки шахсга йўналтирилган таълим усули ҳали тўла оммалашмаган ва ўқитувчиларимиз мустакил равишда бу фаолият турини бошлашда ва мазкур йўналишдаги ўқув материалларини тўғри танлашда кийналади. Истиқболда шундай таълим усули оммалашгач, ўқитувчи фақат дареликка боғланиб қолмаслиги ва ўқув материалларини ўқувчиларнинг иқтидори ва эҳтиёжларига таянган ҳолда эркин равишда лойиҳалаштириши, бутун жараённинг томи маънодаги мустакил ташкилотчиси бўлиши мумкин.

Кузатиш учун ўқувчига ўқув материали берилганида.. куйидагиларни ҳисобга олиш зарур:

а) янги мавзунини ўрганишга йўналтирилган машғулотнинг мақсади;

б) ўқувчиларнинг олдинги машғулотлар давомида ўзлаштирилган билим ва шаклландирилган малака-қўникмалари;

в) ўқувчиларнинг ижтимоий-педагогик, психологик ва физиологик хусусиятлари;

г) ўқув материалларининг ўзига хос хусусиятлари.

Шунинг учун ҳам изчиллик асосида ташкил этилган таълим жараёнида ўқувчиларда мавжуд бўлган билим, қўникма ва малакаларни босқичма-босқич бойитиш, янги кузатиш ва изланишлар учун қулай педагогик имкониятлар яратиш муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Ўқувчилар кузатувчашликни ҳосил қилиш учун ўқув материаллари шундай тарзда ва тартибда берилиши лозимки, ходисаларни кузатишда улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни олдинги билим ва қўникмалари асосида осонликча аниқдай олиши.

Бир сўз билан айтганда, ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув материалларини моделлаштириш технологияси орқали тизимли жараён ташкил этилади. Ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнига кизикиши ортади. Муайян берилган узвийликка асосланган технологиялар ўз самарасини беради. Бу ҳолатда ўқитувчи ўз олдига қўйган мақсадларга осонлик билан эришиши имконияти яратилади. Энг муҳими - дарс жараёнининг натижаси олдиндан қафолатланади.

Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда ўқув жараёнининг мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этилиши катта аҳамият касб этиб, ҳар бир мавзу юзасидан моделлаштирилган технологияларнинг лойиҳалаштирилиши ва ўқув жараёнига татбиқ этилиши муҳим ҳисобланади. Моделлаштириш технологияларини амалиётга татбиқ этишда куйидагиларга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ:

- **биринчидан**, моделлаштирилган технологияларни амалиётга татбиқ этишдан олдин уни ўрганиш, киёслаш ва таҳлил этилганлигига;

- **иккинчидан**, моделлаштириш технологиялари асосида **Мақсаднинг** аниқ қўйилганлиги ва ўқув материали мазмунини тўлиқ ифода қилганлигига;

- **учинчидан**, моделлаштирилган технологиялар ўқувчиларнинг мустикал фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга йуналтирилганлигига; **:ШЦ**
- **туртинчидан**, ўқувчилар кизиқишлари, қобилияти ва истеъдодларининг танланган технологията дидактик жиҳатдан мослигига; **"**
- **бешинчидан**, ҳар бир ўқувчининг ўқув жараёнига фаолият иштироки таъминланганлигига. **Ж**

Модеоташтириш технологияларининг бу тарзда амалиётга татбиқ этилишини таъминлаш ўқув материалининг ўқувчилар томонидан жадал ўзлаштирилишига ёрдам беради: Ўқувчиларнинг ўз фаолиятларига нисбатан талабчан бўлиши, мустикал фикрлаши ва эркин мушоҳада юритишига ижобий таъсир этади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустикал фикрлаш салоҳияти уларни ривожлантиришга йуналтирилган тамойиллар, моделлаштирилган технологиялар орқали амалга ошиши натижасида муайян таҳдиллар ва хулосалар вужудга келиши табиий. Уларнинг салоҳиятини! иктидорини, жараёндаги ҳаракатини бир хилда баҳолаш, албатта, ноўрин. Ўқувчиларнинг мустикал фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда маълум бир мезонларга таяниш лозим. Шундагина, мавжуд ҳолат ва эришилган натижа ҳусусида муайян хулосага келиш мумкин. Ўқувчилардаги мустикал фикрлаш салоҳияти даражасини аниқдаб, Ўқувчиларнинг ривожланишини жадаллаштириш мумкин.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустикал фикрлаш салоҳиятини биз куйидаги беш **йезИШЦ** асосида аниқдашга ҳаракат килдик:

1. Ўқувчиларнинг тақдим этилган маълумотларни қабул қилишлари, таҳдил ва киёслай олиши.
2. Ўқувчиларнинг манбалар асосида қўшимча маълумотлар бера олиши.

3. Ўқувчиларнинг ўзлари баён қилган фикрларини асослай олиши.

4. Ўқувчиларнинг маълум бир вазиятлар, муаммолар юзасидан қарорлар қабул қила олиши.

5. Мавжуд воқеа ва ҳодисаларга ўзлари танкидий баҳо бера олиши.

Ушбу мезонлар бутун Республикамиз умумий ўрта таълим мактабларида фойдаланилаётган кўп баллик рейтинг тазими асосида ишлаб чиқилди. Бунда ҳар бир параметр 1 баллдан умумий ҳолатда олти балл билан куйидаги тарзда баҳоланади:

Т/Р	Баҳолаш параметри	Балл
1	Ўқувчиларнинг тақдим этилган маълумотларни қабул қилишлари, таҳдил ва киёслай олиши.	1
2	Ўқувчиларнинг манбалар асосида қўшимча маълумотлар бера олиши.	1
3	Ўқувчиларнинг ўзлари баён қилган фикрларини асослай олиши.	1
4	Ўқувчиларнинг маълум бир вазиятлар, муаммолар юзасидан қарорлар қабул қила олиши.	1
5	Мавжуд воқеа ва ҳодисаларга танкидий баҳо бера олиши.	1
	<b>ЖАМИ:</b>	<b>5 балл</b>

Синф ўқувчиларининг ўзлаштириш ҳолатида бу куйидагича талқин этилди. Ўзлаштириш даражаси 100 % деб олинганда ҳар бир параметр 20 % билан белгиланади. Бунда параметрнинг 1 таси аниқданганда 10 %, 2 таси аниқланганда 40 %, 3 таси аниқданганда 60 %, 4 таси аниқланганда 80 %, 5 таси тўлақонли мавжуддиги аниқданганда 100% тарзида белгиланади.

Ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги илим, кўникма ва малакалари 1, 2, 3, 4, 5 гача қўйилган баллар уларнинг ўзлаштириш имкониятларини ифодаловчи баллар бўлиб, йиғиндиси 3—3,5 баллга етганда ўқувчининг мустикал фикрлаш салоҳияти етарли деб баҳоланади. Агар 3



баллга етмаган такдирда ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳияти қаноатланарли эмас деб ҳисобланиб, улар билан махсус шуғулланиш лозимлиги, 3,5 дан 5 балга қадар бўлган кўрсаткич юқори даражада эканлиги қайд этилади.

Юқорида келтирилганларга кўра, ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш мезонларига қўйиладиган балл меъёрлари қуйидагича асосланади:

### **Ўқувчиларнинг такдим этилган маълумотларни қабул қилишлари, таҳлил ва қиёслаш олишлари**

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўқув фанларидан бериладиган маълумотларни қабул қилиши максимал 1 балл билан баҳоланади ва ўзлаштириш даражасида 10 % тарзида кўрсатилади. Ўз навбатида бу маълумотларни қабул қилишнинг уч даражасини ажратиб кўрсатамиз:

1-босқич — маълумотларда қайд этилган рақамлар ва саналарни ўқувчилар тўлиқ қабул қилишлари, тушунишлари ва англашлари — 0.40 балл.

2-босқич — ўқувчиларнинг воқеа-ҳодисаларни тўлақонли тушуниб олишлари — 0.40 балл.

3-босқич — мавжуд маълумотларни берилган вақт мобайнида ўзлаштири олишлари — 0.20 балл. Жами 1 балл билан баҳоланди.

Бунда асосий эътибор ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳияти аниқданаётганлигига қаратилиши лозим.

Шу боис биринчи босқичда 0.4%, иккинчи босқичда 0.4%, учинчи босқичда 0.2%, умумий тарзда 1 % ни ташкил этди.

### **Ўқувчининг маълумотларни таҳлил этиши ва қиёслаши**

Маълумотларни қабул қилиш ва қиёслаш параметрини, биз иккига ажратиб белгиладик:

**Биринчиси:** маълумотларни таҳлил этиши 0.50 балл (5%) билан.

**Иккинчиси:** маълумотларни қиёслаши 0.50 балл (5%) билан белгиланди.

Умумий тарзда 1 балл 10% қайд этилади.

### **Ўқувчиларнинг манбалар асосида қўшимча маълумотлар бера олиш даражаси**

Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини бойитадиган, таъминлаб борадиган жараён уларнинг қўшимча манбалар билан ишлай олиш кўникмасига эгаллигидир.

Ўқувчиларнинг ҳар бир фан йўналишидаги манбалардан мисоллар келтира олиш кўникмаси муҳим саналади. Буни биз, ўз навбатида, 4 та таркибга ажратдик:

1. Фан йўналишидаги материаллардан маълумотлар келтира олишлари — 0.1 балл (0.10%).

2. Тарихий манбалардан мисоллар келтира олишлари — 0.4 балл (0.40%).

3. Интернет орқали олинган маълумотлардан мисоллар келтира олишлари — 0.2 балл (0.20%).

4. Илмий маълумотлардан мисоллар келтира олишлари — 0.3 балл (0.30%).

Умумий тарзда бу параметр ҳам 1 балл (10%) билан баҳоланади.

### **Ўқувчиларнинг ўзлари баён қилган фикрларини асослай олишлари**

Ўқувчиларнинг мустакил фикрларини баён қилиши ниҳоятда муҳим жараён ҳисобланади. Ўқувчининг ҳар бир фан, мавзу, воқеа-ҳодиса юзасидан ўз мустакил фикрининг мавжудлик ҳолати билан унинг салоҳияти ҳам белгиланади.

1. Фикрларини баён қилиши — 0.4 балл (0.40%).

2. Фикрларини асослаши — 0.6 балл (0.60%).

### **Ўқувчиларнинг маълум бир вазиятлар, муаммолар юзасидан қарорлар қабул қила олишлари**

Маълум бир вазиятлар ва муаммолар юзасидан қарор қабул қилиши ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини белгалайдиган асосий параметр ҳисобланади. Шу боис уни куйидаги уч таркибга ажратдик:

1. Вазиятлар, муаммоларнинг ечиш йўллари тўғри белгилаши — 0.4 балл (40%).

2. Қарор қабул қилиши - 0.3 балл (30%).

3. Тўғри ечим - 0.3 (30%).

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқдашнинг юқорида қайд этилган мезонлари ўқитувчилар фаолиятини режалаштириш, ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтирувчи жараённи ташкил этишнинг муҳим жиҳатларини ифодалайди.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг мазмуни ўқувчининг фикрлаш салоҳиятини, ақдий ривожланишини, мантикий тафаккурини ўстиришга, ўқувчилар ўз-ўзини, ўраб турган борлиқни англаши ҳамда ўз фикр ва туйғуларини ифодалашда ўқув фанлари имкониятларидан самарали фойдаланишига хизмат қилмоғи лозим.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш мезонларини амалиётга татбиқ этиш орқали:

- *биринчидан*, ўқув материалларининг ўзлаштирилганлик даражасини аниқдаш;
- *иккинчидан*, ўқувчиларнинг иктидорини, қобилятларини ривожлантириш;
- *учинчидан*, ўқувчилардаги мустақил фикрлаш ва уни баён қилиш кўникмаларини шакллантириш;
- *тўртинчидан*, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнидаги муаммоларни аниқдаш ва уларни бартараф этиш йўллари белгилаш;
- *бешинчидан*, таълим-тарбия жараёнидаги тизимлилик, узвийликни таъминлашга эришилади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини баҳолаш ўқитувчининг ижтимоий-гуманитар таълим жараёни самардорлигидан манфаатдорлигини оширади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқдашда куйидаги талабларга риоя қилиш лозим:

1. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш юзасидан белгиланган мезонлар асосида аниқ мақсадларни белгилаш.

2. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш мезонларини тўлақонли татбиқ этган ҳолда жараёнга ёндошиш.

3. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўқув топшириқларини лойиҳалашга эришиш.

4. Бериладиган топшириқларнинг ўқувчилар томонидан тўлиқтушунилишига муваффақ бўлиш.

5. Ўқувчилар учун қулай бўлган муддатларда уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятлари даражасини таҳдил этиш.

6. Ўқувчиларни ортиқча зўриқтирмасликка эришиш.

7. Натижаларни таҳдил қилиш жараёнига масъулият билан ёндошиш.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш мезонларини татбиқ этишда турли методлардан фойдаланилади.

Маълумки, таълим методларини муайян педагогик шароитга мослигини таъминлаш таълим сифатини ошириш омилларидан ҳисобланади. У ўқувчи эгаллаши зарур бўлган билимларни пухта ўзлаштирилиши, дарс жараёнида шогирд ва устознинг толиқмаслиги ва тежалишида намоён бўлади.

Таълим методининг, асосан, дарс мақсадига кўра белгиланиши барчата аён. Аммо таълим методини белгилашда ўқув материали мазмуни билан уни ўрганувчининг салоҳият даражаси ўртасидаги мувозанат, таълим воситалари кабилар ҳам таъсир этишини назардан қочирмаслик зарур. Аксарият ўқув фашгариди аралаш дарс типидан фойдаланилади. Бун-

дай дарсларда ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштирганлик даражасини аниқдаш янги маълумотни ўрганиш (таянч билимларни бойитиш), ўтилганларни мустаҳкамлаш ва уйга вазифа бериш кабилар кетма-кет кечади. Бундай дарс типидида вақтнинг 50—60 фоизи ўқувчи билимини текширишга сарфланади.

Фақат янги билимларни ўрганиш ёки ўқувчи билимини текшириш ва баҳолашдангина иборат дарслар ҳамон мавжуд. Жумладан, V—IX синфларда аксарият дарсларни янги материални ўрганишга қаратилиб, муайян мавзу ўрганиб бўлингач, асосан, текшириш, назоратга мўлжалланган дарслар ҳам режалаштирилади.

Уқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда асосий эътибор мазмунга, ўрганилаётган материалларнинг тизимлилигига қаратилмоқда. Бунда ўқувчининг билими, ўрганишга бўлган ҳавасининг сусаймаслигига алоҳида аҳамият берилади. Шу мақсадда «Бугунги мавзунини пухта билган кейинги мавзуларни шубҳасиз ўзлаштиради» ёки «Бу мавзунини дарс давомида ўзлаштириб улгурилса, уй вазифага асло ҳожат қолмайди» сингари даъватлар ўқувчиларни тетиклаштириб, узлуксиз фаоллик таъминланади.

Ўқув материалидан энг асосийларини ўқувчилар тушуниши ва эслаб қолиши дарс муваффақиятли утганлигининг биринчи аломатидир. Тушуниб ва эслаб қолинган билимларгина кейинги дарсга «қўприк» бўла олади. Дарс жараёнида ўрганилганларни уйда дарслик ва бошқа дидактик воситалардан фойдаланиб мустакил такрорлаш ҳам шу мақсадни кўзлайди.

Будар замонавий дарс режасида, қолаверса, курени дарсларга изчил таксимлашда эътиборда бўлмоғи шарт. Шунингдек, такрорлаш дарсининг аҳамиятини ҳам унутмаслик керак. У умумий ўрта таълим мазмунига хос узвийликнинг тақозо қилувчи, қолаверса, турли сабабларга кура дарс қилдирган уқувчиларнинг синф жамоасидан ортда қолмаслигининг кафолатловчи воситадир.

Бир сўз билан айтганда, таълим-тарбия жараёнининг янги педагогик технология ёрдамида оптималлаштирилиши ҳар бир дарс қисмларининг ўзига хослигини таъминловчи бош омилдир. Масалан, географиянинг бошқа ўқув фанларидан фарқи тарзда хилма-хил факт, рақам ва атамалар билан иш кўриши ҳар бир дарс мазмуни ва методларида ўз ифодасини топади. Бунда географик атамалар маъносини аниқдаш учун ўқувчиларга берилган материалларни аниқ саналари билан ёдда сакдаб қолиш талаби қўйилади. Дарҳақиқат, муайян географик қонуниятнинг намоён бўлишини таъминлаш учун ўнлаб ҳодиса, жараёнларга алоқадор бўлган кўплаб микдор ва сифат кўрсаткичлар ва хилма-хил географик номларга эҳтиёж сезилади. Уларнинг барчасини эслаб қолиш, аввало, ўқувчи руҳий ҳолати ҳамда дидактик нуқтаи назардан шарт эмас. Тўғри, атамалар сифатидаги маълумотлар микдори ўқув фанлари мазмунида шунчалар кўп ифодаланганки, ўқувчи хотира қуввасини буткул сафарбар қилганда ҳам уларни қамраб ололмайди. Шу боис уқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш жараёнида белгиланган мезонларда бунини эътиборга олиш лозимлиги назарда тутилди.

Уқувчиларнинг тушуниши, билиши зарур бўлган билимлар ҳамда эгалланиши, удалай олиши талаб этиладиган кўникма ва малакалар минимал меъёрини давлат таълим стандарти, жумладан, география таълими стандартида белгилаб қўйилган ва улар тушунча, қонуният, атама, ном ҳамда бирон-бир жойнинг тавсифини туза олиш, ҳодиса, жараёнларни моделлаштира билиш, моделларни ўқий олиш сингариларда ифодаланган. Ўқитувчи дарсликнинг таянч билим ҳамда малака таркиб топишига хизмат қилувчи биринчи даражали аҳамиятга молик материални юқоридагилар асосида ажратади. Ўқитувчи томонидан ажратилган «ўқувчилар билими ва малакаларига бўлган минимал талаблар» рукнидан жой олган барча меъёрлар ўзлаштирилиши шарт бўлган масалалар эканини англатади.

Ўзбекистоннинг иктисодий ва ижтимоий географияси (VIII синф) курсидаги «Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари» мавзусида эса аҳоли сонининг ўзгариши, унинг жойлашувига таъсир этувчи омиллар, «меҳнат ресурси» (инсон омили) тушунчаси мамлакат турли ҳудудларининг меҳнат ресурслари билан таъминланиши кабилар асосий билимлар сирасига кирилади. Мамлакат аҳолисининг миллий таркиби, республиканинг сиёсий-маъмурий булинишига хос бўлимлар эса илгари ўрганилган, бинобарин, таянч ўрин эгалловчи мавзулар ҳисобланади. Кўрсатиб ўтилганлар ёрдамида ҳар бир дарсга хос мақсадни аниқдаш шунчаки осон иш эмас ва унга география таъями моҳиятини мукамал билмасдан ёндошиш масъулиятсизликдир.

Янги педагогик технологияга ўтдиши билан ҳар бир дарсда ўқувчи билимини назорат қилишга эҳтиёж қолмаяпти. Давлат таълим стандартлари, баҳолаш рейтинг, тест каби янгича меъёр, мезон ва усулларнинг қўланилиши туфайли ўқувчиларнинг билими ёппасига ҳамда тезкор аниқданмоқда. Курснинг муайян мавзуси ёки бўлими юзасидан ўқувчи билими умумий назоратдан ўтказилиши туфайли вақт тежалмоқда. Бундай имкониятга эришиш шартларидан бири курени дарелар тизими шаклида режалаштиришидир.

Куйида бутун курени тизимли режалаштириш параметрларини тавсия этамиз.

Дарснинг тартиб рақами	Дарс мавзуси	Дарснинг мақсади	Дидактик воситалар	Таълим методи	Амалий иш	Уй вази-фаси	Изоҳ

Юқорида таъкидлаганидек, алоҳида дарс мақсадини тўғри белгилаш ўта масъулиятли иш. Унинг қандай ҳал қилиниши орқали ўқитувчи салоҳиятини ва ҳатто, дарс қандай кечишини аниқдаш мумкин. Ўқувчи билимини аниқлашдек бе\* самар дарс элементининг ихчамлашуви ҳисобига тежалгаЯ

вақт ҳам янги ўқув материални ўрганишга йўналтирилади. Бу ўз навбатида уй вази-фаси мазмунини ҳам ўзгартиради.

Энди тарих дареларида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш ҳақида сўз юритсак. Ҳозирги замон таълимининг устувор масалаларидан бири бу атроф-муҳитга мослаша оладиган ва унда ўз ўрнини топадиган шахени шакллантириш ва тарбиялашдир. Кўйилган ушбу мақсадга фақатгина мустақил фикрлаш кўникмаларига эга бўлган ўқувчигина эришиши мумкин. Тарих фани ҳам она тили, адабиёт, география, тасвирий санъат ўқув фанлари каби ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда катта имкониятларга эга.

Шунинг учун ҳам тарих фани ўқитувчиси ўз фаолиятини ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтириши керак, чунки мустақиллик йилларида тарих ўқув фанининг олдида кўйилган мақсад ва вази-фалар тубдан янгиланди. Эндиликда тарих таълими асосини ўқувчиларга интерпретациялашган билимларни такдим этиш ташкил қилади. Интерпретациялашган билимларни такдим этиш усули бир қанча афзалликларга эга: муҳокама, мулоҳаза ва мунозаралар орқали тарих мазмунини ўрганиш, датил-даъволарни изохлаш, уларга нисбатан ўз фикрларини билдириш мустақил фикрлашнинг пойдеворини ташкил этади. Тарихий ходиса ва воқеаларни таҳдил қилиш, бир қанча олимлар қарашлари, фикрлари билан танишиш ўқувчиларнинг онг, фикр ва тасаввури чегараларини кенгайтиради ва такомиллаштиради, чунки ҳар бир назария, фикр, ғоя ва тахмин тўғрисида баҳслашиш мумкин, баҳс жараёнида эса янги ғоя ва фикрлар туғилади, ўқувчи фикрини кўп қиррали (полифоник) қилади. Тарихий воқеа ва ходисаларда доимо мунозарали, мавҳум фикрлар бўлади, бу эса тарих ўқитувчиларига ўқувчиларга баҳс ва муҳокама орқали мустақил ва ижодий фикрлаш ҳамда ёндошишга ўргатиш имкониятини яратади.

Дарс жараёнида бундай мустакил фикрлаш тизимини яратиш ўқувчиларда ўқув фанига нисбатан чуқур қизиқишни уйғотади ва дидактик натижани кафолатлайди.

Бу тизим тарих фани дарсларида мавзуларни босқичма-босқич ўтишни осонлаштиради. Биринчи — ахборотли босқич, мақсади ўқувчиларга асосий фактлар ҳақида маълумот бериш, қийин ва муаммоли масалалар ва саволларни ажратиб олиш, утмишда ушбу масалаларга нисбатан олим ва тарихчилар томонидан берилган фикрлар билан таништириш. Мазкур босқичда вербал усулдан фойдаланиш лозим: маъруза, суҳбат ва баҳс элементларига эга бўлган маъруза (имкон қадар видеороликлар иштирокида).

Иккинчи босқич мақсади ~ ўрганилаётган мавзунинг асосий муаммоли савол ва масалалар мазмунига чуқурроқкириш ва уларни муҳокама қилиш. Дарслар фаол олиб борилади: мустакил семинар дарслар, конференция дарслар, образли дарслар, диспутлар, дебатлар ва бошқ. Ушбу тарзда дарс ўтиш ўқувчиларнинг ўша даврга ҳаёлан кириб боришларига, тарихий жараённинг ривожланиш аънаналарини тўлиқ тушунишларига ёрдам беради.

Учинчи босқичда кенг тузилма усул орқали мустакил ишларнинг натижалари кўриб чиқилади. Мазкур усулнинг мазмуни ва ғояси ҳар бир тарихий масалага нисбатан икки қарама-қарши фикр ва ёндошувни топиш ҳамда уларни тафқослашдан иборатдир.

Ушбу усул доирасида қарама-қаршилиқлар танқид сифатида қурилмайди, унга импрессион образ тарзида ёндошиш талаб этилади ҳамда шу орқали ўқувчи нафақат мавжуд ҳолатларни, балки ушбу икки жиҳат орасидаги баҳолаш спектрини ва, умуман, тарихни тўлиқ ва кенгроқ ҳажмда кўришга имкон беради.

Энди мазкур усул орқали эришиш мумкин бўлган натижани кўрамиз — ўрганилаётган мавзунинг асосий муаммосига нисбатан ўқувчининг шахсий муносабати — унинг ин-

теллектуал фаолияти, ижодий тафаккури, мустакил фикр ва қарашлари шаклланади ва аниқланади.

Биринчи босқичда ўқитувчи беришни режалаштирган барча маълумотларни ўқувчилар қабул қила олса, дарс ўз мақсадига эриша олади.

Иккинчи босқич доирасида ўқувчи мустакил ишлайди, қўшимча адабиёт ва қўлланмалардан фойдаланади, маълумотларнинг катгароқ банкини кидиради, бу эса унинг шахсий нуктаи назарга эга бўлишига ёрдам беради.

Учинчи босқичда кенг майдон ва таркибли усул орқали ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда кўп қиррали тарихий масаланинг асосий, энг муҳим нуктасини улар орасида фикр алмашиш ва воқеликка баҳо бериш қўникмасини ҳосил қилиш орқали топади. Бу жараёнда ўқувчи ҳақиқатни топиш учун баҳслашиш, муҳокама қилиш, ўз фикрини исботлаш ва ушбу мустакил фикрни химоялашга ўрганиб қолмасдан, балки бошқалар фикрини эшитиш, унга қулоқ солиш ва инobatга олиб, улар билан ҳисоблашишга ўрганади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини аниқдашнинг қуйидаги йўналишларини келтириб ўтмоқчимиз:

- берилган маълумотларни қабул қилиш ва тушуниш даражаси;
- вазиятларни тўғри, аниқ баҳолай олиши;
- аниқ стратегияни белгилаши;
- муҳим қарорлар қабул қилиш малакаси;
- хулосалаш даражаси;
- берилган билимларнинг ўз ҳаётидаги фойдаланишлик даражасини талқин эта билиши;
- воқеликни кўра билиши.

Дарҳақиқат, ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш мезонлари асосида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар белгиланиб, ривожланиш учун замин яратилади. Бунда ўрганилаётган мавзунини таҳдил қилиш, ҳодиса ва жа-

раёнларда муҳим белгиларни топиш, таққослаш, умумлаштириш, ҳар бир ҳолатнинг сабаб-оқибат боғланишларини аниқдаш, ўрганилаётган мавзунини амалиётда қўллаш ўз фаолиятларини режалаштира олиш кўникмасини эгаллашларида муҳимдир. Белгиланган мезонлар асосида аниқдаштирилган вазиятдан келиб чиқиб, амалга оширилаётган ишларни режалаштириш имконияти яратилади.

Ҳар бир жараён таҳдилига асосланган ҳолда муайян мезонлар асосида ишлаш ўқитувчи фаолияти самарадорлигини оширади. Олиб борилган гаиларнинг натижалари эса ўқув жараёнини такомиллаштириш имкониятига эга. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришда мазкур ёндошувлар муҳим дидактик асос бўлиб хизмат қилади.

## **Тўртинчи бўлим**

### **Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг янгича модели**

XXI асрга келиб ўқув-тарбия жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган тадқиқотлар ўзига хос меъёрлар ва омилларни кашф этишни тақозо этмоқда. Айни вақтда —бу давр талаби ҳисобланади.

Мустақил фикрлаш — бу, бугунги кун талабларидан келиб чиққан вазифаларни муваффақиятли рўёбга чиқаришга имконият яратувчи, ўрганаётган ва бажараётган ишимизни янада чуқурроқанглашимизга ёрдам берувчи ижобий кўникмадир. Мустақил фикрлашнинг қирралари кенг қамровли, муайян воқеликнинг нуктаи назари билан бойитилган ҳолда амалга ошиб боради. Шундай экан, таълим субъектларининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда мавжуд аспектларининг тутган ўрни муҳим аҳамиятга эга эканлиги билан алоҳида ажралиб туради.

«Аспект» сўзининг луғавий маъноси нуктаи назар (қирра, жабха)ни англатиб, у ўз ўрнида муайян функцияни бажариб, шаҳе томонидан ўз фаолиятини олиб борган тақдирда **Шна** маълум бир натижага эришиш мумкин эканлигини билдиради. Белгиланган аспектлар сони икки ёки ундан ортиқ Қилиб белгилангандагина уларнинг барчаси тўлақонли фаолиятга эга эканлиги қайд этилади. Зеро, бир аспект ишла **Маган** тақдирда ҳам белгиланган натижага эришиб бўлмаслиги амалиётда кўрилган.

Таълим-тарбия жараёнининг аспекти бевосита ўқув

ишларининг сифат ва самарадорлигига йуналтирилганлиги тугайли у, ўз навбатида, фаолият объектлари ва субъектлари билан уйғунликни талаб этади. Ўқув жараёнида ўқувчида мустакил фикрлашни ривожлантиришнинг асосий масъулияти унга юкланади. Ҳар бир ўқувчида мустакил фикрлаш даражасини аниқлаш олиб бориладиган таълимий ишларни режалаштиришнинг мезони бўлиб хизмат қилади.

Ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнининг муваффақиятли кечиши ни таъминлайдиган ҳолатлар қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

1. Жараённинг ижтимоий-педагогик жиҳатдан таъминланганлик даражаси.

2. Фаолиятни амалга ошириш учун сифатли дидактик ўқув материалларининг мавжудлиги.

3. Ўқитувчининг ўқувчиларни мустакил фикрлашга йўналтира олиш маҳоратига эгаллиги.

4. Таълим-тарбия жараёнининг узвийлиги ва узлуксизлиги, уйғунлиги.

5. Тизимли фаолиятнинг яратилганлиги (ишлаб чиқилганлиги).

Мазкур шароитлар бир-бирига боғлиқ ҳолда ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш тизимини вужудга келтиради.

Ўзбекистан Республикаси Президентининг И.А.Каримовнинг «Жамиятда мустакил фикрловчи, эркин шахсни шакллантирсак, ўзининг кадр-қимматини англайдиган, иродаси бакуват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламыз», дейишида чуқур назарий-илмий маъно бор. Шу маънода олганда, инсонни шакллантиришда таълим олдида бир қатор муайян вазифалар қўйилади. Яъни ўқув-тарбия жараёнини ўқувчиларда мустакил фикрлашни ривожлантиришга тўлалигича йўналтириш, ўқитувчиларнинг бу борадаги касбий маҳоратини ошириш, ота-она, маҳалла билан ҳамкорликда тизимли ишлаш кабилар аҳамиятлидир. Ушбу йўналишдаги ишларни амал-

га оширишда ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектиларининг ўрни муҳим ҳисобланади.

Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектиларининг мақсад, вазифалари, мазмун-моҳиятини тавсифлаб ўтамыз.

Ўқувчилар ижтимоий-педагогик муҳитда шаклланади, ўзидаги ахлоқий хулқ-атвор, илмий нуқтаи назарни ривожлантириб боради. Натижада таълим-тарбия жараёнида ўқувчи ўзи яшаётган муҳит билан ҳамоҳанг тарзда ўз ўрнини белгилаб, уни эгаллашга интилади. Қолаверса, ўқувчи ўз оиласи муҳитидаги имкониятлар даражасида фикрлайди. Нафақат моддий, балки маънавий асосларнинг етарли даражада мавжудлиги бу аснода алоҳида талкин этилади. Ота-онанинг фарзандига нисбатан эътиборлилиги бу борада муҳим мезон бўлиб саналади.

Ўқувчининг ижтимоий жиҳатдан таъминланганлик даражаси дейилганда қуйидагилар назарда тутилади:

- оилада ўқувчиларнинг мустакил фикрлаши учун яратилган шарт-шароитлар;
- ўқувчининг жисмоний жиҳатдан соғломлиги;
- атроф-муҳитдагилар билан муносабатнинг бунёдкорлик ғоялари асосида таркиб топтирилганлиги;
- педагогик-психологик жиҳатдан соғлом муҳитнинг мавжудлиги;
- ўқувчининг ўз фикрини мустакил баён этиши учун зарур шарт-шароитлар таъминланганлиги.

Ўқувчи мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг дастлабки босқичи, яъни генезиси оила муҳитида шаклланади. Мазкур муҳитда ўқувчиларнинг ҳар бир нарсаси, воқеа-ҳодисаларга нисбатан кизикишини инобатга олиш, эътиборсиз қолдирмаслик мақсадга мувофиқ. Чунки эътиборсиз қолдирилган ҳар қандай фикр, ҳаракат ўқувчини соувқонлик, лоқайдлик сари етаклайди. Оилада бола, унинг интилишлари учун яратилган шарт-шароит (шахс сифатида тан олиниси, ўз кизикишлари бўйича машғулотлар би-

лан банд бўлиши учун имкониятларнинг яратилганлиги, унинг фикри, хулоса, қарорининг тингланиши ва ҳрказо)-лар шулар жумласидандир.

Шуни қайд этиш керакки, ўқувчининг жисмоний жиҳатдан соғломлиги унинг оила, мактаб, тенгдошлари ўрта-сида ўзини эркин хис қилиши, фикрини баён этиши, шахсий қарор қабул қилишида муҳим ўрин тутаети. Шу жиҳатдан жисмоний ривожланишда нуқсонли болаларнинг мустакил фикрлашига алоҳида эътибор ва масъулият талаб этилади. Зеро, бола ўзининг жисмоний ривожланишидаги нуқсонни учун ўзини жамиятдан узоқ тутишга ҳаракат қилмаслиги, ёлғиз хис этмаслиги керак. Бу эса ота-она ва педагогларжамоасидан алоҳида эътиборни тақозо қилади.

Ўқувчи учун оилада, мактабда яратилган педагогик-психологик муҳит мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Муайян фан йўналиши бўйича илмий маълумотлар умумий ўрта таълим мақсадига асосланган ҳолда ўқувчининг онгига етказилар экан, бу билан унинг фикрлаши учун зарур асос вужудга келади.

Сифатли дидактик ўқув материалларига куйидагилар киради.

1. Тарихий манбалар.
2. Узвийликни таъминловчи ўқув дастурлари.
3. Қизиқарли дареликлар.
4. Таълим жараёни учун қўшимча материаллар.

Ўқув материалларида синфлар, фанлар кесимида берилган ахборотларнинг мантиқан бир-бирини инкор этмаслиги, тўлдириши ўқувчида таълим жараёнига нисбатан қизиқиш уйғотади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида тарихий манбаларнинг тутган ўрни катта. Ўқувчиларга дарс жараёнида, машғулотлар давомида тарихий манбалар ҳақида билимлар бериш, улар билан мустакил ишлашни ташкил этиш, ўқиш ёки ўқитиш сифатини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, ҳозирги даврда умумий ўрта таълим тизимидаги ўқув фанлари, ундаги ўқув материалларининг қўлами ниҳоятда кенг. Шу боис, уларни ўқув жараёнига мазмунан кетма-кетликда татбиқ этиш орқали ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳияти ривожлантирилади.

Юқорида қайд этилганидек, ўқув дастурларида фанлар, синфлар кесимида берилган мавзулар, маълумотларнинг такрорийлиги ўқувчилар диққатини ўзига жалб этмайди ёки чарчатади. Худди шу боис, ўқув материалларининг сифатига алоҳида эътибор бериш лозим. Унда ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган мавзуларнинг мавжудлиги айни муддаодир.

Ўқув дастурларининг сифати бевосита ўқувчининг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида фикрлаш салоҳиятининг ривожланишига хизмат қилади.

Шу ўринда ўқувчини ўйлаш, изланиш, фикрлашга ундовчи, унинг ёш хусусиятига, қизиқишларига мое келувчи дареликларнинг яратилиши, амалда қўлланилиши ҳам муҳимдир. Ўқувчиларнинг мустакил ишлаши жараёнида улар учун асосий манба дарелик ҳисобланади. Дареликларнинг ўқувчи ёш хусусиятига, ўзлаштирган кўникма ва малакаларига мослаштирилиши босқичма-босқич такомиллашиб борадиган таълим-тарбия жараёни учун қулай шароит яратади. Дарсликда мустакил ишлаш учун берилган топшириқларда ўқувчиларни мустакил фикрлашга йўналтира оладиган вазифаларнинг қуйилиши улар ривожланиши учун қулай педагогик муҳит яратади. Айниқса ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида мустакил фикрлашни таркиб топтириш учун катта имконият туғилади. Масалан, адабиёт таълими соҳасидаги дареликларда асардаги образлар ўқувчи дунёқарашини шакллантириши, уни янги маълумотлар, янгича қарашлар билан таништириши мумкин. Шунингдек, тарихий воқеа-ҳодисалар динамикаси, география фанида табиий-ижтимоий-иктисодий мавзуларнинг ёритилиши ўқувчи мустакил фикрлаш и учун қулай замин ҳозирлайди.



Таълим жараёнида қуигимча материаллардан фойдаланиш ўқувчилар дунёқарашини кенгайтириб, ўз навбатида, мустакил фикрлашга қўшимча омил сифатида хизмат килади.

Ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлган сифатли ўқув материаллари — таълим-тарбия жараёнида билиш, изланиш, қизиқиш ҳодисаларини ташкил этиш, шакллантириш учун асосий нукта ҳисобланади. Зотан, мазкур нуктадаги мавжуд шарт-шароит, имконият тўлақонли фаолиятга айлансагина ўқувчи мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга ҳисса қўша олади.

Ўқитувчи маҳорати - синф хонасидаги қизғин жараён, илмга интилган ўқувчи нигоҳи, келажакка хизмат қилиши таъминланган сифатли таълимий натижа билан белгиланади. Ўқувчининг синфга, дарс жараёнига мослашуви бевосита ўқитувчига боғлиқ.

Шу ўринда ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчиларни мустакил фикрлашга йўналтириш олиш маҳоратини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

а) ўқувчининг мавзунини қабул қилиш ҳолатини қўзғатиш олиш имкониятига эгалиги;

б) мавзу моҳиятига асосланган ҳолда ўқувчилар учун қизиқарли тоғаириқларни бера олиш лаёқати;

в) дарс жараёнларида муаммоли вазиятларни ярата билиши;

г) ўқувчини мустакил фикрлашга ундовчи таълимий машқларни танлай олиши;

д) таққослаш, қиёслаш имкониятини берувчи материалларнинг тўлиқлиги;

е) муҳокама, баҳс-мунозара жараёнини ташкил эта олиш ва бошқариш маҳорати;

ж) дарсларнинг барча босқичларида ўқувчи фаоллигига эришиш имкониятига эга эканлиги.

Давлат намунавий ўқув дастури асосида ўқитувчи томонидан билимларни кўпроқ беришга интилиши натижасида

ўқувчиларнинг йўналишга тааллуқди фикрлар, қарашлар билан танишиш имконияти чекланади. Шунга қарамай, дарс жараёнида ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш масаласи эътибордан четда қолади.

Тажриба-синов ишлари натижалари орқали шу нарса аниқдандики, авваллари ўқитувчи асосий маҳоратини мавжуд билимларни беришга қаратганлиги боис ўқувчилар томонидан ўқув материаллари 66—68% ўзлаштирилган. Ўқитувчининг такомиллаштирилган ўқув-тарбия жараёнида уларни мустакил фикрлашга йўналтириш олишга оид ишлар олиб борилиши натижасида ўқув дастурларини ўзлаштириш даражаси 72-76% га етди. Бу, ўртача ўсиш 6-8% га ошганлигини тасдиқлайди-

Тажриба-синов натижалари шуни кўрсатадики, мустакил фикрлашга йўналтиришда ўқувчиларнинг қуйидаги жиҳатларига эътиборни қаратиш лозим:

- ёш хусусиятлари;
- ўзлаштириш имкониятлари;
- қизиқишлари;
- эҳтиёжлари;
- тажрибалари;
- хатти-ҳаракатлари;
- ўқув юкларини.

Ўқувчининг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтириш бўйича ўқитувчининг касбий маҳорати билан таълим-тарбия жараёнининг сифатини ошириш имконияти яратилади.

Таълим-тарбия жараёнининг узвийлиги, узлуксизлиги ва уйғунлигини таъминлаш орқали Давлат таълим стандарти талабларини бажариш учун шарт-шароит яратилади. Белгиланган билим, кўникма ва малакалар кўламини аниқ ҳисоблаш ва улар тақсимотини тўғри амалга ошириш орқали ўқувчиларнинг фанлар йўналишидаги мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ишлари олиб борилади. Хусусан, география фанида ушбу йўналишдаги ишлар қуйидагича таснифланади.

**География ўқув фани бўйича билим, кўникма ва малакалар миқдори**

Т/р	Синф	Соат	Билим	Кўникма	Малака	БКМ (жами)	1 соатга ўртача БКМ сони
1	5-синф	34	41	27	18	86	2,5
2	6-синф	68	79	43	30	152	2,2
3	7-синф	68	82	47	36	165	2,4
4	8-синф	68	85	51	37	173	2,5
5	9-синф	68	88	52	39	179	2,7
	<b>ЖАМИ</b>	<b>306</b>	<b>375</b>	<b>220</b>	<b>160</b>	<b>755</b>	<b>2,5</b>

**«Табиий география бошланғич курси»нинг биосфера мавзuidaги билим, кўникма ва малакалар**

Синф	Мавзу	Билим	Кўникма	Малака	Ажратилган соат	Мустакил иш учун
5-синф	Биосфера ҳаёт қобиғи	4	2	1	2	20 дақиқа

**Мавзудаги ўқув юклама**

Т/р	Синф	Билимлар	Кўникмалар	Малака
1	5-синф	1. Биосфера. Ерда ўсимлик, ҳайвонларнинг тарқалигидини билиш. 2. Географик қобиклар. Ер қобикларининг ўзаро таъсири-ни билиш. 3. Ер юзида организмларнинг нотекис тарқалганлигини билиш. 4. Организмларнинг Ер қобикларига таъсири-ни билиш.	1. Уз ҳудуддаги ўсимликлар ва ҳайвонларнинг номини айтиб бера олиш. 2. Организмларнинг Ер қобикларига таъсири-ни айтиб бера олиш.	1. Уз ҳудуддаги ҳайвонлар, хашаротлар, қушлар, судралиб юрувчилар, сут эмизувчилар рўйхатини (жадвал тарзида) мустакил туза олиш.
2		Ўқувчилар ўзлаштириши кўзда тутилган билимлар дарсликда 4 бетдан иборат.	Синфда оғзаки сўралади.	Мустакил иш дафтарида бажарилади.

**9- синф "Жаҳон иқтисодий-ижтимоий географияси"нинг "Жаҳон аҳолиси" мавзuidaги билим, кўникма ва малакалар**

Синф	Мавзу	Билим	Кўникма	Малака	Ажратилган соат	Мустакил вазифа вақти
9-синф	Жаҳон аҳолиси	7	4	2	3	20 дақиқа

**Мавзудаги ўқув юкламаси**

Т/р	Синф	Билимлар	Кўникмалар	Малакалар
1	9-синф	1. Жаҳон аҳолиси сони. Аҳолининг кўпайиши тушунчаси. Туғилиш, ўлиш ва табиий ўсиш кўрсаткичларини ўзлаштириш. 2. Демографик ўтиш даври. Демографик сиёсат тушунчаларини билиш. 3. Аҳолининг жинсий, ёш бўйича, этник (миллий), диний таркибини билиш. 4. Жаҳондаги энг йирик тил оилалари, миллатлар, йирик динларни билиш. 5. Аҳолининг жойлашиши ва миграциялар (ташки ва ички миграция). Аҳолининг нотекис жойлашиши ва зичлигини билиш. 6. Шаҳар, кишлок аҳолиси ва унинг ўсиши. Урбанизация тушунчаси. Унга хос бўлган жиҳатларни эгаллаш.	1. Берилган жадвал асосида туғилиш, ўлиш ва табиий ўсиш коэффициентларини таҳлил қила олиш. 2. Айрим давлатлар ва ҳудудлар мисолида миграцион жараёнларни айта олиш. 3. Аҳрлининг Ер юзида жойлашиши ва зичлигини ўқув атласидан аниқдай олиш. 4. Ер юзидаги энг йирик халқларни, уларнинг маданияти ва турмуш тарзидаги хусусиятлар-	1. Маълумотлар асосида шаҳар, мамлакат аҳолисининг табиий ўсиши, зичлигини аниқлаб топиш. 2. Статистик маълумотлар асосида берилган шаҳарларнинг урбанизация даражасини топиш.

	/ Урбанизация жараёни ва атроф-мухит ўртасидаги муносабатларни билиш.	ни айта олиш.	
	2. Ўқувчилар билиши керак бўлган билимлар дарсликда 8 бетдан иборат.	Синфда оғзаки сўралади.	Мустақил иш дафтарида бажарилади.

### Тизимли фаолият

Тафаккурни ривожлантиришда тизимли фаолият натижага эришишнинг муҳим шартидир. Фаолиятнинг ҳар бир босқичи ва тадбирларнинг тизимлилиги билан ўқувчига таъсир этиш, уни йўналтириш осон кечади. Айни вақтда таълим жараёнида тизимли фаолият ўқитувчидан юксак маҳоратни талаб этади ва у куйидаги босқичларда амалга оширилади:

*Субъект (ўқувчи)ни кашф этиш босқичи.* Бунда ўқувчиларни ўрганиш билан боғлиқ ишлар амалга оширилади. Уни турли сўровномалар, савол-жавоблар асосида ташкил этиш мумкин.

*Тизимли фаолиятнинг иккинчи босқичида* ҳар бир ўқувчининг мустақил фикрлай олиш имкониятини башорат қилиш билан тахминий амалга оширилиши мўлжалланган вазифалар белгиланади, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг мазмун-моҳияти ўқувчи шахсини шакллантиришга йўналтирилади.

*Тизимли фаолиятнинг учинчи босқичида* жараён учун зарур бўлган топшириқлар, вазифалар рўйхати тайёрланиб, амалиётга татбиқ этиш механизми ҳозирланади.

*Тизимли фаолиятнинг тўртинчи босқичида* жараён (ҳар бир дарсда ёки машғулотда) бошланганидан сўнг ўқувчининг ҳолатига бевосита ҳамоҳанг фаолият амалга оширилади. Уни қисқартириш ёки кенгайтириш айни вазиятга қараб ҳал этилади.

*Тизимли фаолиятнинг бешинчи босқичи* давомида ўқувчи-

лар фикрлашга йўналтирилади. Ҳар бир фикр тўғри ёки нотўғрилигидан қатъи назар тингланади. Унинг ҳар бир фикри қадрли эканлиги ўқувчига аниқланилади.

*Тизимли фаолиятнинг олтинчи босқичида* фикрлар тиниклаштирилиб, ўқувчиларнинг муайян маълумотлар негизида юзага келган фикрлари гуруҳ томонидан сараланади.

*Тизимли фаолиятнинг еттинчи босқичида* ўқувчиларнинг мустақил қарорлар қабул қилиш имкониятлари аниқланиб, таҳдил этилади, унга ундовчи жараёнлар ташкил қилинади. Қабул қилинган қарор вақти келиб ўзгариши ва бу тушкунликка сабаб бўлмаслиги эслатилиб, ўқувчига йўлланма берилади.

*Тизимли фаолиятнинг саккизинчи босқичи* хулоса чиқаришдан иборат бўлиб, ўқитувчи кейинги фаолиятни ташкил этиш борасидаги материалларга эга. Ҳар бир жиҳат таҳдил этилган ҳолда ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш модуллари ишлаб чиқилади.

Ўқувчида мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг муҳим аспектидан бири бўлган тизимли фаолиятга дахлдор ҳар бир босқичнинг ўзига хос жиҳатлари очирилиши туфайли уни мустақил фикрлашга йўналтириш юзасидан ўқитувчи олиб борадиган дидактик ишлар, таълим оловчи бажарадиган вазифалар белгилаб олинади.

Ушбу аспектиларни тизимли тарзда амалиётга татбиқ этиш орқали олиб борилган тажриба-синов ишлари якуний натижаларига кура, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятлари 2000-2009 йиллар ҳисобига 15-16% га ошганлиги тасдиқланди. Тажриба-синов жараёнида иштирок этган ўқитувчиларнинг, хусусан, Андижон вилоятининг Балиқчи, Андижон, Жалақудук; Самарқанд вилоятининг Нарпай, Ургут; Тошкент шаҳрининг Учтепа, Собир Раҳимов туманларидаги умумтаълим мактабларининг 520 нафар педагог ходимларида ўқувчилар мустақил фикрлаш жараёнини ташкил этиш ва уни ривожлантиришга нисбатан муно-

сабатлари ижобий томонга ўзгарди. Хусусан, ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш, ўқувчиларнинг дарс жараёнида фаол иштироки, машғулотлар узвийлигини таъминлаш ва бошқаларда акс этди.

Бу тажриба-синов жараёнларининг бошланиши ва якунидаги натижалар саволнома ёрдамида тахдир этилди.

Тажриба-синов бошлангунга қадар саволномадан Самарканд вилояти 182 нафар иштирокчиларидан 21%, Андижон вилоятининг 126 нафар иштирокчиларидан 18%, Тошкент шаҳрининг 212 нафар иштирокчиларидан 32% дан ижобий жавоб олишга муваффақ бўлинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектларини белгилаш ва унинг амалиётдаги фаолиятини йўлга қўйиш орқали уларни мустақил фикрлашга йўналтириш борасидаги ўқитувчиларнинг билим маҳоратини тажриба-синов майдончаларида ўртача 15-16%га оширишга эришилди. Бу билан ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш борасидаги ишларнинг асоси яратилди.

Таълим субъектларининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектлари мукамал даражада ишлаган тақдирда мустақил фикрловчи, кенг дунёқараши ва ўзининг шахсий фикрига эга бўлган жамият аъзолари кўпаяди.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳияти аспектларининг мавжудлиги туфайли ўқув жараёнининг сифати оша бориши, мазмунан бойитилиши юзага келади. Ижтимоий-педагогик омилларнинг мавжудлиги ҳар қандай вазиятда ўзгаришларга ундайдиган барча жиҳатларига кўра, жараён мазмунини ошириши билан аҳамиятлидир. Ўқув-тарбия жараёнига нисбатан ўқитувчининг шахсий ёндошувида турли фикрларнинг вужудга келиши табиийдир. Ҳар бир ўқувчининг мустақил фикрлаши атроф-муҳитдаги шарт-шароит юзага келтирган имконият билан ривожланиб боради. Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш

аспектлари куйидагилар ёрдамида таълим-тарбия жараёнига самарали таъсир этади.

1. Ўқувчининг мустақил фикрлаши учун яратилган ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитлар орқали.

2. Ўқитиш услубларининг мустақил фикрлашга йўналтирилганлиги туфайли.

3. Ташкил этилган педагогик чора-тадбирларнинг таълим мазмунини такомиллаштиришга йўналтирилганлиги асосида.

4. Ўқув-билув жараёнида ўқувчилар ўзлаштириш сифатининг моҳияти ошганлиги сабабли.

5. Ўқувчиларнинг ривожланишига бўлган ижтимоий буюртмага мое шахснинг тайёргарлик даражаси билан.

6. Дидактик аҳамиятга молик материаллар захираси бойганлиги сабабли.

Аспектларнинг узвий фаолиятини таъминлаш муаммоси ўзига хос талабларга риоя қилишни тақозо этади. Мазкур талаблар ўқитувчи, ота-она ва ўқувчи фаолиятининг бир бутунлигини талаб қилади. Пировард натижада ўқув жараёнини самарали воситалар асосида такомиллаштириш, мазмунан бойитишга эришилади.

Фан-техника тараққиёти ҳамда таълим мақсадлари бойишига ҳамоҳанг равишда ўқитиш жараёнининг ташкилий шакллари ва методлари ҳам ўзгаради. Зотан, ҳар қандай педагогик технология ўқув жараёнининг янги модели сифатида намоён бўлади.

Педагогика фани ўқувчи билан ўқитувчининг таълим жараёнида ҳамкорликдаги фаолиятини таъминлашга, таълим олувчининг эркин фикрлашга ҳамда ижодий қобилиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқитиш тизимини ташкил этишни назарда тутган ҳолда шахени шакллантиришга мўлжалланган янги педагогик технологияларни амалиётга жорий қилмоқца. Ҳар қандай педагогик технология ёки унинг таркибий қисмлари, ҳоҳ таълим мазмуни, ҳоҳ ўқув дастури ёки дарелик орқали татбиқ этилишидан қатъи

назар, ўқитувчи ушбу технологиядан ўқувчининг ижодий мустакил фаолиятини жадал ривожлантиришга эриша олгандагина таълим жараёни шахснинг шаклланишига самарали таъсир курсата олади (96, 60—63).

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари асосида ўқитувчи дарсда ўз олдига қўйган мақсадига эришиш учун имкониятлар яратади. Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ҳар бир дарсда қўлланиладиган ўқитиш шаклларида намоён бўлади. Жумладан, улар «Анъанавий» ва «Ноанъанавий» шаклда бўлади.

Анъанавий шаклда ўқувчи таълим жараёнида берилган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда мавзунинг назарий жиҳатдан ўзлаштиришга қаратилади. Ноанъанавий шаклда эса ўқувчи ҳар бир мавзу ва унга дойр воқеа-ҳодисаларга нисбатан мустакил ёндошган ҳолда ўз дунёқарашига биноан фикрини баён этади. Олинган назарий билимларни амалиётда қўллаш қўникмаси шу тариқа ривожлантириб борилади.

Шунингдек, ўқувчилар ёш психологиясининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўлкашунослик топшириқларини изчил равишда мураккаблаштириб бориш, машғулотларнинг гуруҳли ҳамда яқка тартибдаги шакллари онгли тарзда мувофиқлаштириш — бу соҳадаги асосий ишлардан бири ҳисобланади.

Ўқувчиларда ўсмирлик ёшида фаол, мустакил, ижодий билишга эҳтиёж пайдо бўлади, уларнинг ташаббускорлик ва ижодкорликларини рағбатлантирувчи турли фаолият шакллари мавжуд назарий қоидаларни амалга ошириш имконини беради.

Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг воситалари таълим жараёни самарадорлигини оширишнинг омилидир. Дарсда қўлланилган турли воситалар ўқувчи дунёқарашининг кенгайишига, ижодкорлик, ташаббускорлик ва билимдонлик хусусиятларининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади.

Ижодий сўзлар, чизма ва ҳаракатлар воситасида янги гояларни айта билиш, янги моделлар ва алоқаларни яратиш мия имкониятларидан тўлиқроқ фойдаланишни талаб қилади. Ахборот коммуникация технологиялари, электрон слайд, электрон дарелик, таянч воситалар орқали ўтилган дарелар ўқувчиларга янги билимларни эгаллашига ёрдам бериш билан бир қаторда хотирасида доимий сақланиб қолиш ва назарий билимларни амалиётда қўллаш имконини беради. Кўргазмалар, куруллар, макетлар, тарихий воқеа ва жараёнларни акс эттирувчи тасвирлар, паннолар, муляжлар орқали ўқувчилар ўтилаётган мавзунинг яхши ўзлаштирилади.

Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакли ва воситалари билан бир қаторда методларининг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Зеро, танланган метод орқали жараённинг сифати кафолатланади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга оид методларни қуйидагича тавсифлаш мумкин.

Маъруза методи.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг асосий методларидан бири бўлиб, бунда ёритилаётган мавзунинг аниқ маълумотлар орқали, асосланган далил ва таҳдиллар асосида ўқувчини мустакил фикрлашга ундайди. Шунингдек, уларнинг ўзларида назарий билимларни ошириш учун ҳар қандай мураккаб мавзуларни ўзлаштириш имкониятини тайёрлайди.

Баҳс-мунозара методи.

Бунда ўқувчилар маълум бир мавзулар юзасидан ўз фикрларини ҳимоя қилишга интилади, шахсий қарашларини намоён этади. Ҳар қандай жараёнда уларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда ушбу методнинг ўрни муҳим ҳисобланади. Шу билан бир қаторда, бу жара-

ёнда укувчилар ўзгалар фикрини тинглаш, кадрлаш, баҳолаш, кузатиш, тахдил қилиш, таққослаш ва қарор қабул қилиш кўникмаларини эгаллай боради.

#### **Кичик гуруҳларда ишлаш метода.**

Укувчилар гуруҳларда турли йўналишлардаги вазифаларни бажаради. Бунда улар ўзларидаги муайян тажриба ва кўникмаларга асосланган ҳолда жараёнга ёндошади. Улар гуруҳ ичида ўз фикрларини бемалол баён этади ва мулоҳазаларини исботлашга ҳаракат қилади.

#### **Лоииҳалаш метода.**

Ўқитувчи томонидан берилган топшириқлар асосида ўқувчилар турли йўналишлардаги фаолият турларини амалга оширишни режалаштиради. Шу аснода билиш фаолиятини режалаштира олиш кўникмаси уларда мустақил тарзда шакллантирилади. Масалан: ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш, ташки иктисодий алоқалар каби мавзулардаги мустақил таълимий ишлар бунга мисол бўла олади.

#### **Муаммоли ўқитиш метода.**

Укувчилар турли хил муаммоли вазиятлар моҳиятига кириш, улар ечимини топиш учун воситалар танлашга йуналтирилади. Шунингдек, муаммоли вазиятларни турли хил кўринишларда (компьютер, телевизор орқали кўрсатиш) намоиш қилиш орқали ҳам уларда муаммоларни мустақил ечиш кўникмаси такомиллаштирилади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида укувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда алоҳида ўринга эга бўлган мазкур метод улар билан ишлашда муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, укувчиларнинг ижодкорлик, изланувчанлик, бунёдкорлик ва кашфиётчилик сифатлари уларнинг мустақил фикрлашини оширади.

Айнан тадқиқот давомида амалиётга татбиқ этилган ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш шакллари, восита ва методларининг самарадорлигини аниқлашга м<sup>а</sup>ваффақ

бўлди. Бунинг учун ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари қамровида Андижон, Самарканд вилоятлари ва Тошкент шаҳрининг 520 нафар ўқитувчиларидан «Укувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш амалиётида қўлланилаётган дидактик феноменларни аниқдаш юзасидан сўровнома» ўтказиш жараёни тахдил этилди.

Ўтказилган сўровнома натижалари шунини тасдиқлайдики, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқитувчилар учун ўқув-методик материалларни тайёрлаш ва уни амалиётга татбиқ этиш ўз самарасини берди.

Шунингдек, мазкур йўналишдаги ишларни укувчиларнинг ёш хусусиятларига мослаштириш орқали уларнинг фикрлаш салоҳияти, ёшига оид кдрашларини эътиборга олиш натижасида уларда мустақил фикрлаш билан бир қаторда маънавий дунёқарашни шакллантириш, ривожлантириш мумкин.

Укувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда очикҳисобот дарслари муҳим аҳамиятга эга. Биз тажриба-синов ишлари давомида очик ҳисобот дарсларини ҳам ташкил этдик. Уларнинг анъанавий очик дарслардан фарқи — бунда ўқитувчининг ўқувчиларни мустақил фикрлашга йуналтириш борасида олиб бораётган ишлари юзасидан жамоатчилик олдидаги сарҳисоби тингланади. Бударсларнинг афзаллиги шундаки, педагогик жиҳатдан ўқитувчиларни ўз устида ишлаш, касб маҳоратини намоён қилиш, дидактик билимдонлик, ўқув жараёнига технологик ёндоша олиш, ўқувчининг мустақил фикрлаш фаолиятини ташкил қила билиш даражаси намоён бўлади. Ўқувчига эса ҳар қандай шароитда ўз фикрини мустақил баён эта билиш, ўзини тутиш, билимдонлик, ижодкорлик, нутқи равонлигини намоён қилиш учун имконият яратилади. Ташкилий жиҳатдан эса унинг натижаларига асосланган ҳолда махсус комиссия томонидан ўқитувчиларга устама ҳақ белгилаш учун имконият вужудга келади. Ижтимоий-гуманитар йуна-

лишдаги фан ўқитувчилари томонидан ташкил этилган очик хисобот дарслари қуйидаги тартибда ўтказилди:

1. Умумтаълим муассасалари режаси асосида ҳар бир чорак якуни бўйича.

2. Ўқитувчилар ташаббуси билан ҳолисона ташки назорат учун.

Очик хисобот дарсларида:

а) дарсларни мақсадди ташкил қилинишига;

б) ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга;

в) дарсларда мактаб, оила, маҳалла аъзоларининг иштирок этишига;

г) дарсларда ўқитишнинг самарали шакллари, воситалари ва методларидан фойдаланишга аҳамият берилди.

Шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда тадқиқот давомида Самарқанд вилояти Самарқанд шаҳри, Нарпай, Жомбой, Қўшрабат, Ургут, Андижон вилоятининг Балиқчи, Андижон, Жарқўрғон туманларида 140 та умумтаълим муассасаларида «Очик хисобот дарслари» тажриба-синовдан ўтказилди.

Очик хисобот дарсларида ҳар чоракда ва фанлар кесимида ҳолисона ташки назорат ишлари амалга оширилиши йўлга қўйилди. Тажриба-синов натижаларига кура, унга нисбатан кенг жамоатчиликнинг муносабати ижобий эканлиги аён бўлди. Ўқувчиларнинг фанларга қизиқиши ортиб, ўлган йилларга нисбатан тажриба-синов ўтказилган таълим муассасаларида уларнинг билим сифати 12,7 %га кўтарилганлиги таъкидланди. Фанлар кесимида ижтимоий-гуманитар ўқув фанлардан умумтаълим муассасаларида ўқитиладиган бошқа фанларга нисбатан йиллик натижалар бўйича 16 фоизга юқори кўрсаткич олинди.

Шунингдек, аниқланган камчиликларни бартараф этиш мақсадида ижтимоий-гуманитар фанлардан ўқув материалларининг моделлаштирилган технологиялари, ўқувчиларда

мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув моделлари, таълим технологиялари ишлаб чиқилди. Хусусан, ушбу тавсияларда ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари, восита ва методларига кенг ўрин ажратилди.

Бу борадаги ишларнинг амалиётдаги ифодасини ўрганишда, натижаларни таҳдил этишда асосий воситалардан бири — дарс таҳдилларидир. Дарс таҳдиллари кўриб чиқилганда, куп йиллар давомида ўтказилган мониторинг натижаларидан аён бўлмоқдаки, мактаб раҳбарлари томонидан ўқитувчиларнинг дарс таҳдилларига етарлича эътибор қаратилмаган. Ўқитувчи кўп ҳолларда шахсий тажрибасига таяниб, дарсларга юзаки қараб, қўшимча адабиёт ва интернет материалларидан фойдаланмай синфга кирган. Шу боис, халқ таълими ходимларининг август кенгашлари ва фан шуъбалари йиғилишларида ўқув жараёнининг мазмунини такомиллаштириш мақсадида ҳар чоракда барча ўқитувчиларнинг очик хисобот дарсларини ўтказиш бўйича кўрсатмалар берилган. Мазкур дарсларда ўқитувчилар нафақат касбий маҳоратларини кўрсатиши, балки ўқувчиларнинг чорак давомидаги дарс мавзуларини қанчалик ўзлаштириб олганликлари ҳамда уларнинг фаол иштирокини таъминлаши кўзда тутилган. Аксарият фанларнинг ўқув дастурларида чораклар бўйича умумлаштирувчи, такрорлаш, яқунловчи дарслар учун махсус соатлар ажратилган. Зотан, очик хисобот дарсларини эса ўқув режаси доирасида ташкил этиш мумкин.

Ўқув йилининг биринчи чорагида ўқитувчиларга йўналиш бериш мақсадида Самарқанд вилоятининг таянч мактаблари ўқитувчилари томонидан 23 та ўқув фанидан очик хисобот дарслари ташкил қилинди. Уларнинг дарс ишланмалари кўпайтирилиб, туман мактабларига етказилди. Эндиликда ўқитувчиларнинг очик хисобот дарсларини ўтка-

зиш тартиби ишлаб чикилиб, ҳар бир таълим муассасаларига етказилган. Чорак якунида ўтказилаётган бундай дарсларга ота-оналар, васийлик ва ҳомийлик кенгашлари аъзолари ҳам жалб қилинмоқда. Келгусида мазкур типдаги дарсларни такомиллаштириш, сифатини ошириш укувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун кенг имконият яратади.

Ўқитувчилар, биринчи навбатда, ёш мутахассисларга амалий ёрдам кўрсатиш учун педагог ходимларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институтларини ҳам ушбу жараён таҳдиди ва уни такомиллаштиришга мақсадли жалб этиш режалаштирилди. Хусусан, жойлардан олинган таклифлар ва илмий-педагогик тавсиялар асосида малака ошириш курсларига келган ўқитувчилар курс якунида реферат билан биргаликда очиқ ҳисобот дарс ишланмаларини тайёрлаб, шу асосда амалиёт дарси ўтиб беришлари йўлга қўйилди.

Туман халқтаълими бўлимларида очикдарс ишланмалари ва уларнинг якунлари бўйича ҳисоботларни умумлаштириб бориш тажрибаси қўлланилмоқца. Навбатдаги вазифа — дарслар давомида укувчиларнинг эгаллаган билим даражалари ва мустакил фикрлаш динамикаси натижаларини таҳлил қилиш, уларда мустакил фикрлаш қуникмаларини ривожлантиришдаги бўшлиқни ҳисобга олган ҳолда бу соҳада самарадорликни таъминлаш учун бир қатор педагогик чоратадбирларни амалга ошириш зарур.

Самарканд, Андижон вилоятларидаги барча умумтаълим мактабларида биринчи чорак якуни бўйича ота-оналар йиғилишларида очикҳисобот дарслари муҳокама қилинганлиги, васийлик кенгаши хулосалари мавжудлиги кўриб чиқилди. Ота-оналарни «Очиқҳисобот дарс»ларига жалб этишдан мақсад — фарзандларининг билим олиш жараёнини кузатиш, мустакил фикрлаш қуникмаларини ривожлантириш га улар эътиборини жалб этишдан иборатдир.

Ушбу «Очиқ ҳисобот дарслари»нинг якунлари фанлар бўйича услубий бирлашмалар йиғилишларида муҳокама қилиниши билан чекланган, дарс таҳдилларида укувчилар томонидан ўзлаштирилмаган билим, қўникма ва малакалар аниқ кўрсатиб берилмаган, уларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш тўғрисида тавсиялар ишлаб чиқилмаган, мактаб раҳбарлари томонидан «Очиқ ҳисобот дарслари» етарли даражада таҳдил қилинмаган ҳолатлар мавжуд.

Тавсия этилаётган дарс ишланмаларида кўпроқ қўшимча материал беришга ҳаракат қилинади. Чунки дарсликдаги машқдарни бажариш усуллари унинг шартида ва топшириларида аниқ кўрсатилган. Машғулотларни ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида укувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари, восита ва методларидан фойдаланиб ташкил этиш йўллари ҳақида фикр юритилган.

Дарс ишланмаларининг мазмуни куйидаги таркибий қисмлардан иборат.

**1. Дарснинг мақсади.** Бунда ўрганилаётган мавзу бўйича назарий билим, амалий қўникма ва малака ҳосил қилиш, шунингдек, дарснинг тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлари назарда тутилган.

**2. Дарснинг жиҳози.** Машғулотларнинг кўргазмалари қўлланмалар, тарқатма дидактик материаллар, турли жадвал ва лавҳалар, техника воситалари ва бошқалардан фойдаланиб ташкил этилиши дарс самарадорлигини оширади, укувчиларнинг ушбу фанни ўрганишга бўлган қизиқишлари ва мустакил фикрлаш сатоҳиятларини кенгайтиради. Шу маънода, дарс мавзусига мое ҳолда қандай кўрсатмалари воситалардан фойдаланиш бўйича тавсиялар берилган.

**3. Асосий тушунча ва атамалар.** Дарсда ўзлаштирилиши ва фикр юритилиши назарда тутилган тушунча ва атамалар қайд этилган.

**4. Дарснинг режаси.** 45 дақиқалик машғулотнинг изчил



режаси берилган. Дарсинг кириш, асосий ва якуний қисмида қандай амалларни бажариш, қайси иш турларидан фойдаланиш тартиби кўрсатилган.

5. Дарсинг бориши. Бу қисмда дарс режасида акс этган бандлар тафсилоти ёритилган.

Ҳар бир дарс режасида «Мустаҳкамлаш» ҳамда «Дарс якуни ва уй вазифалари» банди такрорланади. Бироқ дарс ишланмаларида машгулотнинг мустаҳкамлаш қисмини қандай ташкил этиш йўллари алоҳида ёритилмаган. Чунки дарсликда ҳар бир мавзунинг муҳокамаси учун савол ва топшириқлар берилган. Уйга бериладиган вазифа ҳам аниқ кўрсатилган.

Ўқув фани бўйича уйга бериладиган вазифа дарс жараёнида ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, такрорлаш имконини берувчи таълим воситаси ҳисобланиб, ўқувчиларда ижро интизомини таркиб топтиради.

Уй вазифаси тахдилини қандай шаклда ва қачон ўтказиш ўрганилаётган мавзу хусусиятидан келиб чиқиб белгиланади. Шунга қура, уй вазифаси тахдили масаласи хусусида ҳар бир дарсда махсус тўхталмадик. Уй вазифасини сўрашни ташкил этиш усули ўқитувчи ихтиёрида бўлиб, унинг изчиллигини таъминлашга ўқувчиларга берилган топшириққа масъулият билан ёндошиш ҳиссини тарбиялаш нуктаи назардан қаралади.

Дарс жараёнида ўқувчилар фаолиятини рағбатлантириш, тўғри баҳолаш ҳам таълим самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи омиллардан ҳисобланади.

Таълим самарадорлигини оширишда ўқитиш шакллари, восита ва методларининг тўғри танланиши ҳам асосий вазифалардандир. Ижтимоий-гуманитар йўналишдаги фанларнинг ўзига хос таълим усуллари мавжуд. Ўрганилаётган мавзу хусусиятига мое ҳолда ўқитиш усулининг танланиши ўқитувчининг касбий маҳоратига боғлиқ. Дарс ишланмаларида замонавий таълимнинг интерфаол усулларида фойдаланишга ҳаракат қилинди, муаммоли вазиятлар яратилиб, ўқув-

чиларнинг мустақил, ижодий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди.

Ҳар бир дарс машғулотни таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадни амалга оширишни назарда tutар экан, кўп ўринларда ўқувчиларга меҳнатга муносабат, меҳнатсеварлик ғояларини сингдириш масаласига эътибор қаратилдики, зеро, барча инсоний фазилатларни шакллантириш замирида меҳнат ётади. Дарсликда берилган назарий билим ва амалий топшириқлар ўқувчиларнинг ижодий меҳнат қилишлариغا йўналтирилган. Ўқувчи ўзи меҳнат қилиб, изланиб топган ечимни, ҳулосаси унинг мулкига айланади. Шу нуктаи назардан қараганда ўқувчиларнинг мустақил ва ижодий ишларига кенг ўрин берилди. Бунда уларнинг мустақил фикрлари, ҳар бир жараёнга нисбатан муносабатлари шаклланиши, муаммоларни мустақил ечиш кўникмаси ҳосил бўлиши ўқув сифатининг ошишига олиб келади.

Амалга оширилган тажриба-синов ишларида амалиётга татбиқ этилган методик рисолалар, ўқитишнинг самарали технологиялари асосида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳияти ривожланишининг ортишига эришилди.

Шу билан бир қаторда ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг самарали жиҳатларидан бири — бу, улардаги маънавий баркамолликнинг, тафаккур тарзининг кенгайиши баробарида тараққиёт учун муносиб ҳисса куша биладиган ёшларнинг шаклланишидир. Шу асосга кўра, мазкур тадқиқот олдига ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини тадқиқ қилиш вазифаси қўйилди. Бу борада 1-ижтимоий-гуманитар йўналишидаги фанлар нафақат ўқувчилар балки бутун миллат вакиллари учун ҳам миллий онг, дунёқараш, тафаккур ва миллий руҳ, миллий ахлоқ, муомала ҳамда мулоқот маданиятини шакллантиришда муҳим; мазкур фанлар ўқувчилар учун воқеликдаги ҳар бир жараённи ўз нуктаи назари билан таҳ-

лил эта олиш, амалиетда турли вазиятларни яратиш, муамоларни ечиш йўларини мустакил белгиловчи ўзига хос имкониятлари билан ажралиб туради.

Тадқиқотимизда ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг формула ифодаси шаклланди:

ЎМФСР — ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш.

БТИ — билим, тажриба, имконият.

ФТС — фаолият, татбиқ этиш, самарадорлик.

$ЎМФСР = БТИ + ФТС$ .

**Қоида: Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш улар томонидан эгалланган билим, орттирилган тажриба ва мавжуд имкониятларни фаолиятга татбиқ этилиш самарадорлиги тенг.**

Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш модели куйидагиларни асослашга имкон беради:

а) ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш орқали ўқув материалларини тўлақонли ўзлаштиришга эришилади;

б) ўқувчининг ўз фаолиятига нисбатан талабчанлиги ошади;

в) ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида унинг мавжуд ўқув-методик адабиётлар билан кўпроқ ишлашга иштиёки ортади;

г) таълим натижасининг сифати янада кўтарилади.

**Олинган натижалардан амалиетда фойдаланиш.**

Тадқиқот давомида тўпланган натижалар, яъни ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш мезони, ривожлантиришнинг педагогик, психологик омиллари, таълим-тарбия жараёнида қўлланилиши мақсадга мувофиқ бўлган шакллар, восита ва методлардан амалиётда куйидагича фойдаланиш мумкин:

- умумий ўрта таълим мактабларидаги ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида;

- дарсдан ташқари машғулотларда;
- педагогларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтларида;

- педагоглар тайёрловчи барча олий ўқув юртларида;
- ўқув дастурлари тузишда, маъруза матнларини тайёрлашда;

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари, восита ва методларидан самарали фойдаланиш орқали тизимдаги ишлар сифатини ошириш мумкин. Бу борада ўқитувчиларни ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган самарали шакллари, восита ва методлари билан мунтазам кураш бориш заруратини аниқдаган ҳолда, мазкур йўналишдаги имкониятларини кенгайтиришга муваффақ бўлинди.

Хусусан, ҳудудлардаги ўқитувчиларни мазкур йўналишдаги методик тавсиялар, илмий-методик жиҳатдан асосланган намунавий дарс ишланмалари билан таъминлаш ишлари ташкиллаштирилади.

## ХУЛОСА

Мустакилликнинг илк йиллариданоқ таълим жараёнининг сифат ва самарадорлигини оширишга, ўсиб келаётган ёш авлодни ўз мустакил фикрига эга бўлиши, баркамол инсон сифатида тарбиялашга ҳукуратимиз томонидан алоҳида эътибор қаратилди. Мазкур йўналишда таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар ўзининг кенг кўламлилиги, узвийлиги, энг муҳими, ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Шу мақсадда ўқув материаллари таркибида бир қатор ўзгаришлар амалга оширилди. Бундай янгилиниш, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини тадқиқ қилиш эҳтиёжини вужудга келтирди. Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик ва психологик омиллари аниқланди.

Таълим мазмунини бойитиш мақсадида қатор ўқув-методик адабиётлар мажмуи тубдан янгиланди. Эскириб қолган, бугунги кун эҳтиёжларига жавоб бермаётган уқитишнинг турли технологияларидан воз кёчириб, натижаси кафолатланган замонавий ўқитиш усулари, шакллари ва воситалари татбиқ этилди.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида: «Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга. Бу масаланинг кишини доимо огоҳ бўлишига ундовчи томони шундаки, агар ҳарбий, иктисодий, сиёсий тазйик бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйикни, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб етиш ниҳоятда қийин.

Мана шундай вазиятда одам ўз мустакил фикрига, замонлар синовидан ўтган ҳаётий-миллий кадриятларга, соғ-

лом негизда шакланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли маънавий таҳдидларга, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол», дея қайд этган фикрларига таяниб иш кўриш мақсадга мувофиқ (9, 113). Дарҳақиқат, бугунги кунда, ушбу жараёнда ўз мустакил фикрлаш салоҳиятига эга бўлмай туриб, ўқувчини нафақат ўқув материалларини ўзлаштиришга, балки жамиятда ўз ўрнини топишига ҳам қийналиши табиийдир. Бунда тадқиқ қилинган ўзигахос жараёнлар, белгиланган йўналишлар ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга ўз хиссасини қўшади.

Мамлакатнинг ривожланишида мустакил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган фуқаролари кўпроқ фаоллик кўрсатади. Шунини ҳисобга олган ҳолда жаҳон ва миллий педагогикамизда шахснинг фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш муаммоларига бағишланган изланишлар амалга оширилди ва бу соҳада муайян ютуқларга эришилди.

Худди шу асосга таянган ҳолда:

а) ргжтимоий-гуманитар таълим жараёнида амалдаги ўқув материаллари мазмунан такомиллаштирилди;

б) ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятининг ривожланганлик даражаси муайян мезонлар асосида текширилди;

в) таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг мавжуд ҳолати ўрганилди ва шу асосда ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган назарий ёндошувлар, тамойиллар ва йўналишлар аниқланди;

г) ўқитишнинг самарали йўллари орқали ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатадиган ҳрлатлар бартараф этилди.

Ўтказилган тадқиқотлар ва уларнинг натижалари қўйилган тадқиқот фаразларини тўла тасдиқдади ҳамда қуйидагича хулоса чиқаришга имкон яратди.

1. Педагогик тадқиқотлардан чиқарилган назарий ва илмий-амалий хулосаларни амалиётга жорий этиш ҳамда педагогик мухитга мувофиқдаштиришга эришилди.

2. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини белгилаш муаммолар ечими мавжуд эканлигини исботлади.

3. Тажриба-синов ишларида катнашган респондент-ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш кўрсаткичи 6,2 фоизга ошиши таъминланди.

4. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган дидактик имкониятлар илмий жиҳатдан асосланди.

5. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни сифатини оширишнинг педагогик-психологик йўналишлари белгиланди.

6. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаларининг мавжуд даражаси аниқданди, педагогик-психологик жиҳатдан таҳдил этилди ва уни ривожлантириш йўллари, усул ва воситалари, шакл ва методлари кўрсатилди.

7. Ўқувчида мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик ва психологик омиллари белгилаб берилди.

8. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришни педагогик жиҳатдан таъминлашнинг изчил педагогик тизими яратилди.

9. Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув-тарбия жараёни мазмунини такомиллаштиришнинг умумдидактик асослари яратилди ҳамда бу жараён янги тавсиялар, ўқув топшириқлари ва технологиялар билан бойитилди.

10. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни мазмунининг дидактик параметрлари ажратиб кўрсатилди.

11. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги ўқув материалларини моделлаштириш технологияси ишлаб чиқилди ва назарий жиҳатдан асосланди.

12. Таълим мазмунини такомиллаштириш жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан ўқув материалларини модернизация қилишнинг зарурий жиҳатлари алоҳида кўрсатилди.

13. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш мезонлари мажмуаси тизимлаштирилди ва мазкур тизим асосида таълим оловчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқдаш натижасида тадқиқот концепцияси тўғри белгиланганлиги тасдиқланди.

#### **Амалиётга татбиқ қилиш буйича тавсиялар**

Маълумки, собиқ тузум даврида умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг ўқув жараёнида мустақил фикр юритишларига ва ўз муносабатларини билдиришларига камроқ эътибор қилинар эди. Деярли аксарият ҳолларда сифат ўрнига миқдорнинг устуворлиги сезилиб турарди. Алалхусус, бутун диёримизда мустақил фикрлаш учун тўсикдар йўқ. Шунини талкин этган ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган шакл, восита ва методлар мажмуасидан таркиб топган таълим мазмунининг янги модели:

- ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг янгиланган мазмуни ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятининг даражасини белгилаши;
- ўқувчи шахсининг тафаккури, фаоллиги ва ҳамкорлигига нисбатан ривожлантирувчи хусусиятта эга эканлиги;
- ўқув материалларини моделлаштириш технологияларининг ўқув-тарбия жараёнида вужудга келиши мумкин бўлган муаммоларни бартараф этишга қаратилиши;
- ўқувчиларни йўналтириш, мустақил фаолиятини режалаштириш учун уларда мустақил фикрлаш салоҳияти кўрсаткичини олдиндан аниқлаб олиши;
- ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш

тириш юзасидан педагогик ва психологик қонуниятларга асосланиши;

- ўқувчиларда мантикий фикрлаш фаоллигини оширишга йўналтирилганлиги;

- умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар таълим йўналишидаги ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларида уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш омилларига алоҳида эътибор қаратилганлиги билан ўзига хос мазмун-моҳият касб этади. Шунингдек:

- истиқболда ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган янги моделларни кенг қўллашга эришиш;

- ижтимоий-гуманитар туркумдаги ўқувчиларни ўқитувчиларини ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган янги технологиялар билан қўллаш;

- такомиллаштирилган ДТСлари, ўқув дастурлари ва дареликлар мазмунида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қиладиган билимлар, мавзулар, ўқув материаллари ва таълимий топшириқларга кенг урин ажратиш;

- ижтимоий-гуманитар таълим жараёнини ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қиладиган техник аудио, видео, визуал воситалар, атласлар, карталар, қўшимча адабиётлар, икгисодий, географик атамалар луғатлари билан тўлиқтаъминлашга эришиш мақсадга мувофиқ хисобланади.

#### Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. А. Юксак малакали мутахассислар — тараккиёт омили. — Т.: Узбекистан, 1995. — 24 б.

2. Каримов И.А. Баркамол авлод — Узбекистан тараккиётининг пойдевори. — Т.: Узбекистан, 1997. — 52 б.

3. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараккиёт йўлида. 6-том. Т.: Узбекистан, 1998, 332 б.

4. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали бош муҳаррирининг саволларига жавоблар. 1998 йил — Т.: Узбекистан, 1998. - 94-б.

5. Каримов И.А. Узбекистан XXI асрга интилоқда. — Т.: Узбекистан, 1999. - 48-б.

6. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард ҳаётимиз. 8-том. Т.: Узбекистан, 2000. — 528 б.

7. Каримов И.А. Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва таъмиқлар. — Т.: Узбекистан. 2001. — 56 б.

8. Каримов И.А. Ёшларимиз — халқимиз ишончи ва таянчи. — Т.: Маънавият, 2006. — 96 б.

9. Каримов И.А. Юксак маънавият — энгилмас куч. — Т.: Маънавият, 2008. - 176 б.

10. Узбекистан Республикаси Конституцияси. — Т.: Узбекистан, 2003. - 36 б.

11. Узбекистан Республикасининг «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида»ги қонуни //Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. - Т., 2000. 19-55-б.

12. Умумий ўрта таълимнинг давлат стандарти //Таълим тараккиёти. 3-махсус сон. — Т.: Шарқ, 1999. —400 б.

13. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Ўқитувчи, 1992. - 160 б.

14. Анисимов О.С. Методологическая культура педагогической деятельности и мышления. М.: Экономика, 1991. — 415 с.

15. Ахлидинов Р.Ш. Мактаб таълимининг ижтимоий-педагогик бошқаруви // Халқ таълими. 1998 йил, 1-сон. 46—50-б.

16. Ахлидинов Р.Ш. Тараккиёт стратегияси //Таълим тараккиёти. — 2000. 1-сон. 2-4-б.

17. Бабанский Ю.К. Методика обучения в современной общеобразовательной школе. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.

18. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. — М.: Педагогика, 1989. - 558 с.
19. Баратов Ш. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. - Т.: Ўқитувчи, 1992. - 62 б.
20. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Просвещение, 1989. — 217 с.
21. Богоявлинский Д.Н. Развитие самостоятельности мышления школьников как основа активных методов обучения. Сб. Пути повышения качества усвоения знаний в нач.кл. - М.: АПИ РСФСР. 1962. - 280 с.
22. Бородкин В.И. Психоэнергетика мышления. - М.: Фаир, 1997. - 266 с.
23. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. - М.: Знание, 1983. - 96 с.
24. Брушлинский Д.В. Культурно-историческая теория мышления. - М.: Высшая школа, 1968. - 104 с.
25. Брушлинский А. В. Психология мышления и кибернетика, - М.: Мысль, 1970. - 191 с.
26. Васильев И.А., Поплужный В.Л., Тихомиров О.К. Эмоции и мышление. - М., 1980. - 192 с.
27. Вертгаймер М. Продуктивное мышление. - М.: Просвещение. 1991.- 172 с.
28. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Мышление и речь. — М.: Педагогика, 1982. - 504 с.
29. Выготский Л.С. Педагогическая психология. — М.: Педагогика, 1991. - 480 с.
30. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1991. - 93 с.
31. Давыдов В.В. Научное обеспечение образования в свете нового педагогического мышления. —М., 1991. 64-66 с.
32. Дюн Д. Психология и педагогика мышления. - М.: Совершенство, 1997.
33. Жаяолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. - Т.: Ёзувчи, 1997. - 192 б.
34. Женни Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. Дарсни режалаштириш ва ўзлаштириш бахоси. (Танкидий фикрлашни ривожлантириш учун ўқиш ва ёзиш). - Т.: Узбекистан - Очиқ Жамият института, 2000. - 49 б.
35. Жуманазар Бекназар. Юксалиш мезони Ибн Сино ғояларида// «Маърифат» газетаси, 2000 йил, 10 июнь. 3-бет.
36. Жуйков С.Ф. Формирование самостоятельного мышления первоклассников. — М.: Начальная школа, 1967. № 2.
37. Жўраев Н. Тафаккурдаги эврилиш: Истикдол изтироблари ва қувончлари хақида мулохазалар. — Т.: Шарқ, 2001. — 237 б.
38. Завалишина Д.Н. Психологический анализ оперативного мышления. - М., 1985.- 221 с.
39. Загашев И.О., Заир-Бек С И. Критическое мышление: технология развития. - СПб.: Альянс-Дельта, 2003. - 284 с.
40. Загашев И.О., Заир-Бек С И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. - СПб. : Альянс-Дельта совм. с изд-вом «Речь», 2003. - 192 с.
41. Зак А.З. Развитие теоретического мышления у младших школьников. - М., 1984. - 152 с.
42. Зуннунов А., Хайруллаев М., Ҳотамов Н., Шодиев Д. Урта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. - Тошкент, 1996. - 350 б.
43. Иноғомова С. Мантикий фикрлаш // Бошланғач таълим. 2000. 2-сон. - 20-21 б.
44. Измайлов АЭ. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Педагогика, 1991. - 252 с.
45. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. - М.: Просвещение, 1990. - 237 с.
46. Йўлдошев Ж.Ф. Таълимимиз истикдоли йўлида. - Т.: Шарқ, 1996.-224 б.
47. Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари: пед. фан. док. дис. автореф. — Т., 1997. — 49 б.
48. Йўлдошев М. Эркинлик руҳи болаликда сингади // Маърифат. 2000 йил, 3-май. 3-бет.
49. Каримова В., Суннатова Р., Тожибоева Р. Мустакил фикрлаш: Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма. -Т.:Шарқ. 2000. - 112 б.
50. Каримова В., Суннатова Р. Мустакил фикрлаш бўйича машғулотларни ташкил этиш юзасидан услубий қўлланма. - Т.: Шарқ, 2000. - 193 б.
51. Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся. — М.: Педагогика, 1971.-112 с.
52. Коротяев Б.И. Учение - процесс творческий. - М.: Просвещение, 1989. - 159 с.

53. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности педагога и мастера производственного обучения, — М.: Высшая школа, 1990. — 119 с.
54. Кулюткина Ю.Н., Сухотская Г.С. Моделирование педагогических ситуаций. — М.: Педагогика, 1981. — 118 с.
55. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. Влияние Национальной программы по подготовке кадров на развитие общества и формирование личности: Учебное пособие. — Т., 1999. — 96 с.
56. Кехо Д., Фишер Н. Сила разума для детей. Пер. с англ. П.А. Самсонов. — 3-е изд. — Мн.: Попурри, 2006. — 176 с. : ил. — (Серия «Живите с умом»).
57. Лайло В.В. Повышение грамотности и развитие мышления. — М.: Дрофа, 2002. — 93 с.
58. Левитин К.Е. Личностью не рождаются. — М.: Наука, 1990. — 208 с.
59. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М.: Педагогика, 1989. — 218 с.
60. Лук А.Н. Учить мыслить. — М.: Знание, 1995. — 96 с.
61. Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар)// Масъул муҳаррир: М.М.Хайруллаев. Тўлдирилган кайта нашр. — Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. — 400 б.
62. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. — М.: Педагогика, 1972. — 168 с.
63. Маковельский А.О. Авесто. Боку. Озарб. ФА. 1960. — 18-б.
64. Махмудов М.И. Развитие познавательной активности и самостоятельности учащихся. — Казань: Татарское книжное издательство, 1963. — 80 с.
65. Махкамов У. Укувчиларнинг ахлоқий маданиятини шакллантириш муаммолари. — Т.: Фан, 1995. — 133-б.
66. Маркова А.К. Психология труда учителя, — М.: Просвещение, 1993. — 190 с.
67. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. — М.: Педагогика, 1972. — 170 с.
68. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника. — М.: Педагогика. 1989. — 224 с.
69. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. — М.: Дело, 1994. — 216 с.
70. Мусаев П. Мактаб география дарсликларини яратиш мезонлари. — Т., 1994. ЎзПФТИ. — 14-б.
71. Мусаев П., Мусаев Ж. Мустакил фикрлашга ўргатишнинг педагогик асослари// ЎМКХТМ, 2002.
72. Мусаев П., Мусаев Ж. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географиясидан ўқитувчи китоби: Методик кулланма. — Т.: Маърифат-мадаккор, 2003. — 124 б.
73. Мусаев П., Мусаев Ж. География. (Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси). 8-синф ўқувчилари учун дарелик. — Т.: Шарк, 2006. — 160-б.
74. Морозов М.Ф. Воспитание самостоятельности мысли школьников в учебной работе. — М.: Учпедгиз, 1959. — 92 с.
75. Морозов М.Ф. Вопросы учителя как средство активизации мыслительной деятельности учащихся на уроке П. // Советская педагогика, 1957. № 5.— 21 с.
76. Немов Р.С. Психология. — М.: Просвещение, 1990. — 301 с.
77. Немов Р.С. Психология. В 3 т. Т. 1, — М.: Просвещение, 1995. — 288 с.
78. Неъматова Г. Ижодий тафаккурни ривожлантириш технологияси ва укувчиларнинг мустакил фаолияти. — Т.: РТМ, 2001. — 24 б.
79. Нишанова З. Мустакил фикр ривожланганлигининг психологик мезонлари //Халқтаълими. 2001. 1-сон. 34—37-б.
80. Нишанова З. Мустакил ижодий фикрлаш ва шахе хислатлари. — Т.: Халқтаълими, 2001, 4-сон. 38—42-б.
81. Нишанова З. Мустакил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари: Психол. фан. док. дисс. автореферата. — Т., 2005. 38-б.
82. Нишанова С. Шарк уйғониш даври педагогик фикр тараккиётида баркамол инсон тарбияси. Пед. фан. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. — Т.: 1998. — 288 б.
83. Нуруллаева Ш. Бошланғич синф она тили дарслаида укувчиларни мустакил фикрлашга ўргатиш усуллари. Пед. фан. ном.... дис. — Т., 2007. — 148 б.
84. Обухова Л.Ф. Этапы развития детского мышления (формирование элементов научного мышления у ребенка). — М., 1972. — 152 с.
85. Окон В. Основы проблемного обучения. — М.: Просвещение, 1986. — 208 с.
86. Она тили ва ижодий тафаккур такомилли// Маърифат. 2001 й., апрель.
87. Орлов А.А. Формирование педагогического мышления // Советская педагогика, 1990. № 1. — С. 7—10.
88. Орлов А.А. Профессиональное мышление учителя как ценность // Педагогика, 1995. № 6. — С. 63-68. <sup>247</sup>
89. Осипова Е.К. Структура педагогического мышления учителя // Советская педагогика. 1987, № 5. — С. 42—44.

90. Педагогика/ Под ред. Ю.К. Бабанского. — М.: Просвещение, 1988. - 480 с.
91. Педагогика. А.К. Мунавваровнинг умумий тахрири остида. - Т.: Ўқитувчи, 1996. - 200 б.
92. Пекун А. Г. Технология активных методов обучения. — Минск, 1992. - 117 с.
93. Попкова С. С. Развитие пространственного мышления на уроке математики и труда // Начальная школа, 1993. №5. — С. 26-30.
94. Понамарев Я.А. Знания, мышления и умственное развитие. — М.: Просвещение, 1967. — 264 с.
95. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. — М., 1958. -147 с.
96. Сафарова Р. Шахсни шакллантириш омиллари // Таълим тараккиёти, 2001, 3—4-сонлар.
97. Сафарова Р., Умарова Х., Юсупова Ф. Ўқувчи шахсига йўналтирилган ўқув-билув жараёнини ташкил этиш янги педагогик парадигма сифатида // Халқ таълими, 2006, 5-сон. — 4-9 б.
98. Савина Ф. Вопрос ученика показатель активности мысли // Народное образование. 1970. № 9. 45—47 с.
99. Сариев Ш. Мустакил фикрлашга ўрганиш // Бошланғич таълим. - 2000. 2-сон - 31-32-б.
100. Семенов И.Н. Системное исследование мышления в решении творческих задач. Дис. канд. психол. наук. — М., 1980.
101. Сб. Проблема формирования личности и инд-ный подход к учащимся. — М.: Просвещение, 1964. —104 с. Рыбак Л.А. Проблема инд-го подхода в процессе формирования самостоятельного мышления учащихся.
102. Славская К.А. Мысль в действии (Психология мышления). — М., 1968. -208 с.
103. Слободчиков В.И., Исаева Е.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов. — М.: Школа-пресс, 1995. - 383 с.
104. Скот Д.Г. Сила ума. - СПб.: СПИКС, 1994. - 232 с.
105. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. — М.: Педагогика, 1995. — 204 с.
106. Смолкин А.М. Методы активного обучения. — М.: Высшая школа, 1991. - 207 с.
107. Стоюнин В.Я. Избранные педагогические сочинения. — М.: Педагогика, 1991. - 368 с.
108. Татур В. Тайны нового мышления. — М.: Мысль, 1990. — 232 с.
109. Телегина Э.Д., Стуре Т.К., Волкова Т.Г. Мотивы в структуре мыслительной деятельности человека // Новые исследования в психологии, 1976. № 1. - С. 3-7.
- ПО. Теплов Б.М. Практическое мышление // Хрестоматия по общей психологии мышления. — М.: Педагогика, 1981. —177 с.
111. Тихомиров О.К. Психология мышления. — М., 1984. — 278 с.
112. Тиллашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья. - Т.: Фан, 1989. - 147 с.
113. Тони Бзен. Научите себя думать. — Минск: Попурри, 1999. —125 с.
114. Тўракулов Э., Рахимов С Абу Райхон Беруний рухийат ва таълим-тарбия хакида. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 80 б.
115. Уман А.И. Психологический подход к обучению. — М.: Орел, 1997.-216 с.
116. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 336 с.
117. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. (Танланган асарлар). Т.: А. Қодирий номидаги халқмероси нашриёти, 1993. —187-б.
118. Фридман Л.М. Методы и приемы обучения: Психологический справочник учителя. —М.: Педагогика, 1991. —173 с.
119. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления под. ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.В.Петухова. —М.: Изд-во Московского уни-та, 1981. — 400 с.
120. Цукерман Г.А. Виды общения в обучении. - Томск: Пелинг, 1993. -161с.
121. Чориев А. Инсоннинг фикрлаш тарзи //Мулоқот. 2000 й. 6-сон. 24-28-б.
122. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения // Народное образование, 1996, № 2.
123. Шардаков М.Н. Мышление школьника. — М.: Учпедгиз, 1963.- 255 с.
124. Шарипов Ш. С Ўзбекистонда таълимнинг глобаллашуви шароитида ёшлар мустакил ижодий фикрлашини фаоллаштиришнинг методологик асослари — Давлат илмий-техник дастури. — Т., 2006. — 98-б.
125. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности // Теоретические проблемы психологии мышления. — М., 1974. <sup>249</sup>



126. Эдвард де Боно. Нестандартное мышление. — Минск, 2000. - 280 с.
127. Юсупов. Исмоилов Ф. Инсон баркамоллиги. — Т.: Узбекистан, 1989. - 157 б.
128. Яминова С.Х. Укувчиларнинг мустакил фикрлаш қобилияти-ни ривожлантиришда сценарийли ўқитиш усулидан фойдаланиш: Пед. фан. ном..... дис. — Тошкент, 1997. — 198 б.
129. Якиманская И.С. Развитие пространственного мышления школьников. - М., 1980. - С. 240
130. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараккиётидан лавҳалар. —Т.: Фан, 1996.
131. Курбонов Ш.Э., Саидов Х., Ахлидинов Р.Ш. Баркамол авлод орзуси. Тўлдирилган ва қайта ишланган. 2-нашр. — Т., 2000.
132. Курбонов Ш., Сейтхалилов Э.. Кадрлар тайёрлаш дастури: педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. — Т.: Фан, 1999.
133. Ғозиев Э., Икромов Ж. Мустакил фикрлашнинг қомилликка таъсири//Халқтаълими, 2001. 4-сон. 31—37-б.
134. Ғозиев Э. Таълим жараёнида ўқувчилар тафаккурининг ўсиши (Ўқитувчи учун қўлланма). — Т.: Ўқитувчи, 1980. — 88 б.
135. Ғозиев Э. Психология муаммолари. —Т., 1999. — 34-б.
136. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. - Т.: Фан, 1990. - 146-б.
137. Хусанбоева Қ. Адабиёт — маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистан Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. — 32-б.

## МУНДАРИЖА

Мукаддима.....	3
<b>Биринчи бўлим</b> Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг назарий-амалий асослари.....	8
<b>Иккинчи бўлим</b> Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш салоҳиятларини ривождаггиришнинг педагогик-психологик имкониятлари.....	74
<b>Учинчи бўлим</b> Ўқувчиларнинг мустакил фикрлаш қўникмаларини ривожлантиришнинг умумдидактик йўналишлари.....	151
<b>Тўртинчи бўлим</b> Ўқувчиларда мустакил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг янги модели.....	213
Хулоса.....	238

74.200  
М90

Илмий-маърифий нашр

**Жаҳонгир МУСАЕВ**

**ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАКИЛ ФИКРЛАШ  
САЛОХИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ**

(Монография)

Мухаррир *Улуғ БЕК*  
Рассом-дизайнер *Б.Ҳайдаров*  
Сахифаловчи *И.Хўжаев*  
Мусаххих *Н. Охунжонов*

Оригинал макет "SHARQ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси  
Бош таҳририятида тайёрланди.  
2010 йил 12 апрелда босишга рухсат этилди. Бичими 60x90<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Шартли  
босматабоғи 15,75. Нашриётнинг ҳисоб табағи 12,8.  
Адади 1000 нусха.

«RELIABLE PRINT» босмаҳонасида офсет усулида чоп этилди.  
Манзил: 1000129, Тошкент ш., Фурқат 2.